

Міністерство освіти і науки України
Національний університет водного господарства
та природокористування

Військово-політична стабільність держави в аспекті інтелектуалізації економіки

Монографія

*За редакцією доктора економічних наук,
професора А. Ю. Якимчук*

Рівне–2019

УДК 355.01:331.102.344

174

Авторський колектив: Якимчук А. Ю., д.е.н., професор, Валюх А. М., д.е.н., доцент, Вашай Ю. В., к.е.н., доцент, Дорошенко О. О., к.е.н., доцент, Пахаренко О. В., к.е.н., доцент, Ситняківська С. М., к.п.н., Хливнюк М. Г., к.т.н., Літйага І. В., к.п.н., доцент, Якимчук О. Ф., аспірант, Ярошук В. В., студентка.

Рецензенти:

Собонь Януш, доктор економічних наук, професор, Академія ім. Якуба з Парадижа у Гожуві Великопольському (Республіка Польща);

Сохнич А. Я., завідувач кафедри управління земельними ресурсами Національного аграрного університету України, доктор економічних наук, професор;

Скрипчук П. М., професор кафедри менеджменту НУВГП, доктор економічних наук, професор;

Рогозінська-Мітрут Джоанна, доктор наук, викладач Технічного університету Варна ім. Чорноріжець-Грабар (Болгарія), доцент Академії ім. Якуба з Парадижа у Гожуві Великопольському (Республіка Польща).

*Рекомендовано вченою радою Національного університету
водного господарства та природокористування.*

Протокол № 5 від 14 червня 2019 року.

174 Військово-політична стабільність держави в аспекті інтелектуалізації економіки : монографія / за редакцією д.е.н., проф. А. Ю. Якимчук. – Рівне : НУВГП, 2019. – 208 с.

ISBN 978-966-327-440-9

Монографія присвячена розгляду актуальних проблем підтримки військово-політичної стабільності в державі відповідно до сучасних концепцій інтелектуалізації економіки й досягнення еколого-економічної безпеки держави. Виявлено основні закономірності енергетичної безпеки як складової загальнонаціональної безпеки, обґрунтовано заходи щодо підвищення її рівня на основі позитивного міжнародного досвіду. Розглянуто теоретичні основи військово-політичної стабільності держави. Проаналізовано передумови та методику формування показників інтелектуалізації економіки України як основи стабільності розвитку. Обґрунтовано заходи щодо посилення складових економічної та військово-політичної безпеки України. Розглянуто важливі питання підвищення ефективності соціальної роботи щодо соціальної адаптації та соціалізації внутрішньо переміщених осіб в Україні.

Монографія може стати у нагоді фахівцям органів державного, регіонального управління та місцевого самоврядування, науковим працівникам, аспірантам, магістрантам, студентам закладів вищої освіти України спеціальностей «Публічне управління та адміністрування», «Економіка», «Менеджмент».

УДК 355.01:331.102.344

ISBN 978-966-327-440-9

© А. Ю. Якимчук, А. М. Валюх, Ю. В. Вашай,
О. О. Дорошенко та ін., 2019

© Національний університет водного
господарства та природокористування, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ.....	7
1.1. Сутність і значення військово-політичної стабільності держави.....	7
1.2. Законодавче регулювання військово-політичної безпеки держави.....	22
1.3. Закордонний досвід формування військово-політичної стабільності держав.....	30
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ПОКАЗНИКІВ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ЯК ОСНОВИ СТАБІЛЬНОСТІ РОЗВИТКУ.....	58
2.1. Theoretical and Methodological Aspects of The Intellectualization of the World Development.....	58
2.2. Методика оцінки валових індикаторів еколого-економічної безпеки України: облікова регламентація.....	76
2.3. Діагностика показників еколого-економічної безпеки України.....	86
2.4. Особливості організації інформаційно-кібернетичної безпеки в умовах військово-політичної нестабільності.....	100
РОЗДІЛ 3. ОБҐРУНТУВАННЯ ЗАХОДІВ ЩОДО ПОСИЛЕННЯ СКЛАДОВИХ ЕКОЛОГІЧНОЇ, ЕКОНОМІЧНОЇ Й ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	120
3.1. Підвищення рівня енергетичної безпеки у структурі екологічної безпеки України.....	120
3.2. Формування інтелектуального капіталу у контексті посилення науково-технологічної безпеки України.....	149
3.3. Державна політика посилення військово-політичної безпеки України.....	156
3.4. Соціальна робота щодо соціальної адаптації та соціалізації внутрішньо переміщених осіб в Україні.....	162
ПІСЛЯМОВА.....	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	186
ДОДАТКИ.....	204

ПЕРЕДМОВА

Економічні умови сучасної України, починаючи із 2014 року, формуються під значним впливом військово-політичної ситуації, що не знайшла вирішення донині. Анексія Криму, гібридна війна на сході України, значні людські втрати, глибока соціально-економічна криза на території Донецької й Луганської областей, втрата контролю України над родовищами стратегічних енергетичних ресурсів спричинили важкі наслідки для економіки всієї держави.

У цих умовах наукова думка має бути спрямована на пошук альтернативних рішень щодо підтримки військово-політичної стабільності, її ресурсного забезпечення, досягнення достатнього рівня національної безпеки. При цьому не можна ігнорувати швидкий темп інтелектуалізації економіки в світі, на який має рівнятися і Україна. Інтелектуальні ресурси є тим важливим невичерпним джерелом, що здатне продукувати нові рішення назрілих політичних, економічних, соціальних, екологічних проблем. Використання всіх можливостей державної політики, взаємодії державних органів із структурами громадянського суспільства, міжнародними організаціями, застосування міжнародного виходу з аналогічних кризових ситуацій надасть можливість досягнути безпечного рівня за даним напрямком та створити передумови стійкового соціально-економічного розвитку.

Нині створення умов для нормального функціонування громадських інститутів та владних структур в Україні, незалежно від існуючого режиму, є найважливішою функцією політичного керівництва й органів державного управління. Стабільність стосується всіх сфер політичного та громадського життя. За своєю сутністю, стабільність – це інтеграція громадян держави задля досягнення певної мети, вирішення тих чи інших проблем на базі розподілу праці й обов'язків. Таке згуртування суспільства, окремих соціальних спільностей, груп необхідне на основі загальних цінностей та інтересів. Сьогодні потрібно вивчати історичні закономірності розвитку еволюційних змін у громадських пріоритетах та поведінці, а не ідеологічне розхитування й вибух громадських емоцій. Існує низка концепцій стабільності – концепція соціальної інтеграції (Еміль Дюркгейм, Макс Вебер, Вільфредо Парето і ін.); соціальна теорія організації суспільства (Роберт Міхельс, Федеріко Тейлор, Огюст Конт, сучасні функціоналісти та ін.). Суспільна система та її політичний режим визначають і характер політичної стабільності. В

умовах демократичного ладу усі механізми влади спрямовані на досягнення певної рівноваги соціально-політичних інтересів, виходячи із потреб панівних сил. Формується і механізм самоврегулювання, у тому числі політичних відносин. Тут провідною є роль держави, покликаної регулювати всю систему суспільного життя задля збереження існуючого ладу. По суті, діє механізм адаптації політичної системи до змін умов функціонування суспільства. В Україні існує і діє сукупність певних інститутів, процесів та відносин, за допомогою яких забезпечуються умови нормального функціонування політичної системи, що пристосовується до середовища, яке змінюється, формується здатність справлятися з анархією, ефективно використовувати для зміцнення існуючого ладу досягнення науково-технічного прогресу, впровадження концепції інтелектуалізації економіки. Добре налагоджене політичне інформування населення, постійна трансформація політичної системи, збалансованість усіх соціальних політичних сил тощо, все це забезпечує політичну, військову і суспільну стабільність.

Монографія може стати у нагоді фахівцям органів державного, регіонального управління та місцевого самоврядування, науковим працівникам, аспірантам, магістрантам, студентам закладів вищої освіти України спеціальностей «Публічне управління та адміністрування», «Економіка», «Менеджмент».

Авторський внесок у монографію:

Якимчук Аліна Юріївна, д.е.н., професор кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності, Національний університет водного господарства та природокористування (§ 1.2, § 1.3, § 2.1);

Валюх Андрій Миколайович, професор кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності НУВГП, к.е.н., доцент (§ 2.1);

Вашай Юлія Володимирівна, к.е.н., доцент кафедри економічної теорії, Національний університет водного господарства та природокористування (§ 2.3, § 3.2);

Дорошенко Олена Олександрівна, к.е.н., доцент кафедри обліку і аудиту Національний університет водного господарства та природокористування (§ 2.2, § 3.3);

Літяга Інна Володимирівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальних технологій Житомирського державного університету імені Івана Франка (§ 3.4);

Пахаренко Ольга Володимирівна, старший викладач кафедри

менеджменту Національний університет водного господарства та природокористування (§ 1.1, § 1.3);

Ситняківська Світлана Михайлівна, кандидат педагогічних наук, докторант кафедри соціальних технологій Житомирського державного університету імені Івана Франка (§ 2.4);

Хливнюк Микола Григорович, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник Житомирського технологічного коледжу КНУБА (§ 2.4);

Якимчук Олег Феодосійович, керівник групи розрахунків (білінгу) відділу бізнес-систем департаменту інформаційних технологій та телекомунікацій ТОВ «Рівненська обласна енергопостачальна компанія» (§ 3.1);

Ярошук Вікторія Вячеславівна, студентка, Національний університет водного господарства та природокористування (§ 2.1).

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ

1.1. Сутність і значення військово-політичної стабільності держави

Держава – це суверенна політико-територіальна організація суспільства, що володіє владою, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм, що забезпечують захист і узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів зі спиранням, у разі потреби, на легальний примус [5].

В словниках загальний термін «стабільність» визначається як сталість, незмінність, тривале збереження певного постійного стану або рівня.

Стабільність держави передбачає усталеність та впорядкованість всіх її соціальних утворень, їх структур, функцій, керованість соціально-політичними процесами та передбачуваність дій як керуючих, так і керованих підсистем.

Термін «держава» застосовується як тотожний поняттю «країна» для позначення сукупності людей, території, на якій вони проживають, і суверенної в межах даної території влади [6]. Цей же термін вживається в суто юридичному сенсі для позначення організації політичної влади, головного інституту політичної системи суспільства, який направляє та організовує за допомогою норм права спільну діяльність людей, захищає їхні права та інтереси.

Держава – це універсальна політична організація суспільства, що володіє суверенітетом і здійснює управління суспільством на основі права за допомогою спеціального механізму.

В сучасних умовах проблема політичних змін в Україні набуває особливої гостроти. Не менш важливою є і проблема збереження стабільності.

Проблеми політичних змін і стабільності вивчають, зокрема, такі вчені, як С. Ліпсет, С. Кен-Рюн, С. Торрес, П. Штомпка, В. Ачкасов, С. Володенков, О. Галкін, А. Дегтярьов, В. Ільїн, М. Ільїн, Ю. Левада, І. Лиханова, О. Макаричев, М. Михальченко, В. Сергеев та інші. Відтак запропоновано чимало визначень поняття «політична зміна». Деякі вчені поняття «політична зміна» розглядають у взаємозв'язку з іншими поняттями – «політична динаміка», «політичний процес», «політичний розвиток» і намагаються віднайти дихотомічну пару поняттю

«політична зміна».

Політична революція – це суспільний рух і переворот, що ставлять за мету повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства [2].

Політична реформа визначається як перетворення, зміна, переустрій політичного життя суспільства без зміни існуючого ладу.

Економічну обумовленість політичних змін, зокрема – демократизації доводять такі західні вчені, як С. Ліпсет, Р. Даль, Р. Арон та інші. На думку С. Ліпсета, наприклад, становлення демократичних інститутів залежить від рівня економічного розвитку та індустріального зростання. С. Хантінгтон також вважає, що умовою демократизації є відносно високий рівень економічного розвитку.

Влада завжди намагається «боротися» за збереження стабільності, проти радикальних політичних змін. Але будь-яка соціальна система, будучи відкритою, нелінійною і нерівноважною, у своєму розвитку проходить перехідні етапи нестабільності, і успішний досвід використання тих чи інших підходів до становлення нової системи суспільних відносин не може гарантувати сталого функціонування такої суспільно-політичної системи в подальшому.

Проблеми стабільності у відкритих динамічних системах – це, перш за все, проблеми оптимального співвідношення адаптивних ресурсів системи і механізмів її самозбереження. Тільки їх баланс може забезпечити ефективне функціонування системи та її подальший розвиток. Водночас очевидно, що адаптаційні механізми системи не можуть компенсувати всі динамічні зміни як всередині системи, так і ззовні.

І. Лиханова досліджує дві тенденції розвитку суспільної системи. Вона пише, що в процесі свого існування соціальна система відчуває дві протилежні тенденції: з одного боку, це процеси дезорганізації, а з іншого – процеси самоорганізації і організації. Наростання внутрішніх проблем і протиріч робить суспільство несталим. Якщо суспільство перебуває у стані трансформації, суттєвої перебудови, то його несталий стан у певному розумінні неминучий. Якщо суспільство перетворюється, то воно не може бути стабільним в тій же мірі, як до цього.

Стабільність зберігається завдяки балансу інтересів соціальних груп. Дестабілізація визначається часто як порушення політичних зв'язків і відносин, способів політичного регулювання суспільного

життя, які вже склалися. І. Лиханова виокремлює такі дестабілізуючі фактори:

- загострення протиріч між владою і народом;
- посилення відчуження владних структур від суспільства і зростання недовіри до них;
- незадоволення політикою регулювання доходів різних груп населення, що призводить до різкої поляризації;
- зниження життєвого рівня населення і зростання безробіття;
- різні прояви політичного екстремізму;
- низька ефективність національної політики, зростання міжнародних і міжрегіональних конфліктів;
- етноконфесійні конфлікти;
- хвилі масової міграції;
- занепад панівної ідеології і моралі;
- зростання злочинності тощо [6].

Слід враховувати, що ці фактори призводять до політичної дестабілізації за певних умов. По-перше, щоб виникли активні масові настрої, більшість населення має сприймати ці умови як нестерпні. По-друге, має існувати готовність до дій. Тобто повинні поєднуватись об'єктивні фактори з певним їх суб'єктивним сприйняттям і особливостями політичного суб'єкта. На це, зокрема, вказував В. Ксенофонов.

В демократичному суспільстві – інші основи стабільності та інші технології її забезпечення.

В західній політології існують різні підходи до визначення стабільності. Стабільність розглядається як:

- неіснування в суспільстві реальної загрози нелегітимного насилля або наявності в держави можливостей, які дозволяють в кризових ситуаціях впоратися з нею;
- неможливість спалаху громадянських війн або інших форм військових конфліктів (мінімальна стабільність);
- здатність демократичних структур швидко реагувати на зміну суспільних настроїв;
- стабільність є функцією демократії, що включає участь громадян в управлінні державою через інститути громадянського суспільства (демократична стабільність);
- стабільність розглядається як функціонування одного уряду впродовж тривалого часу;

- стабільність в демократичних країнах пов'язують з конституційним порядком;
- стабільність розглядається як наслідок існування легітимності влади;
- стабільність розглядається як відсутність структурних змін в політичній системі або як наявність здатності управляти ними;
- стабільність як баланс політичних сил.

Деякі з наведених визначень можуть бути використані для характеристики стабільності і в демократичному, і в недемократичному суспільстві (наприклад, неможливість нелегітимного насилля, громадянських війн, функціонування одного уряду впродовж тривалого часу тощо). Але лише в розвинених демократіях стабільність пов'язується із здатністю системи швидко адаптовуватися до змін, врегульовувати конфлікти, а не придушувати їх.

Слід відзначити, що боротьба різних соціально-політичних сил і тенденцій розвитку в Україні не завершилась. Характер її перебігу залежатиме від дій влади, від того, чи буде (і як швидко) досягнуто суспільної згоди. Завершення «демонстративної» фази конфлікту, для якої характерне відкрите протистояння, зіткнення, не означає завершення конфлікту. Конфлікт може перейти в «агресивну» і «батальну» фази, які небезпечні тим, що на цих етапах його розвитку формується «образ ворога». Після того, як «образ ворога» сформувався, досягти згоди учасникам конфлікту дуже важко. Щоб одержати перемогу, сторони конфлікту можуть використовувати будь-які засоби.

Дії учасників конфлікту можуть бути різноспрямованими через різну мотивацію політичної активності.

Ситуація в Україні в дечому подібна, а в дечому зовсім інша, ніж нинішня ситуація в Росії. Донедавна було дуже багато спільного в темпах, характері змін. Це й не дивно, адже Росія і Україна тривалий час належали до однієї держави, культура більшості населення обох країн формувалась під впливом православної віри, тоталітаризм формував один і той же тип людини – залежної від держави, пасивної, покірної. Але нині виявилась суттєва різниця між українським і російським народом. У першу чергу – в політичній культурі. Українське суспільство сьогодні більш політизоване, ніж російське.

Донедавна вважалось, що більшість українських громадян пасивна, не здатна контролювати владу, захищати свої права.

Справді, соціологічні дослідження, що проводились впродовж кількох останніх років, засвідчували, що домінуючою в Україні є підданська політична культура. Більшість громадян, хоч і цікавилась політикою, але не готова були взяти активну участь у політичному житті. Тому зрозуміло, чому настільки висока політична активність громадян під час президентських виборів стала несподіваною не тільки для влади, але й для частини вчених.

Слід визнати, що хоча українські вчені й передбачали можливість масових соціальних виступів, але вони не змогли спрогнозувати такого швидкого формування руху протесту, як і не змогли спрогнозувати, що президентські вибори можуть привести до появи явищ, небезпечних для соборності держави.

Політична стабільність, а особливо конфлікти і напруга – це коло питань, на яких значною мірою зосереджена увага політологів. Якщо на Заході вони широко висвітлювалися і лягли в основу відповідних політологічних концепцій, то в країнах, де панували командно-адміністративна система і тоталітарні режими, ці проблеми замовчувались як неіснуючі [3].

Натомість утвердились офіційні ідеологи про «посилення класової боротьби в процесі будівництва «соціалізму», «морально-політичну єдність суспільства» та ін. Однак саме тут проблеми стабільності і конфліктів стали особливо пекучими, оскільки пов'язані безпосередньо зі складними і неоднозначними процесами демократизації і значною мірою вирішували їх долю.

Стабільність виступає як характеристика стану політичного життя всередині держави, а також в системі міжнародних відносин. У цьому розділі зазначене явище розглядається саме як стан політичного життя всередині держави.

Незалежно від існуючого режиму, важливою функцією політичного керівництва є створення умов для нормального функціонування суспільних інститутів. Це передбачає більш-менш стабільний стан (лат.: *stabilis* – постійність) суспільства, без втрати здатності до динамічності, адаптації до змін внутрішніх і зовнішніх умов його функціонування.

Стабільність стосується всіх сфер життя. Це явище зумовлене структуризацією суспільства – горизонтальною і вертикальною, його диференціацією – утворенням відповідних спільностей, соціальних груп і верств з властивими їм інтересами, відображенням цих інтересів різними політичними організаціями. Йдеться по суті про інтеграцію людей для досягнення певних цілей, розв'язання тих чи інших завдань

на основі поділу праці і обов'язків, а отже, і відповідної ієрархічної структури [4].

Можливі різні підходи до аналізу політичної стабільності. На відміну від традиції, яка наголошувала на вивченні класових протиріч як джерела соціальних змін (при недостатній увазі до питань функціонування суспільства, що вже склалося), політологія США та інших країн Заходу акцентує увагу не на з'ясуванні природи конфліктів. Головне її спрямування – збереження стабільності і цілісності суспільної системи. Наука передбачає пошуки шляхів згуртування суспільства, окремих груп та індивідів на ґрунті спільних цінностей та інтересів.

Теорія ставить своєю метою вивчення еволюційних змін у суспільних пріоритетах і поведінці, а не ідеологічне розхитування і вибух суспільних емоцій. Звідси і відповідні концепції. Так, згідно з концепцією «соціальної інтеграції», в основі стабільності лежить інтеграція суспільства. Під останньою розуміються стан зв'язаності окремих диференційованих частин суспільства в ціле, а також процеси, які ведуть до цього.

Погляди щодо факторів інтеграції різні. Наприклад, Е. Дюркгейм, М. Вебер, В. Парето вважали, що інтеграція відбувається на ґрунті спільних для всіх членів суспільства цінностей і норм. Сучасні функціоналісти, зокрема Т. Парсонс, вважають, що інтеграція забезпечується такими механізмами, як універсалістська правова система, добровільні асоціації, розширення прав членів суспільства та ін.

Політична стабільність – одна із сторін соціальної стабільності, її можна визначити як такий стан співвідношення соціальних груп і політичних сил, при якому жодна із них не може істотно змінити політичну систему в своїх інтересах, тобто забезпечується її статус-кво.

Стабільність означає нормальне функціонування політичної системи, всіх її інститутів, відсутність збоїв у механізмах державної влади, її достатню авторитетність. Вона виявляється також у виконанні законів та інших регулятивних нормативних актів, використанні відносно мирних, ненасильницьких форм політичної боротьби. Об'єктивною стороною стабілізації і її складовою частиною є відсутність політичної напруги.

У суб'єктивному плані стан політичної рівноваги дає громадянам, які не перебувають в опозиції до існуючого ладу, відчуття безпеки і

спокою, своєрідного політичного комфорту, впевненості в можливості задоволення своїх потреб і сподівань. Ті, хто знаходиться в опозиції, також мають відчуття захищеності законом. Політичні цінності і настанови більш-менш стійкі, відсутня політична агресивність. В умовах політичної стабільності рівень політичної активності у більшості населення відносно невисокий, оскільки перше місце серед їх пріоритетів посідають не політичні, а звичайні, буденні потреби.

Сьогодні Україна стикається з багатьма політичними, соціальними й економічними проблемами. З 2014 року по нинішній день ми маємо військовий конфлікт із Російською Федерацією на Сході України, наша валюта нестабільна, існують серйозні проблеми з правовими гарантіями, оподаткуванням, приватизацією тощо. Через ці фактори ми все ще не можемо створити сприятливі умови для іноземних інвестицій в Україну [1].

В інформаційному просторі активно просувається ідея необхідності політичної стабілізації, адже існує загроза руйнації державних інститутів. Під цим приводом владні еліти намагаються звужити коридор руху. Звісно, що політичну стабільність потрібно узгоджувати із параметрами національної безпеки. Кризову точку Україна пройшла у 2014 році, коли було порушено міжолігархічний консенсус і країна була атакована зсередини і зовні. Зараз реформи якраз є гарною підпорою для відвернення загроз і повторення сценарію тотальної дестабілізації. Компроміс тут недоречний.

Політичні процеси є смисл стабілізувати на якихось відтинках часу тільки у контексті утвердження принципів верховенства права, але в Україні воно ще не фундує собою демократичну культуру, політичну практику і врядування. На даному етапі ця «стабілізація» фактично означатиме консервацію політичних реформ і стагнацію розвитку нашої держави на рівні «дефектної демократії» зі слабкою суспільною єдністю.

Сучасне українське суспільство переживає і активно обговорює такі проблеми, як стабільність і конфлікт, консенсус та компроміс, що посідають провідне місце у політичному, економічному і соціальному житті. З того часу, як Україна стала на шлях формування нових політичних і економічних відносин, вона намагається заявити світові про себе як про гідного й перспективного партнера. Країна з потужним інтелектуальним потенціалом, природними і трудовими ресурсами, вигідним геополітичним розташуванням активно шукає важелі для ефективного розвитку свого суспільства. І тому не дивно, що особлива зацікавленість спрямована на вивчення основних теоретичних і

методологічних засад політичної стабільності та шляхів її досягнення в Україні.

Політична стабільність виступає суб'єктивним явищем і для її застосування повинна бути ефективна база функціонування політичної системи. Адже саме стабільність і є цінністю для політичної системи, даючи відповідну реакцію на вимоги та виклики, як ззовні так і зсередини. Стабільність стає абстрактною, коли немає механізмів і засобів її реалізації [4].

Політична стабільність визначається не тільки сукупністю зв'язків між різними політичними суб'єктами, які здатні цілісно і конструктивно співпрацювати між собою, але й володіє можливістю збалансовувати конфліктну ситуацію в соціумі, а також містить у політичній системі механізми, які здатні коригувати досягнення цілісності елементів самої системи та виступати їх гарантом. Політична стабільність призводить до рівноваги стримувань і противаг, що дає можливість уникненню військових сутичок, збройних повстань, насильства.

Політична стабільність – одна із найважливіших категорій у політиці. Особливо ця проблема гостра і важлива для країн перехідного періоду, українського суспільства зокрема. На даному етапі розвитку українського суспільства політична стабільність набуває особливого значення і статусу у прийнятті політичних рішень, оскільки стабільність виступає ключовою цінністю у демократичних суспільствах.

На нашу думку, політичні реалії сучасної України та сучасні українські лідери такі, що змушують констатувати, що модернізація – не оптимальний в даний момент метод оновлення суспільства, оскільки вимагає існування дієвого суб'єкту модернізації. На цю роль не може претендувати в Україні ні політик, ні політичний інститут, ні соціальний прошарок.

Крім того, в умовах глобалізації світової економіки на забезпечення політичної стабільності впливає економічна безпека держави як невід'ємна складова частина системи національної безпеки, її фундамент. У сучасних умовах для України ця проблема набуває першочергового значення ще й тому, що розробка потужної системи економічної безпеки на всіх рівнях дасть можливість уникнути негативних наслідків відкритості національної економіки, забезпечити її конкурентоспроможність, захистити національного товаровиробника та ефективно взаємодіяти з міжнародними фінансовими та

економічними структурами.

За час становлення незалежності України більшості структурних змін у державному управлінні був притаманний безсистемний, спонтанний характер, науково обґрунтована структурна перебудова економіки майже не проводилася. Держава втратила за цей період значну частину свого виробничого потенціалу, майже половина її економіки стала тіньовою. Водночас чимало країн світу показали не лише високі і сталі темпи розвитку виробництва й зовнішнього ринку, а й здатність формувати інструменти стосовно цілеспрямованості нейтралізації негативних явищ на випадок їх виникнення в зовнішньоекономічній діяльності або, іншими словами, уміння застосовувати спеціальні методи управління, аби забезпечити стабільну економічну безпеку держави.

Фактично питання управління забезпеченням економічної безпеки (рис. 1.1) вирішують усі гілки державної влади: законодавча, виконавча, судова. При цьому дуже важливо розмежовувати їх повноваження в галузі забезпечення безпеки країни та її регіонів. Це закріплено в Законі України «Про основи національної безпеки України», де зазначається, що загальне керівництво у сферах національної безпеки та оборони України здійснює Президент України як глава держави, гарант державного суверенітету й територіальної цілісності України. Але оскільки цей напрям діяльності дуже складний і потребує професійних знань і умінь у різних галузях, закон передбачив створення спеціального органу – Ради національної безпеки та оборони України, яка координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сферах національної безпеки й оборони (у тому числі й економічної безпеки). Рада національної безпеки та оборони України – це координаційний орган з питань національної безпеки та оборони при Президенті України, покликаний забезпечувати захист життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави в усіх сферах, включаючи економічну, від внутрішніх і зовнішніх загроз.

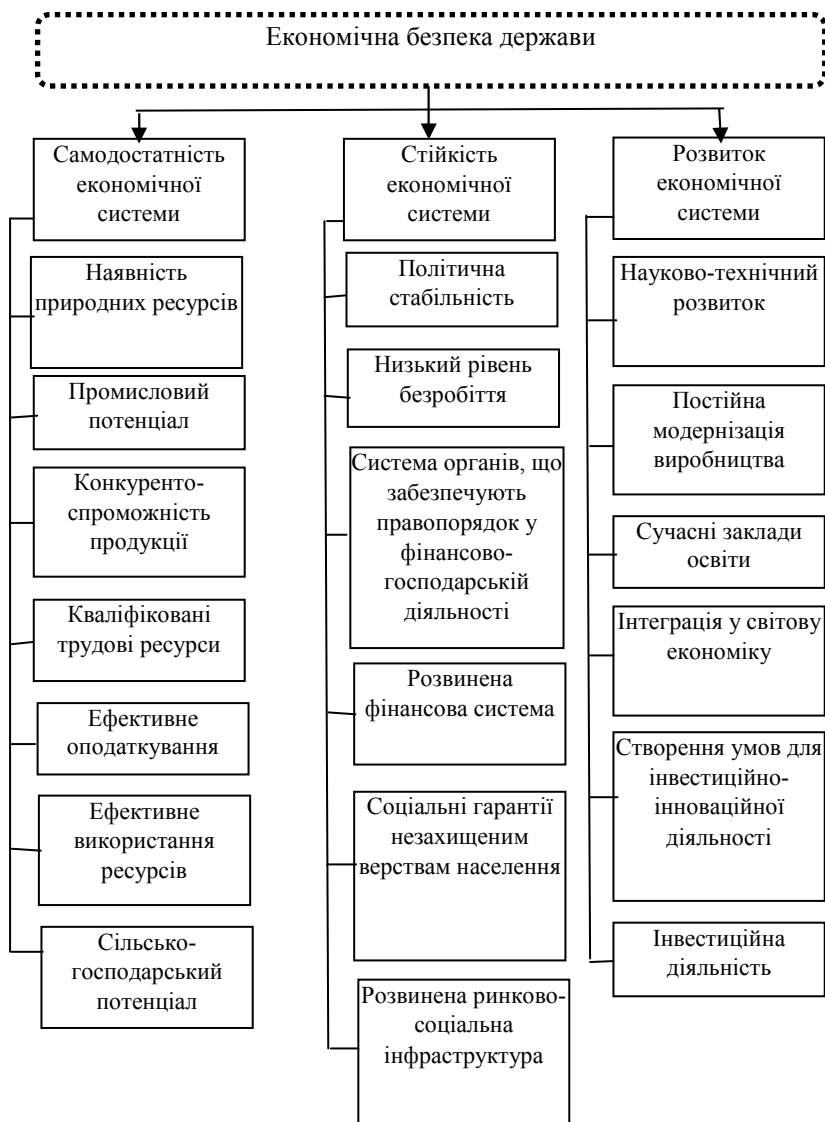

Рис. 1.1. Структура економічної безпеки держави

Крім державних органів та інститутів управління забезпеченням економічної безпеки в суспільстві, сформувалася і діє система недержавних організацій, громадських об'єднань, рухів громадян, комерційних структур, асоціацій юридичних і фізичних осіб. Вони здійснюють агрегування життєво важливих економічних і соціальних інтересів, захист економічних прав і свобод різних суспільних груп, трудових і професійних колективів, впливають на вироблення економічної політики, стратегії і тактики економічної безпеки. Наприклад, профспілки послідовно втілюють у життя політику захисту економічних інтересів працівників, які працюють за наймом, борються з безробіттям, домагаються повної зайнятості та поліпшення умов праці.

Отже, в управлінні забезпеченням економічної безпеки країни провідну роль відіграє держава та її інститути економічного управління, особливо такий координаційний орган з питань національної безпеки і оборони при Президентові України, як Рада національної безпеки і оборони України. Із формуванням громадянського суспільства в Україні все більшу роль у забезпеченні економічної безпеки відіграватимуть неформальні організації, підприємці та бізнесмени, працівники приватних і державних підприємств.

Гарантії економічної безпеки у сфері зовнішньоекономічної діяльності хоч і дуже ефектно, але все ж централізовано надавали державні органи управління України. Зараз же за ринкових відносин та широкої відкритості внутрішнього ринку майже всі питання управлінського характеру доводиться вирішувати на рівні галузей, підприємств, посередників, які не мають потрібної кваліфікаційної підготовки та спеціальних методичних розробок зі згаданої проблеми. Методичні підвалини управління економічною безпекою постають досить хиткими. Недосконалість управління процесами економічної безпеки призводить до того, що нерідко найкращі наміри у сфері зовнішньоекономічної діяльності перетворюються на свою протилежність і замість здобутків провокують шкоду при експортно-імпортних операціях.

Інструмент державного управління економічною безпекою – це засоби державного управління, за допомогою яких відбувається забезпечення економічної безпеки.

Існують дві підгрупи інструментів державного управління економічною безпекою: універсальні і локальні. Під універсальними інструментами управління економічною безпекою розуміють існуючі,

закріплені в правових актах норми і правила управлінської діяльності та ті, що мають форму законів, статутів, інструкцій, обмежень тощо. Під локальними інструментами державного управління економічною безпекою розуміють ті, що мають приватний характер, підкріплюючи виконання більш значущого управлінського рішення, і можуть мати форму постанов, наказів, розпоряджень, угод, контрактів, нарад тощо

Інструменти економічної безпеки держави за характером і масштабами впливу поділяються на сукупні та окремі, прямої та опосередкованої дії, адміністративні та економічні. Сукупні інструменти (застосовуються до основних цілей) – це система показників (бюджетна, кредитна політика). Окремі – один показник системи (зокрема, відсоткова ставка, певний податок), який застосовується до оперативних цілей. Інструменти прямої дії (або прямого впливу) передбачають таку економічну політику, за якої суб'єкти економіки вимушені приймати рішення, що ґрунтуються на приписах держави, а не на самостійному економічному виборі (податкове законодавство, юридичні правила у сфері амортизаційних відрахувань, бюджетні процедури з державних інвестицій).

Такі інструменти характеризуються високою ефективністю внаслідок оперативного досягнення економічного результату, однак їх недолік полягає у створенні перешкод функціонуванню ринкового процесу. Інструменти непрямої дії (опосередкованого впливу) застосовуються державою з метою створення передумов для вибору тих варіантів економічних рішень (суб'єктами економіки, які здійснюють самостійний їх вибір), які б відповідали цілям економічної безпеки.

До інструментів державного управління економічною безпекою належать методи, які включають засоби, способи та прийоми, принципи, а також форми і функції. Методи державного управління економічною безпекою виходять з методів державного управління економікою, які можна поділити на деякі види, залежно від ознак їх групування (табл. 1.1).

У сучасних умовах реалізація державноуправлінських рішень, застосування методів державного управління економічною безпекою здійснюється за допомогою форм державного управління, які в цій галузі набувають особливого змісту, оскільки стосуються забезпечення економічної безпеки не тільки країни, а й національної економіки.

Таблиця 1.1

Ознаки групування методів державного управління економічною безпекою держави

Ознака групування методів	Характеристика ознак групування методів
За формами впливу на суб'єктів ринку	Прямі (передбачають безпосереднє втручання держави в економічні процеси та економічну діяльність суб'єктів і здійснення заходів із застосуванням інструментів адміністративного регулювання та використання бюджету в частині державних асигнувань)
	Опосередковані (вплив держави на економічні інтереси суб'єктів ринкової економіки за допомогою інструментів фінансової цінової, інноваційно-інвестиційної, зовнішньоекономічної та іншої політики)
За способом реалізації	Адміністративні (забезпечуються державою через систему інструментів адміністративного регулювання і передбачають такі механізми, як: квотування, лімітування, ліцензування, нормування, стандартизація, державні замовлення)
	Економічні (методи фінансово-бюджетного, грошово-кредитного, цінового та валютного регулювання, які використовуються державою задля створення такого економічного середовища, яке б стимулювало суб'єктів ринку здійснювати господарську діяльність згідно зі своєю основною метою в поєднанні з основними напрямками соціально-економічного розвитку)
	Правові (діяльність держави щодо створення нормативно-правового простору функціонування суб'єктів ринку через прийняття відповідних законодавчих та нормативних актів, передбачаючи механізми їх реалізації та контролю за виконанням)

Джерело: складено за [11; 20; 67-70].

Перевага зазначених інструментів у тому, що вони не порушують ринкової ситуації, водночас мають часовий лаг (уповільнення реакції зміни цілі на зміну інструменту) між прийняттям рішень державою, їх сприйняттям економікою та отриманими змінами в результатах

господарської діяльності. Тобто інструмент не діє одразу, а неминуче виникає ефект запізнення. Час дії інструменту може залежати від непередбачених змін в економіці, послаблення роботи виконавців, тому необхідно пам'ятати про можливі відхилення, постійно аналізувати результати і негайно вживати заходів щодо активізації процесу досягнення мети.

Основні функції державного управління економічною безпекою такі: цільова; стимулююча; нормативна (регламентаційна); коригуюча; соціальна; безпосереднє управління неринковим сектором економіки; контрольна. Зміст основних функцій державного управління економічною безпекою визначається відповідно також і до пріоритетів, які служать реалізації основної мети – забезпечення економічної безпеки.

До них належать:

- забезпечення реалізації економічних прав і свобод господарюючих суб'єктів;
- державний контроль за дотриманням «правил гри» між суб'єктами ринкових відносин, забезпечення вільної конкуренції, недопущення протиправних дій у цій сфері;
- забезпечення конкурентного середовища за допомогою державної антимонопольної політики.

У контексті цього дослідження варто навести приклади інструментів забезпечення економічної безпеки держави (табл. 1.2).

В Україні існують такі заходи щодо забезпечення державного управління економічною безпекою: – забезпечення прийняттого рівня інфляції (до 10%) та збереження низькоінфляційного середовища; – збереження валютно-курсової стабільності, припинення панічних очікувань та валютних спекуляцій; – підвищення стійкості банківської системи та активізація кредитування; – стабілізація українського фінансового ринку та протидія депресивним тенденціям.

В умовах сучасної військово-політичної нестабільності та економічної кризи в Україні намагання стимулювати економічну активність за рахунок зниження загального рівня оподаткування є малопродуктивними, що створюватиме додаткове напруження в контексті наповнення дохідної частини Державного бюджету. Однак і збільшення загального рівня оподаткування, яке відбувається, не сприяє виходу економіки на траєкторію сталого розвитку та поживленню економічних процесів. Тому доцільним є посилення уваги відповідних органів державного управління до спрямування

акумульованих у Державному бюджеті України коштів на цілі переважно економічного розвитку та забезпечення його фінансового складника, проведення дієвих економічних та адміністративних реформ, пов'язаних із детінізацією економіки та боротьбою з корупцією на всіх рівнях.

Таблиця 1.2

Інструменти забезпечення економічної безпеки держави

Інструменти	Характеристика основних складників інструментів
Інституційні	Оптимізація системи державних органів; посилення повноважень органів влади з регулювання, адміністрування і контролю господарської діяльності; унормування порядку і послідовності запровадження системи електронного урядування; удосконалення системи інституційного забезпечення розвитку державно-приватного партнерства; інституалізація соціальної відповідальності та підтримки критичних сфер життєзабезпечення
Організаційні	Активізація управлінських функцій влади з підготовки та пошуку джерел інвестування соціально-економічного розвитку; започаткування практики формування фондів пільгового кредитування та фінансування пріоритетних для економіки інвестиційних проектів; планування та розвиток інфраструктури інноваційної, освітньої та науково-дослідної діяльності з метою інтелектуалізації економіки; поліпшення якості політики гарантування соціальної безпеки
Економічні	Розширення та модернізація територіальної інфраструктури; інвестування коштів у розвиток базових і пріоритетних для економіки видів діяльності; формування та розвиток міжрегіональних, міжсекторних і міжгалузевих локальних інтегрованих виробничих систем; активізація підприємницької діяльності у сфері малого та середнього бізнесу; підвищення ефективності використання науково-технологічного та інтелектуально-кадрового потенціалу шляхом розвитку венчурного бізнесу

Джерело: складено за [89-113].

Ефективність процесу управління економічною безпекою залежить як від рівня адекватності державних інституцій завданням, покладеним на них конституцією функцій, так і від характеру й масштабів зовнішніх загроз та викликів. Як відомо, поряд із захистом суверенітету і територіальної цілісності України забезпечення економічної безпеки держави – найважливіша функція держави і справа всього українського народу.

За умов глобалізації контрольні та розподільні функції в державній економіці та, найголовніше, спроможність відстоювати інтереси власних громадян у супереч будь-яким іншим інтересам зберегли далеко не всі держави. Здатність держави на власний розсуд здійснювати економічну політику в інтересах виключно власних громадян і визначає рівень забезпечення її економічної безпеки.

Таким чином, належний рівень економічної безпеки досягається здійсненням єдиної державної політики (у тому числі економічної), підкріпленої системою скоординованих заходів, адекватних внутрішнім і зовнішнім загрозам. Без такої політики неможливо домогтися виходу з кризи, примусити працювати механізм управління економічною ситуацією в Україні, створити ефективні механізми соціального захисту населення.

1.2. Законодавче регулювання військово-політичної безпеки держави

Нині інформаційне поле в Україні формується під значним впливом чисельної кількості чинників й на основі передового міжнародного досвіду. Поряд із безумовністю вимог відкритості інформаційного простору України для інформаційних потоків з-за кордону зрозуміло, що втрата важелів впливу на процеси у ньому може призвести до значних негативних наслідків для майбутнього країни. Саме тому надзвичайної актуальності набувають проблеми регулювання інформаційної сфери, створення відповідних умов задля випереджаючого розвитку вітчизняного інформаційного виробництва. Провідним інструментом реалізації національних інтересів у такій чутливій галузі суспільних відносин, як інформаційна сфера, повинно стати право. Остання теза усвідомлена ще на початку 1990-х років. Показово, що одним із перших законів незалежної держави став Закон «Про інформацію».

Аналіз відповідних статей Конституції України дозволяє дійти висновку про намагання вітчизняного законодавця побудувати інформаційну політику на основі демократичних й ліберальних норм та принципів, одночасно забезпечивши їхню адаптацію до українських умов.

Положення Конституції України розвиваються та конкретизуються у понад 200 документах, які встановлюють правові норми функціонування інформаційної сфери. Серед них базові Закони України «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телебачення та радіомовлення», «Про інформаційні агентства», «Про державну таємницю», «Про зв'язок», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про рекламу», «Про Концепцію національної програми інформатизації», «Про Національну програму інформатизації», «Про науково-технічну інформацію», «Про захист інформації в автоматизованих системах», «Про електронний підпис», «Про електронний документообіг» та інші.

Експертиза українського інформаційного законодавства, котра неодноразово здійснювалася впродовж останніх років, зокрема представниками ОБСЄ, свідчить про те, що законодавча та нормативно-правова база функціонування інформаційної сфери України в цілому відповідає європейським нормам та вимогам. Проте, якщо формальний бік справи не викликає, значного занепокоєння, то існує нагальна проблема недотримання встановлених норм усіма суб'єктами інформаційних відносин, зокрема органами державної влади усіх рівнів. Рівень правової культури громадян України змушує розглядати ситуацію із зовсім іншого боку порівняно із країнами Європейського Союзу.

Історично в Україні склався принципово відмінний від західноєвропейського погляд на писаний договір – одну із основ сучасного права. Більшість відносин у суспільстві регулювалася звичаями, неформальними домовленостями. Події 20 сторіччя, зокрема й 90-х років, також не сприяли формуванню європейської правової культури.

Недостатньо ретельне та чітке дотримання законодавства складає найважливішу проблему правової політики держави, зокрема це стосується й інформаційної сфери. Показовим є намагання певних сил створити новітні зони недоторканості, сформувати потужні системи пільг та переваг, що діють поза законодавством. Забезпечення єдності та невідворотності дії Закону є провідним завданням держави.

Важливою проблемою залишається певна несистемність вітчизняної правової політики в інформаційній сфері. Значна кількість законодавчих актів ухвалюється з метою вирішення певних тактичних завдань, задоволення кланових інтересів, часто без урахування стратегічних орієнтирів та реальних українських умов. Показовим з цієї точки зору є спроби перегляду законодавства щодо дозволу рекламування алкоголю та тютюну.

Взагалі, нормативно-правове забезпечення інформаційної сфери потребує суттєвого удосконалення. Одним з напрямків удосконалення системи інформаційного законодавства України може стати розроблення та ухвалення Інформаційного кодексу України, що дозволить розв'язати проблему подолання протиріч у законодавчих та нормативно-правових актах, забезпечити єдність та нефрагментованість нормативно-правового поля. Необхідно лише зауважити, що підготовка Кодексу має здійснюватися не в пожежному порядку, а спиратися на ґрунтовну наукову проробку відповідних проблем. Це той самий випадок, коли варто дещо затягнути, але підготувати якісний документ.

Значна кількість питань функціонування інформаційної сфери донині не врегульована на законодавчому рівні. Це стосується як проблем інфраструктури, так і діяльності ЗМІ, інформаційно-аналітичних установ тощо. Як приклад проаналізуємо законодавче забезпечення такої важливої складової інформаційної політики держави, як інформаційної прозорості та відкритості функціонування органів державної влади і управління. В Україні сформовано певну законодавчу базу забезпечення відкритості функціонування органів державної влади. Насамперед йдеться про Конституцію України (ст. 3, 32, 57 тощо), Закони «Про інформацію», «Про друковані ЗМІ (пресу) в Україні», «Про телебачення та радіомовлення», «Про інформаційні агентства», «Про державну службу» тощо.

Основним недоліком чинного законодавства є його пасивний характер – декларовано лише необхідність забезпечення відкритості органів державної влади у відповідь на звернення громадян чи засобів масової інформації. Громадянин для отримання певної інформації має підготувати та подати до відповідної установи запит і впродовж місяця очікувати відповідь. Як бачимо з цього, державні органи фактично відсутні в інформаційному просторі. Непоодинокими є випадки, коли про державну політику повідомляє не сама держава, а сторонні особи, нерідко її опоненти. Тоді, як законодавство демократичних країн

передбачає активну інформаційну діяльність, обов'язкову звітність влади перед населенням незалежно від наявності звернень або запитів щодо надання тієї чи іншої інформації, обов'язкове, може навіть дещо надмірно активне, інформування громадян про поточну діяльність органів державної влади.

Разом з тим, важливим є не лише обсяг наданої інформації, а й її якість. А забезпечити її можна лише вжиттям комплексу заходів, зокрема, а, можливо, й насамперед не правового характеру.

Значним недоліком чинного українського законодавства, зокрема в інформаційній сфері, є його неконкретність, певна розмитість формулювань. Фактично відсутні визначення конкретних механізмів оприлюднення інформації, конкретних документів, що мають публікуватися. Не встановлюються терміни цієї діяльності, майже відсутні норми прямої дії щодо фінансового та кадрового забезпечення.

Лева частка інформаційних відносин регулюється підзаконними, а подекуди й відомчими нормативними актами. Характерним прикладом останнього є відсутність законодавчого визначення режимів обмеження доступу до інформації, окрім державної таємниці. Незважаючи на те, що в законодавстві існують поняття комерційної, лікарської, банківської службової таємниці, інформації «не для друку» тощо, їхнє чітке визначення відсутнє. Режим доступу до інформації, що належить державі, встановлюється постановами Кабінету Міністрів України.

Значну проблему становить фактична відсутність правового регулювання функціонування в Україні міжнародних інформаційних систем, найяскравішим прикладом яких є Інтернет. Зокрема, відсутність відповідних нормативно-правових актів створює певні проблеми для Інтернет-ЗМІ та сприяє їхньому використанню у деструктивних цілях. Розвиток інформаційної інфраструктури вимагає відповідної законодавчої підтримки. Досить суперечлива ситуація склалася у нормативно-правовому забезпеченні діяльності ЗМІ. Поряд з тим, що за роки незалежності створено розгалужену нормативну базу, відсутні нормативно-правові акти, які б сприяли становленню економічно незалежних ЗМІ. Значні проблеми зберігаються і в правовому регулюванні питань інформаційної безпеки. Майже відсутнє законодавче забезпечення формування національних інформаційних ресурсів та міжнародних інформаційних обмінів, не врегульовано на законодавчому рівні статус конфіденційної

інформації, а також передбачених законодавством України видів таємниці, насамперед банківської, комерційної, лікарської тощо.

Розв'язання зазначених вище складних проблем можливе лише за умови копії та узгодженої роботи законодавчої та виконавчої гілок влади і стане запорукою забезпечення свободи слова в Україні, а через це – реалізації стратегічного курсу на побудову соціальної, правової, демократичної держави.

Науковий і практичний інтерес становить дослідження норм права, що регулюють використання мережі Інтернет як основи розвитку інформаційного суспільства. Норми, що стосуються регулювання Інтернету, можна знайти у загальних законах. Наприклад, Закон України «Про доступ до публічної інформації» описує засади опублікування і поширення певних категорій інформації в мережі Інтернет розпорядниками інформації, права на активний і пасивний доступ користувачів до інформації тощо. Згідно зі статтею 5 Закону, доступ до інформації забезпечується шляхом систематичного та оперативного оприлюднення інформації на офіційних веб-сайтах в мережі Інтернет, на єдиному державному веб-порталі відкритих даних.

Закон України «Про інформацію» від 13.01.2011 р. встановлює тільки загальні правила і гарантії у сфері інформаційних правовідносин, не виділяючи при цьому особливостей регулювання мережі Інтернет. Але, оскільки Інтернет є універсальним комунікаційним засобом та способом передачі, оприлюднення і поширення інформації, більшість норм закону регулюють питання «цифрових прав». Визначення «засобу масової інформації» в поточній редакції Закону України «Про інформацію» дає можливість відносити до ЗМІ веб-сайти або навіть сторінки в соцмережах та блоги: «Засоби масової інформації – засоби, призначені для публічного поширення друкованої або аудіовізуальної інформації». (ч. 2 ст. 22 Закону).

Важливі доповнення у 2017 році з'явилися у Законі України «Про авторське право і суміжні права». Вперше, на рівні національного законодавства визначено терміни «веб-сайт», «веб-сторінка», «власник веб-сайту», «гіперпосилання», «електронна (цифрова) інформація», «камкординг», «кардшейрінг», «обліковий запис», «постачальник послуг хостингу». У новій статті 52-1 закону передбачено можливість позасудового блокування веб-сайтів у випадках порушення авторських прав і відсутності належного реагування власника веб-сайту на претензію щодо такого порушення.

Закон України «Про боротьбу з тероризмом» визначає обмеження щодо поширення інформації, що можуть бути застосованими й до Інтернету. Стаття 17 забороняє поширювати через ЗМІ або в інший спосіб інформації, що має на меті пропаганду або виправдання тероризму, містить висловлювання осіб, які чинять опір чи закликають до опору проведення антитерористичної операції і тд. Разом з тим, встановивши такі заборони, закон не дає відповіді на питання, хто і як має реагувати на їх порушення.

У Кримінальному кодексі України, до якого все частіше апелюють правоохоронці, Інтернет розглядається як спосіб поширення інформації. Суди застосовують до блогерів та користувачів Інтернету кілька статей КК, а саме:

- стаття 109 КК України: публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій.
- стаття 110 КК України: умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій.

Фактично, для правоохоронців та суду немає різниці, яким чином відбувається поширення «кримінально караних відомостей» – чи це буде роздача листівок, виступ на площі перед натовпом, передача на радіо чи ТБ, допис в соціальній мережі, в блозі або на іншому онлайн ресурсі.

Питання регулювання Інтернету зачіпає низка указів Президента України.

- Указ Президента України від 26 травня 2015 року №287 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»;
- Указ Президента №96/2016 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «Про Стратегію кібербезпеки України»;
- Указ Президента України №47/2017 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України».

В зазначених документах детально обґрунтовано нагальну потребу в розробці якісного законодавства щодо кібербезпеки та інформаційної безпеки України з огляду й на агресію Росії проти України, що

відбувається й у віртуальному просторі. Зазначені укази встановлюють обов'язки для Кабінету Міністрів України і профільних правоохоронних органів, наукових інститутів розробляти необхідне законодавство. Проте, станом на жовтень 2017 року єдиним кроком в напрямку реалізації цих Стратегій та Доктрини є схвалення Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» (законопроект №2126а), що є суперечливим з точки зору норм Конституції.

Регулювання Інтернету спеціальними нормами законодавства. Спеціальні законодавчі акти у сфері Інтернет – це Закон України «Про телекомунікації», Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» та Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)».

В Законі України «Про телекомунікації» містяться визначення «адреса мережі Інтернет», «бездротовий доступ до телекомунікаційної мережі (бездротовий доступ)», «домен», «Інтернет», «провайдер телекомунікацій», «телекомунікації (електрозв'язок)» тощо. Закон має на меті є забезпечення надання телекомунікаційних послуг. У статтях 32 та 33 Закону передбачено права та обов'язки споживача телекомунікаційних послуг. Так закон надає операторам і провайдерам телекомунікацій право на «відключення на підставі рішення суду кінцевого обладнання, якщо воно використовується абонентом для вчинення протиправних дій або дій, що загрожують інтересам державної безпеки». Також закон встановлює обов'язок для провайдерів на підставі рішення суду обмежувати доступ своїх абонентів до ресурсів, через які здійснюється розповсюдження дитячої порнографії. Інших підстав для обмеження доступу до ресурсів в мережі Інтернет закон не містить.

Зазначений закон запрацював у 2004 році й не містить небезпечних норм щодо інтернет-врядування з точки зору міжнародних стандартів.

У жовтні 2017 року був ухвалений Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» (законопроект №2126а). Закон визначає цілі та принципи державної політики у сфері кібербезпеки, повноваження державних органів у сфері забезпечення кіберзахисту. Частина 3 нової статті 19-1 Закону України «Про інформацію» мала передбачати визначення «технологічна інформація», згідно з яким суспільно-значима інформація мала бути віднесена до

інформації з обмеженим доступом. Суспільно-значима інформація – це надзвичайні ситуації, що можуть негативно вплинути на стан здоров'я та безпеку людей, стану довкілля, економічної, політичної, соціальної стабільності суспільних відносин або провадження суб'єктами господарювання діяльності). За повідомленням народного депутата Ольги Червакової цю норму було видалено із остаточно проголосованого тексту законопроекту. Чи скасовано загрозу – буде зрозуміло коли текст закону офіційно опублікують. Разом з тим, цей закон є рамковим й не здатен вирішити нагальні питання в сфері кібербезпеки країни.

Указ Президента Про рішення РНБО від 28 квітня 2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» призвів до обмеження доступу до низки російських соціальних мереж та сайтів (VK.com, Yandex, Mail.ru. OK.ru) з боку мобільних операторів та Інтернет-провайдерів. Однак цей закон не відповідає вимогам міжнародних стандартів у сфері цифрових прав (рішення суду або уповноваженого адміністративного органу, точне і обмежене в часі обмеження, не повинно мати загального характеру). Також указ не ґрунтується на нормах законодавства, адже воно передбачає тільки блокування через суд.

Отже, як висновок можна підсумувати:

Державні інституції в Україні ік досі не виробили системний і якісний підхід щодо Інтернет-врядування, навіть за умов воєнної агресії з боку Росії;

Верховна Рада України впродовж 2016-2017 років схвалювала законопроекти, зміст яких вказує на недостатнє розуміння законодавцями цифрових прав та сучасних стандартів в сфері регулювання Інтернету. В результаті – законодавчі кроки держави наражаються на критику як з боку громадянського суспільства, так і міжнародних організацій;

Політика уряду в сфері Інтернет-врядування засвідчила про порушення міжнародних стандартів щодо регулювання Інтернету;

Держава не виконує свій обов'язок гарантувати громадянам цифрові права, що включають й захист від мапінуляцій та зловживань в Інтернеті;

Урядові інституції потенційно можуть застосувати владні повноваження в сфері регулювання Інтернету не тільки з метою забезпечення національної безпеки, але й для обмеження свободи вираження опонентів.

Україна потребує модернізації законодавства в сфері цифрових прав та свободи Інтернету, враховуючи обставини військової агресії РФ на території України.

Задля покращання стану у сфері інформатизації пропонуються такі заходи:

З метою підготовки змін в законодавстві у Інтернет-врядування, громадянське суспільство повинне запропонувати органам влади «дорожню карту» дій, першим кроком чого може стати створення робочої групи з числа представників органів державної влади, експертів неурядових та міжнародних організацій, професійних юристів;

Громадянське суспільство повинно здійснювати всеохопний контроль за діяльністю органів влади з метою недопущення впровадження заборон і порушень міжнародних стандартів у сфері Інтернет-врядування. Механізмом такого контролю є постійний моніторинг законодавчих ініціатив і діяльності органів влади.

1.3. Закордонний досвід формування військово-політичної стабільності держави

Сьогодні, в умовах глобалізації, інтелектуалізації злочинності, охоплення інформатизацією всіх суспільних відносин, міжнародна спільнота усвідомлює необхідність удосконалення чинних і розробки уніфікованих нормативно-правових актів щодо регулювання міжнародної інформаційної безпеки.

Розробки науковців показують, що першість у забезпеченні інформаційної безпеки у світі належить США. Так, навіть Японія, яка вважається меккою виробництва цифрової техніки та використання найсучасніших ІТ-технологій, відстає від США більше ніж на п'ять років у сфері розповсюдження персональних комп'ютерів, кабельного телебачення, цифрової телефонії та в інших аспектах інформаційної політики [185].

Сьогодні законодавство США у сфері забезпечення інформаційної безпеки складається з федеральних законів та законів штатів, які створили правову основу для формування єдиної державної політики в галузі захисту інформації для забезпечення інтересів національної безпеки. Це насамперед, такі закони: «Про інформаційну безпеку», «Про удосконалення інформаційної безпеки» (1997 р.), «Про

комп'ютерне шахрайство та зловживання» (1986 р.), «Про свободу інформації» (1967 р.), «Про висвітлення діяльності уряду», «Про охорону особистих таємниць», «Про таємницю» (1974 р.), «Про право на фінансову таємницю» (1978 р.), «Про доступ до інформації про діяльність ЦРУ» (1984 р.), «Про безпеку комп'ютерних систем» (1987 р.).

Національна політика США в галузі захисту інформації формується Агентством національної безпеки (АНБ), а найважливіші стратегічні питання інформаційної безпеки розглядаються Радою національної безпеки з виданням директив Президента США, серед яких: PD/NSC-24 «Політика в галузі захисту систем зв'язку» (1977 р.), у якій вперше зазначено про необхідність захисту важливої несекретної інформації для забезпечення національної безпеки; SDD – 145 «Національна політика США в галузі безпеки систем зв'язку в автоматизованих інформаційних системах (1984 р.), якою на АНБ покладено функції із захисту інформації і контролю за безпекою у каналах зв'язку, обчислювальних та інформаційно-телекомунікаційних системах, а також сертифікації технологій, систем і устаткування із захисту інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах, а також ліцензування діяльності в галузі захисту інформації.

США, здійснюючи політику в галузі захисту інформації виходять з того, що перехоплення іноземними державами відкритої інформації, яка циркулює в урядових і комерційних телекомунікаційних мережах, може завдати шкоди державі, оскільки оброблення цієї інформації, зіставлення та об'єднання розрізнених відомостей може призвести до розкриття державної таємниці. Тож у 80-х роках захист ліній зв'язку й автоматизованих систем стає основним завданням компетентних державних органів США. Конгресом США у 1987 р. був прийнятий Закон «Про забезпечення безпеки ЕОМ» Mb HR-145, який встановив пріоритет національних інтересів при вирішенні питань безпеки інформації, зокрема приватної. Цим законом також фактично встановлено нову категорію інформації обмеженого доступу – «несекретна, але важлива з погляду національної безпеки» – це несекретна інформація урядових відомств, а також більша частина відомостей, що циркулюють або обробляються в інформаційно-телекомунікаційних системах корпорацій і приватних фірм, що працюють на замовлення уряду США.

Генеральна Асамблея ООН ще у 2001 р. на 56-й сесії акцентувала поняття «Інформаційна та мережева безпека», що означає захист особистої інформації про відправників і одержувачів, захист інформації

ції від несанкціонованих змін, захист від несанкціонованого доступу до інформації і створення надійного джерела постачання обладнання, послуг та інформації. Інформаційна безпека того часу охоплювала захист інформації, що стосується військового потенціалу та інших аспектів національної безпеки. Уже у ті часи передбачалося, що недостатній захист життєво важливих інформаційних ресурсів і інформаційних і телекомунікаційних систем несе загрозу міжнародній безпеці.

Тенденцію до надання пріоритетної ролі інформаційній безпеці наочно демонструють резолюції Генеральної асамблеї ООН: «Роль науки і техніки в контексті міжнародної безпеки, роззброєння та інших, пов'язаних з цим сфер» № 53/576 (1998 р.); «Досягнення у сфері інформатизації і телекомунікацій в контексті міжнародної безпеки» № 54/49 (1999 р.); № 55/28 (2000 р.); № 60/45 (2005 р.) [186; 215; 216; 217].

Загалом державна політика США у сфері інформаційної безпеки пройшла тривалий еволюційний шлях, який складається з чотирьох етапів: виникнення – 1939–1947 рр.; становлення – 1947–1982 рр.; активний розвиток – 1983–2001 рр.; докорінне вдосконалення – 2001 р. – дотепер. З приходом у 1981 р. до влади президента США Р. Рейгана та його адміністрації управління інформаційними ресурсами, відповідно із «Законом про свободу інформації» напрям інформаційної безпеки був визначений як пріоритетний в урядовій політиці.

Уже в 1992 р. у США було прийнято програми «Національна інформаційна політика» та «Глобальна інформаційна політика» (GII). GII базувалася на п'яти ключових принципах: залучення приватних інвестицій, сприяння конкуренції, введення гнучких механізмів регулювання, які мають забезпечити пристосовування до швидких технологічних змін та ринкової конкуренції; надання відкритого доступу до існуючих мереж усім провайдерам і користувачам; забезпечення загальнодоступних інформаційних послуг, створенні «електронного уряду». Достатньо сказати, що при Бібліотеці Конгресу США створено центральний депозитарій документів з проблем кібер-, медіа- та психотероризму з метою моніторингу теорії і практики інформаційно-психологічних впливів у сучасному світі, а також створення ефективної регіональної системи протидії з інформаційними загрозами та об'єднання зусиль держав-членів ОАД (Організація американських держав) у сфері інформаційної безпеки [186]. Адміністрація США на офіційному рівні розглядає інформацію

як певний стратегічний ресурс, який виникає в результаті обробки даних за допомогою спеціалізованих систем аналізу.

Військово-політичне керівництво США на початку 90-х років приділяє особливу увагу розвитку інформаційних технологій, високо оцінюючи їх потенційні можливості для досягнення військової переваги. Саме про це говорить директива МО США TS від 21 грудня 1992 р. «Інформаційна війна», в якій зазначено на необхідності всебічного обліку інформаційних ресурсів при організації планування і функціонування систем управління в інтересах підвищення ефективності дії своїх військ в умовах протидії супротивника. Складовими концепта «інформаційна війна» є: оперативна безпека, введення супротивника в оману, психологічні операції, електронна війна і вогневе знищення, які проводяться в комплексі з глибокою і всебічною розвідкою як для дезорганізації системи управління противника, так і для захисту власної системи управління в ході бойових дій. При цьому інформація, що циркулює в системі управління, розглядається як високопріоритетний об'єкт впливу і захисту, зниження або підвищення достовірності. Для Пентагону, який використовує кількості різних інформаційних систем і мереж, питання інформаційної безпеки фактично прирівнюється до питань військової безпеки [188].

Інформаційні військові дії проводяться для досягнення інформаційної переваги в інтересах національної військової стратегії і здійснюються шляхом впливу на інформацію та інформаційні системи противника при одночасному захисті власної інформації і своїх інформаційних систем [189].

За 1997–2001 рр. на законодавчому рівні у сфері інформаційної безпеки США було зроблено чимало: пом'якшені експортні обмеження на криптографічні продукти, сформована інфраструктура з відкритими ключами, розроблено ряд стандартів на кшталт електронного цифрового підпису – FIPS 186-2 (2000 р.). Усе це дало змогу зосередитися на одному з її найважливіших додатків – аутентифікації, що проводиться за відпрацьованою на криптографічних засобах методикою. На базі цих законів у США сформована загальнонаціональна інфраструктура електронної аутентифікації.

Крім того, у законодавстві США діють як положення обмежувальної спрямованості, так і директиви, які захищають інтереси таких державних відомств, як Міністерство оборони, АНБ, ФБР, ЦРУ.

У березні 2001р. президент США Д. Буш, виступаючи у штаб-квартирі ЦРУ в Ленглі, вказав на основні загрози національній безпеці

США. На другому місці після тероризму в цьому переліку значиться інформаційна війна і вже за нею – розповсюдження зброї масового ураження та засобів його доставки.

Збір розвідувальних даних із комп'ютерних систем противника дає можливість отримувати щодо нього дані стратегічного й оперативного характеру та виявляти уразливі місця в його інформаційних системах. Тож США розроблено та реалізуються програми, спрямовані на розширення можливостей розвідки з добування й обробки інформації щодо загроз національній інформаційній інфраструктурі з боку інших держав. Крім традиційних методів агентурної роботи, ЦРУ приділяє велику увагу аналізу відкритих джерел і добуванню інформації із закритих (конфіденційних) баз даних програмним шляхом. У США на офіційному рівні визнають, що контроль над секретними комунікаціями противника при одночасному захисті своїх власних надає їм унікальні можливості для збереження лідируючих позицій у світі.

У 2009 р. конгресмени США О. Сноу та Д. Рокфеллер підготували та ініціювали проект закону США «Акт про кібербезпеку» (*The Cybersecurity Act of 2009* [190], у якому закріплено повноваження Президента США відключати доступ до мережі Інтернет на всій території США у надзвичайних випадках загроз національній безпеці. У цьому ж році американським політиком О. Джілібреном ініційовано законодавчий проект «Акт глобальної відповіді на кібервиклики» (*Fostering a Global Response to Cyber Attacks Act*), в якому містяться положення щодо взаємодії уряду США з урядом будь-якої іншої держави в питаннях організації протидії злочинам у кіберпросторі.

Крім того, у 2009 р. у США оприлюднено «Огляд кібербезпекової політики» (*Cyber Security Review*), у якому визначено, що Білий дім має сформувати нову структуру системи національної кібербезпеки. До ключових завдань керівництва США у цій сфері віднесено: забезпечення центральної ролі Білого дому у формуванні кібербезпекової політики з метою демонстрування як суспільству США, так і міжнародним партнерам серйозність намірів американського керівництва; перегляд законодавства та політики; посилення федерального законодавства та відповідальності; просування інформаційних проектів державного, регіонального та локального рівня у сфері кібербезпеки.

У «Зауваженнях щодо забезпечення безпеки національної кіберінфраструктури» (2009 р.) [191] Б. Обама зробив висновок про те,

що «...кіберзагрози є одними з найбільш серйозних викликів економічній та національній безпеці, з яким зіткнулася нація». З огляду на це, Б. Обама оголосив цифрову інфраструктуру США стратегічною національною цінністю, а захист цієї інфраструктури – національним пріоритетом. Окреслено ним також і основні напрями, спрямовані на вирішення зазначених вище проблем: розроблення ефективної стратегії забезпечення безпеки інформаційних і комунікаційних мереж; розроблення систем попередження та реагування на кібератаки; посилення партнерства між державою та приватним сектором; збільшення інвестицій в інноваційні технології, а також наголошено на початку масштабної національної кампанії щодо посилення готовності суспільства до протидії кіберзагрозам [192].

У 2010 р. з метою реалізації захисту держави та уряду від кібератак та хакерів президентом США було затверджено «Ініціативу зі всеосяжної національної кібербезпеки» Ради національної безпеки США, яка містить дванадцять загальних положень. Ця ініціатива є складовою частиною розділу Військової доктрини США, що стосується кібернетичної оборони. Документом передбачено створення єдиної федеральної мережі, пов'язаної захищеними каналами зв'язку, який у свою чергу, має здійснюватися через контрольовані точки доступу. Крім того, ініціатива передбачає об'єднання всіх наявних у США центрів оперативного реагування на кіберзлочини з метою підвищення ефективності їх діяльності та проведення більш глибокого аналізу щодо хакерських атак. Також, з метою протидії іноземним кібершпигунам документом передбачено створення підрозділів кіберконтррозвідки в державних органах США, зокрема для захисту секретних внутрішніх мереж Міністерства оборони США від терористичних атак.

Передбачено також створення системи управління ризиками для прогнозування наслідків зламу систем, викрадення або пошкодження інформації та мінімізації збитків від таких протиправних втручань. АНБ спільно з партнерами приватного сектору розробили план спільних заходів протидії загрозам у неурядових комп'ютерних мережах. Таким чином держава бере участь у захисті ключових приватних інфраструктурних мереж (телекомунікації, електромережі, мережі банківських розрахунків, інтернет-провайдери). Запроваджено роботу програми «Ейнштейн» (англ. *EINSTEINProgram*, або Einstein) – система виявлення втручань, яка захищає мережеві шлюзи вищих державних органів і відомств США від несанкціонованого доступу. Програме забезпечення було розроблено ІТ-командою екстреної

готовності США (US-CERT), яка є оперативним підрозділом Національного управління кібербезпеки міністерства внутрішньої безпеки США.

У Стратегії кібербезпеки США (2011 р.), запропонованій президентом США Б. Обамою, передбачено право держави приймати заходи у відповідь на ворожі дії у кіберпросторі, розглядаючи їх як будь-які інші загрози. Тобто, хакерські атаки прирівняні до оголошення війни США.

У кінці квітня 2012 р. сенат США прийняв Закон CISA (*Cyber Intelligence Sharring and Protection Act*), який дає можливість уряду США, приватним агентствам безпеки та будь-яким приватним компаніям за наявності підозри про вчинення кіберзлочину отримувати доступ до конфіденційної інформації користувачів і комерційних організацій.

Аналіз законодавства США у сфері інформаційної безпеки показує, що основними напрямками забезпечення національної кібербезпеки США є захист критично важливих об'єктів інфраструктури, а саме – їх інформаційних систем від кібернетичних атак; вдосконалення засобів виявлення таких атак і оперативного реагування на них; визначення завдань безпеки кіберпростору та способи їх вирішення; підготовка відповідних фахівців з безпеки інформації та взаємодія з приватним сектором; співпраця з міжнародними організаціями з метою забезпечення відкритого, безпечного, надійного кіберпростору.

Нормативно-правовими документами США, які регулюють безпеку кіберпростору стали Національна стратегія безпечного кіберпростору (2003 р.), Огляд політики кібербезпеки (2009 р.), Міжнародна стратегія для кіберпростору (2011 р.), Наказ Президента США «Щодо Проекту стратегії покращення кібербезпеки критично важливих об'єктів інфраструктури (2013 р.), Проект стратегії покращення кібербезпеки критично важливих об'єктів інфраструктури (2014 р.), Закон з кібербезпеки та обміну інформацією (2015 р.), Національна стратегія безпеки (2015 р.), Стратегія кібербезпеки Департаменту оборони (2015 р.). У зазначених нормативно-правових актах закріплено дії зі знешкодження та протистояння атакам у національному інформаційному просторі, визначені види загроз, обов'язки захисту кіберпростору для різних спеціалізованих державних установ. Цими документами визначено умови для обміну даними з протидії кіберзагрозам, прогнозуванні відповідних ризиків, співробітництва з іншими державами з проблем кібертероризму, а також підвищення

кваліфікації спеціалістів з протидії цим злочинам. Крім того, окремо акцентується на залученні до протидії тероризму приватних установ і громадських організацій, наприклад CERT, ISACA, CSX, CCSIS, а також залучення освітніх і наукових установ до проведення досліджень щодо гарантування безпеки національного кіберпростору [193; 217; 219; 220; 221; 222; 223; 224; 225].

Аналіз наукових розвідок щодо інформаційної безпеки США показує, що, не зважаючи на чималу кількість нормативно-правових актів США в сфері інформаційної безпеки, вони не завжди є ефективними. Законодавство США не охоплює всіх загроз в інформаційній сфері держави, які існують на сучасному етапі. Прогалинами у політиці інформаційної безпеки США можна вважати випадок з Е. Сноуденом, який викликав шквал протилежних висловлювань США, так і в інших державах про допустимість масового негласного спостереження, межі державної таємниці та балансі між захистом персональних даних і забезпеченням національної безпеки після 11 вересня 2001 р. (дата, відома як теракт у Лос-Анжелесі з наймасштабнішими наслідками). Тож захист інформаційного простору від кібертерористів, а користувачів інформаційних систем від шахрайства, забезпечення конфіденційності інформації в інформаційних системах, захист прав інтелектуальної власності потребують розробки нормативно-правових актів з інформаційної безпеки США принципово нового, більш високого рівня.

За останні 35 років у США сформувалася чітка система забезпечення інформаційної безпеки, яка характеризується поступовими тенденціями та, разом з тим, кардинальними заходами. Тож американський досвід державної політики в сфері інформаційної безпеки уявляється важливим для української зовнішньої та внутрішньої політики. Найціннішим є дієвий підхід до регулювання ринка інформаційних технологій в умовах ринкової економіки.

Треба все ж зазначити, що хоча нині Україна є одним з лідерів у світі з підготовки висококваліфікованих ІТ-спеціалістів і одним з основних постачальників «мізків» відповідного напрямку за кордон, слід констатувати існуючу залежність України від американського програмного продукту, що можна спостерігати в комп'ютерних засобах майже кожної державної установи та окремих громадян. Отже, для забезпечення національної безпеки України необхідно спрямувати зусилля на створення власних конкурентноздатних ІТ-технологій, та повернення наших фахівців «додому».

У свою чергу США мають величезний досвід у сфері впровадження інформаційних технологій в діяльність держави з усіх напрямів. Особливо важливим, в умовах військового захисту Україною своїх територій у відповідь на збройну агресію іноземної держави, є американський досвід використання інформаційних технологій для створення систем зв'язку та військового управління, а також високоточного озброєння.

Указом Президента України 25 лютого 2017 р. введено в дію Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 р. «Про Доктрину інформаційної безпеки України». Доктрина спрямована на захист українського суспільства від агресивного інформаційного впливу, що спрямований на розпалювання національної та релігійної ворожнечі, зміни конституційного ладу та порушення суверенітету і територіальної цілісності держави. Завдання щодо перевірки українського сегмента Інтернету та засоби масової інформації на предмет забороненої інформації покладено на Міністерство інформаційної політики. Служба безпеки України також братиме участь у перевірці, але сфера її діяльності – це моніторинг спеціальними методами й способами вітчизняних та іноземних ЗМІ й Інтернету. Кабінет Міністрів України має координувати роботу міністерств (та інших органів виконавчої влади) і фінансувати програми, які пов'язані з інформаційною безпекою.

З метою посилення кібербезпеки президент США Д. Трамп 11 травня 2017 р. підписав новий указ про кібернетичний захист федеральних мереж, який має допомогти в захисті від хакерів найбільш важливих об'єктів інфраструктури США.

Інформаційну безпеку можна без перебільшення назвати одним з перспективних напрямів взаємовигідного співробітництва між Україною та США.

Без сучасної електронної і комп'ютерної промисловості мріяти про гідне входження у світову економіку не припадає. Практично жодний сучасний виріб або технологія не обходиться без вказаних компонент. Починаючи від ефективного керування усією державою, підприємствами і до вирішення оборонних задач. Починаючи від вбудованих контролерів супер-ЕОМ, освіти, наукових досліджень, робочих місць і закінчуючи телекомунікаціями. У світі склалася ситуація, коли без обчислювальної техніки прогрес немислимий.

Японія стала потужною державою не тому, що вивозить нафту, вугілля; сталь або сало. Навпаки, вона усе це ввозить, а вивозить готову продукцію, у якій превалює наукомістка продукція електроніки. Порівняйте: за те, щоб ввезти один Pentium, потрібно вивезти п'ять тонн нафти, за одну ПЕОМ на його основі – двадцять. Або, приблизно стільки ж сталі, хліба або вугілля. А свердловини і шахти? А сталеварні виробництва? А екологія і забруднення навколишнього середовища? Загалом, істини банальні.

Світовий досвід свідчить про різноманітні шляхи вирішення проблеми інформатизації. Більше 40 років США рухалися до досягнення цієї цілі, створивши гігантську інформатизаційну індустрію. Понад 30 років створювали інформатизаційну структуру країни Західної Європи. Японія за рахунок державної науково-технічної політики ліцензування вирішила цю проблему менше, ніж за 20 років. Країни Південно-Східної Азії (Південна Корея, Бірма, Таїланд, Сінгапур), використавши досвід інформатизації інших країн і при жорсткій регламентуючій ролі держави, за допомогою національних програм інформатизації вчинили «прорив в майбутнє» менше чим за 10 років.

При цьому важливо відзначити, що вирішення проблем інформатизації супроводжувалося потужним розвитком організаційних механізмів по реалізації загальнонаціональних проектів інформатизації. Детально враховуються усі дрібниці: керування постачаннями устаткування; система контролю і звітності; призначення радників, експертів і консультантів проектів і напрямків; створення компетентних керуючих команд; система їхнього фінансування й обміну інформацією між ними, а також реклама, торги, укладення договорів і встановлення часу виконання для кожного етапу і кожного керуючої дії.

Державна політика інформатизації неможлива без чіткого і професійного керування цим процесом. Тому майже кожна держава, що реалізує плани інформатизації, утворює Ради на рівні державного керування. Тут найбільше цікавий досвід країн, що почали інформатизацію порівняно нещодавно. Наприклад, Південна Корея має Національний Технологічний Конгрес під головуванням Президента країни, що включає членів Кабінету і представників по інформаційній технології.

Тайвань створив Інститут Інформаційної Індустрії для безпосередньої підтримки цієї індустрії, що, крім того, бере плату за навчання програмістів.

Сінгапур створив Національний Комітет по торгівлі обчислювальною технікою, що координує підтримку інформаційної індустрії, надаючи особливе значення міжнародному ринку ПЗ.

Інші країни, такі як Австралія, Канада й Ізраїль, теж розробляють свої загальнонаціональні плани інформатизації. В усіх випадках майже усі ці країни повторили погляди Японії і Франції по підтримці розвитку інформаційної індустрії і спробі одержання для себе привілейовані сектори міжнародної обчислювальної торгівлі.

Наприклад, Бразилія, що створила законодавство по інформатиці в 1985 р., заснувала Секретаріат по інформатиці і Національну раду по інформатиці (CONIN) під головуванням Президента Бразилії, у котрих також беруть участь члени Кабінету і представники інформаційної технології.

Процес розвитку товариства не може відбуватися без потужного соціального замовлення, без ємного ринку інформаційних послуг. Повинні бути встановлені податкові пільги й інші економічні стимули для продажу населенню засобів інформатизації по доступних цінах або їхнє надання через мережу прокатних пунктів.

Кінцевою метою цієї політики повинний стати такий же попит на засоби інформатизації, що існує на телефонні послуги. Нове інформаційне середовище повинне бути природним середовищем мешкання громадян.

Таким чином, державна підтримка процесу інформатизації (як відзначалося у висловленнях провідних фахівців в області інформатизації) повинна бути забезпечена відповідною національною політикою, прийнятою на рівні державного законодавчого акта. Цим актом (законом, декретом) повинно бути виражене не тільки принципове відношення держави до проблеми, що існує, але і конкретизовані дії і наміри уряду по досягненню поставлених цілей і ідеалів. У той же час, самий процес виробітки такої політики потребує правової, матеріальної, організаційної і виробничої основ.

Це має бути комплекс документів, що визначали б відношення відповідного уряду до процесу інформатизації, створюючи для нього режим найбільшого сприяння. Природно, що необхідна не тільки моральна підтримка уряду, а й пряме фінансування з бюджету, яким би він ні був мізерним. Сьогодні ні великі, ні, тим більше, дрібні підприємства і фірми не в змозі в скільки-небудь значному масштабі виконати за свій рахунок фундаментальні і пошукові дослідження, розробляти за рахунок користувача значні проекти загальнодержавного

значення.

Тобто, як відзначено в концепції державної політики інформатизації, у перехідний період уряд повинен контролювати й активізувати інформаційні технології не як галузь, а як засіб, що підтримує і прискорює економічні реформи.

Це означає пріоритетне впровадження сучасних інформаційних технологій у банківські, податкові і статистичні структури, правоохоронну діяльність, в органи державного керування, медицину, навчання, у систему масового інформування населення.

Приблизно така стратегія реалізується в розвинутих країнах і країнах, що розвиваються. Схема державного механізму вирішення проблем інформатизації приведена на мал.4. Реалізація виробленої стратегії покладається на національну раду по обчислювальній техніці, до складу якої входять повноважні представники уряду, організацій і підприємств інформаційної індустрії.

В Україні національна інфраструктура знаходиться ще в зародковому стані, але, як показує міжнародний досвід, буде розвиватися подібно акселерату. Зараз є розрізнені мережі, які не являють собою загальну систему, що утрудняє входження України в європейські інформаційні та економічні структури.

Абонентом мереж Internet на Заході може бути кожний громадянин. Для цього йому необхідно зареєструватися в «Internet-провайдерс» (фірма, що надає послуги по виходу в Internet за певну абонентну плату).

Користувачеві доведеться також оплачувати послуги телефонних мереж, по яких він буде зв'язуватися з провайдером. Наші телефонні канали за своїми технічними характеристиками відстали на десятиріччя і не дають повноцінних можливостей по використанню всього спектра послуг Internet. Тому найбільш прийнятним варіантом для сучасної України є створення багатофункціональних систем кабельного телебачення, за допомогою яких кожний може за прийнятну плату стати абонентом Internet.

У даний час у всьому світі з подачі віце-президента США А. Гора (ініціатива Гора по Глобальній інформаційній структурі) розгортаються роботи по ідеологічному, інформаційному та технічному оформленню Глобальної інформаційної структури. Європейське співтовариство включилося в цю роботу, розвиваючи концепцію європейської інформаційної інфраструктури.

Фрагментами такої інфраструктури і складовими її є національна інформаційна інфраструктура. Для того, щоб національна

інформаційна інфраструктура могла стати повноцінним фрагментом, вона повинна задовольняти певним вимогам. Нам при побудові Національної інформаційної інфраструктури потрібне залучення інвестицій приватного сектора і розробка стратегії створення сучасної Національної інформаційної інфраструктури. Необхідно привести у відповідність з міжнародними нормами державне законодавство і нормативно-правові акти, що стосується залучення приватних інвестицій при створенні і розвитку Національної інформаційної інфраструктури. Потрібна приватизація телекомунікаційних структур і надання користувачам сучасних телекомунікаційних послуг на прийнятних загальнодоступних умовах.

Важливим сегментом Національної інформаційної інфраструктури є кабельні мережі, які частіше називають «мережі кабельного телебачення», єдині мережі, які приходять в будинок кожного жителя нашої країни. Вони є капілярною системою Національної інформаційної інфраструктури. По мережах можна передавати не тільки телебачення, а і електронну пошту, Internet і т.п. Проте для цього важливого сегмента інформаційного простору України законодавство ще не розроблене.

Будівництво мереж багатоканального телебачення в Україні ведеться із застосуванням застарілих технологій і на застарілому обладнанні, що вже приводить до засмічення інформаційної структури держави реліктами колишніх часів технічного відставання. Велика частина обладнання, яка в даний час в Києві закладається в проекти і використовується при будівництві телемереж, заздалегідь обумовлює відставання не менш ніж на десять років.

Приблизно 40% жителів Києва користуються послугами досить розвиненої мережі кабельного телебачення. У них не тільки невелика пропускна здатність (17-18 каналів телебачення), а і недостатня висока якість зображення. Це позбавляє абонентів кабельних мереж на багато років уперед не тільки можливості, а і перспектив реального використання нових систем телебачення, в тому числі, інтерактивного, послуг, що надаються сучасним ринком телекомунікацій, надовго позбавляє Україну можливості реального приєднання до європейських і світових структур.

Сьогодні вже на стадії розробки проектів необхідно передбачити можливість використання обладнання, проведення монтажних робіт по будівництву кабельних мереж (телебачення) з урахуванням найбільш сучасних технологій і обладнання.

Практика високорозвинених в інформаційному плані країн свідчить, що кабельні мережі, які створювалися раніше лише для передачі програм телебачення і радіомовлення, сьогодні все частіше використовуються для надання інших інформаційних послуг: інтерактивне телебачення, телефонія (супутникова), Internet, електронна пошта. Так, згідно з даними Дослідницького центра консорціуму операторів кабельних мереж, які об'єднують 85% передплатників послуг мереж в США і 75% в Канаді, в об'ємі всього прибутку від експлуатації мережі, багатоканальне телебачення (40 і більше каналів) дає менше за 50% прибутку, тобто велику частину прибутку дають інші інформаційні послуги. У даний час в Україні при видачі ліцензії на створення кабельних мереж вимога їх багатофункціонального використання відсутня.

Ми зустрічаємося не просто з технічною стороною проблеми, а і з соціальними, правовими питаннями, питаннями безпеки держави. Масовість і подальший обхват багатофункціональними мережами кабельного телебачення якісно змінять ситуацію в інформаційному просторі України з точки зору інформаційної безпеки держави. У пресі є приклади інформаційної інтервенції з боку російських фірм, які з метою конкурентної боротьби здійснили дії, що привели до блокування телекомунікаційний каналів українських фірм, яким, зокрема, користуються владні структури нашої держави. Відомі випадки поширення через мережу Internet інструкції по виготовленню в домашніх умовах вибухівки, поширення порнографії і т.д. Гостро стоять питання по інформаційній безпеці, оскільки сьогодні при зв'язку по Internet з двома організаціями в Україні, інформація передається через зарубіжні країни, в тому числі і США (через супутник). Це не дивно, оскільки вітчизняні провайдери зацікавлені мати виходи в Internet через ведучі зарубіжні фірми.

Міжнародні військові відносини здебільшого відповідають характерові, змістові та спрямуванню політичних відносин між державами. Водночас, військові відомства держав не самостійні у виборі як союзників, так і ворогів, оскільки питання зовнішньополітичного курсу країни є прерогативою політичного керівництва держави. Зовнішньополітичний курс країни характеризується:

- участю (не участю) цієї країни у війні між іншими державами;
- входженням (не входженням) у військові блоки.

Класифікація військово-політичних моделей держав за критерієм міжнародно-політичного статусу: блокова, позаблокова та нейтральна

держава (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Класифікація воєнно-політичних моделей держави в управлінні національною безпекою (за критерієм міжнародно-політичного статусу)

Критерій аналізу моделей	Міжнародно-політичний статус		
	Блокова держава	Позаблокова держава	Нейтральна держава
1	2	3	4
Тип воєнно-політичної моделі держави	Воєнно-політична модель блокової держави	Воєнно-політична модель позаблокової держави	Воєнно-політична модель нейтральної держави
Одиниці компаративного аналізу	Спільні та відмінні риси		
Місія взаємодії із суб'єктами міжнародних відносин у військовій сфері	1. Приєднання до військово-політичних блоків. 2. Участь у коаліційних військових діях	Неприєднання до військово-політичних блоків	1. Неприєднання до військово-політичних блоків у мирний час. 2. Заборона участі у військових діях. 3. Відмова від військової допомоги конфліктуючим сторонам.
Форма правового закріплення статусу	Обов'язково має бути визнаним на рівні міжнародного договору та національного законодавства	1. Декларується самостійно державою, без підтвердження інших держав. 2. Може бути змінений в односторонньому порядку	Обов'язково має бути визнаним міжнародним співтовариством або на рівні міжнародного договору чи національного законодавства
Концептуальні засади забезпечення безпеки	1. Концепція кооперативної безпеки. 2. Концепція колективної безпеки	Концепція національної безпеки	

продовження табл. 1.3

1	2	3	4
Правові засади забезпечення національної безпеки	1. Наявність міжнародних гарантій безпеки держави та територіальної цілісності. 2. Наявність права на колективну оборону.	1. Відсутність міжнародних гарантій безпеки держави та територіальної цілісності. 2. Наявність права на самооборону.	1. Міжнародні гарантії нейтрального статусу. 2. Зобов'язання забезпечувати збройний захист нейтралітету.
Концептуальні засади воєнно-політичної діяльності держави	Концепція відсічі збройної агресії		
	Концепція військово-силового стримування		
	Концепція воєнно-політичного партнерства		
	Концепція гуманітарної інтервенції		
Воєнно-доктринальні положення щодо захисту території і суверенітету	Колективний захист території та суверенітету	Самостійний захист території і суверенітету	
Організаційні принципи забезпечення воєнної безпеки	Опора на власні і коаліційні збройні сили	Опора на власні збройні сили	
Система заходів із протидії загрозам воєнній безпеці	Попередження, запобігання, захист, стримування		
	Інтервенція		

Джерело: складено за [6; 17; 37; 41; 70].

Одиницями корпоративного аналізу вказаних моделей є: місія взаємодій із суб'єктами міжнародних відносин у військовій сфері; форма правового закріплення статусу; концептуальні та правові засади воєнно-політичної діяльності держави; воєнно-доктринальні положення щодо захисту території і суверенітету; організаційні принципи забезпечення воєнної безпеки; завдання збройних сил; система заходів з протидії загрозам воєнній безпеці.

Партнерські відносини здійснюються між приблизно рівноцінними у воєнному плані державами. Домінантні відносини у військовій сфері здійснюються між державами тоді, коли вони намагаються реалізувати діаметрально протилежні інтереси та схильні при цьому до застосування військової сили. Класифікація воєнно-політичної моделі держави за критерієм геополітичного коду блокової держави (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Класифікація воєнно-політичних моделей блокових держав
в управлінні національною безпекою
(за критерієм геополітичного коду держави)

Критерій аналізу моделей	Глобальний	Регіональний	Місцевий
	Глобальна воєнно-політична модель блокової держави	Регіональна воєнно-політична модель блокової держави	Сателітна воєнно-політична модель блокової держави
1	2	3	4
Одиниці компаративного аналізу	Спільні та відмінні риси		
Місія воєнно-політичної діяльності	Встановлення військової форми контролю над простором		
	на глобальному рівні	на регіональному рівні	У рамках національних кордонів
Спрямованість воєнно-політичної діяльності	У воєнних технологіях та на рівні збройних сил		
	Встановлюють стандарти		Впроваджують встановлені стандарти
Організаційні принципи забезпечення воєнної безпеки	Опора та коаліційні збройні сили		
	Опора на власні збройні сили, які значно переважають або компенсують спроможності збройних сил інших держав		
Залежність у сфері воєнних технологій, безпеки та управління	Незалежні	Частково залежні	Залежні

Джерело: складено за [4; 15; 16; 41; 45; 51; 67].

Зовнішня функція військової сили полягає у збройному захисті державного суверенітету та територіальної цілісності держави, національних інтересів поза межами держави, внутрішні функція полягає в збереженні та зміцненні існуючої політичної системи суспільства, збройному захисті державного ладу, критичної інфраструктури держави (табл. 1.5).

Таблиця 1.5

Класифікація воєнно-політичних моделей держав в управлінні національною безпекою (за критерієм форми реалізації зовнішньої та внутрішньої функцій військової сили)

Критерії аналізу моделей	Тип воєнно-політичної моделі держави в управлінні національною безпекою			
	Мілітаристська	Оборонно-репресивно-обмежувальна	Оборонно-наступальна	Оборонна
Форми реалізації зовнішньої функції	Відбиття збройної агресії			
	Застосування збройних сил за межами території національної держави		Застосування збройних сил за межами території національної держави	
Форми реалізації внутрішньої функції	Застосування збройних сил до виконання завдань: подолання катастроф, боротьби з тероризмом, забезпечення безпеки масових заходів, захист державного ладу та об'єктів критичної інфраструктури держави			

Джерело: складено за [72-89].

На цьому фоні досить тривожно представляється ситуація відсутності правового врегулювання багатьох питань в інформаційному просторі України, недостатньої нормативно-правової бази та органу з функціями контролю і відповідних повноважень в сфері формування цієї області інформаційної структури держави. Існує гостра необхідність у введенні національних пріоритетів у вказаній сфері, які потрібно контролювати. Інакше держава, його інформаційний простір стануть незахищеною ареною інформаційних воєн. Потрібна розробка і затвердження ряду нормативних документів, які забезпечили б розвиток якісно нових інформаційних мереж України, здатних витримати співпрацю з найбільш сучасними європейськими системами і прискорити входження України в європейську і світову інформаційну інфраструктуру (ГІІ і ЕІІ).

Міністерство національної оборони РП впродовж 2016-2021 рр. планує створити компонент військ територіальної оборони (далі – ВТО). Основним завданням підрозділів ВТО у разі виникнення збройного конфлікту буде ведення бойових дій спільно з регулярною армією з метою знищення або зупинення сил потенційного противника. У мирний час підрозділи ВТО будуть виконувати завдання, пов'язані із захистом цивільного населення від наслідків стихійних лих, протистояти проведенню спеціальних інформаційних операцій та кібератак. Крім того, підрозділи ВТО мають на постійній

основі активно співпрацювати з елементами сектору безпеки і оборони, державними органами та органами місцевого самоврядування. Оборонним відомством вже розпочато підготовку до набору особового складу.

Слід зазначити, що в сучасній історії Польщі подібні воєнізовані формування вже існували. Війська територіальної оборони країни (ВТОК) були створені у ПНР у 1965 р. на базі військових частин Корпусу внутрішньої безпеки і призначались для діяльності у рамках Об'єднаних Збройних сил Організації Варшавського договору. У 1991 р. після зміни соціально-політичної системи розпочався процес відбудови ВТОК як підрозділів, призначених для підтримки бойових частин виключно на території РП. У 1997 р., з врахуванням досвіду НАТО, прийнято «Концепцію розвитку територіальної оборони», яка передбачала створення до 2003 р. у кожному з воєводств бригади ВТОК. Однак, з огляду на недостатність фінансування та процес скорочення Збройних сил РП, ці плани не були повністю реалізовані. Після прийняття у 2008 р. програми професіоналізації Війська Польського бригади ВТОК були розформовані.

Поштовхом до перегляду окремих підходів до системи забезпечення національної безпеки РП стала ситуація навколо України, а додатковими чинниками – доповіді Верховної контрольної палати РП: «Реалізація органами державної влади завдань у сфері кризового управління» та «Підготовка структур цивільної оборони до реалізації завдань у воєнний період і мирний час». У представлених результатах контролю звертається увага, зокрема, на наступні проблеми:

- цивільна оборона в Польщі не готова на належному рівні до виконання жодного зі своїх завдань ні у разі виникнення стихійного лиха, ні під час війни;
- не створено цілісної системи вирішення надзвичайних ситуацій, повноваження структур кризового управління і формувань цивільної оборони дублюються, а її ключові елементи мають серйозні недоліки;
- структура і організація цивільної оборони не відповідає реаліям сьогодення, кількість її формувань та персоналу невпинно скорочується;
- недостатність та застарілість обладнання, яке є у розпорядженні цивільної оборони;
- недосконалість нормативно-правового забезпечення (при тому, що МВС працює над законопроектом про захист населення з 2006 р.);
- плани управління кризовими ситуаціями і плани цивільної

оборони країни формуються окремо, хоча вони мають відношення до вирішення схожих проблем.

Новий уряд Польщі взяв до уваги виявлені проблеми і вживає відповідних заходів. Так, 1 липня 2016 р. розпочало свою діяльність Бюро у справах створення територіальної оборони, яке наприкінці 2017 р. має бути перетворене у Командування територіальною обороною зі штаб-квартирою у Варшаві.

Згідно з планами МНО РП, всього створюється 17 бригад ВТО із загальною чисельністю 45 тис. осіб, володіння зброєю якими буде врегульовано змінами до чинного законодавства.

У першій половині 2017 р. будуть сформовані 3 бригади ВТО з дислокацією у східних воєводствах РП (на кордонах з Україною та Білоруссю) зі штабами у містах Люблін, Жешув та Білосток. Наприкінці наступного року – 2 бригади на території Мазовецького воєводства та 1 – в районі Ольштина. У 2018 р. – 5 бригад ВТО зі штабами у містах Бидгощ, Гданськ, Кельце, Краків, Лодзь. У 2019 р. – 6 бригад ВТО, дислокованих у Сілезькому воєводству та у районах міст Ополе, Познань, Щецин, Вроцлав, Зелена Гура.

Таким чином, впродовж трьох років у кожному повіті Польщі з'явиться одна рота (майже 100 осіб), яка становить найнижчий рівень організаційної системи територіальної оборони. Усього планується сформувати 364 роти, об'єднаних у 86 батальйонів (по 4-5 рот), підпорядкованих воєводським бригадам (по 3-4 батальйони). За оцінками МНО РП, створення системи територіальної оборони завершиться у 2021 р. Однак, формування останніх бригад ВТО не буде означати закінчення їх подальшого розвитку.

Близько 10% особового складу ВТО складатимуть професійні військові (головним чином, офіцери), які знаходяться на службі чи перебувають у запасі. Натомість, решту становитимуть резервісти-добровольці, які підпишуть контракт на проходження служби у цьому виді ЗС РП.

Згідно з Концепцією створення ВТО, службу в них можуть проходити усі придатні за станом здоров'я громадяни РП – як цивільні особи, так і військові, як чоловіки, так і жінки.

Процес набору на службу у ВТО пристосований для різних категорій кандидатів. Наприклад, військовослужбовець має просто звернутися до кадрового підрозділу своєї військової частини, де йому визначать нову посаду у ВТО. Колишні військовослужбовці, резервісти та особи, які не мають військової підготовки, повинні звертатися до відповідної військової комендатури у справах поповнення (далі – ВКП)

і отримати направлення на обстеження до районної військово-лікарської комісії. Після отримання довідки про придатність до служби у ВТО з кандидатами підписується контракт терміном від 2 до 6 років. У разі, коли кандидат не має військової підготовки, його направляють на 16-денні підготовчі курси для рядового складу. Після їх завершення кандидат підписує контракт і отримує призначення до конкретної військової частини.

У разі, коли кандидат претендує на офіцерську посаду, він може взяти участь у конкурсі на підготовку офіцерських кадрів для ВТО. Для цього у Вищій офіцерській школі Сухопутних військ у м. Вроцлав, за рішенням Міністра національної оборони РП від 1 червня 2016 р., виділено 150 місць, 130 з яких призначено для випускників цивільних ВНЗ (виключно за спеціальностями: оборона і національна безпека; управління кризовими ситуаціями; суспільні та гуманітарні науки; фізичне виховання; педагогіка; економіка). Ще 20 місць зарезервовано для військовослужбовців сержантського складу, придатних для служби у танкових та механізованих підрозділах. Для цивільних осіб така підготовка триває один рік, для сержантського складу – півроку.

Служба у ВТО триває від 2 до 6 років, залежно від підписаного кандидатом контракту з ВКП. Професійна підготовка буде проводитися на базі військових частин Збройних сил РП у вихідні дні 1-2 рази на місяць (від вересня до червня) – у середньому 20 днів на рік, а також впродовж 10 днів у період відпусток. Один раз на рік, влітку, кожний батальйон буде брати участь у бойовій підготовці, яку проводитимуть у військових навчальних центрах.

Хоча служба у ВТО, головним чином, є добровільною, однак їх особовий склад буде отримувати грошове забезпечення, еквівалентне тому, яке отримують військовослужбовці-резервісти під час військових зборів. Крім того, особа, яка проходить службу у ВТО, може отримувати також додаткові виплати за участь у військових навчаннях. Попередньо відомо, що це буде сума у межах 450 злотих на місяць (для добровольця у званні рядового). Офіцерський склад, який проходить службу у ВТО на постійній основі, буде отримувати грошове забезпечення, еквівалентне їхнім посадам у інших видах ЗС РП. Натомість, добровольці-офіцери запасу отримуватимуть грошову винагороду під час військових навчань у залежності від їх військового звання та періодичності участі у маневрах.

МОН РП підготувало зміни до законодавства, які мають забезпечити права працівника та захистити його від можливого

звільнення з приводу відбування служби у ВТО (крім випадків, коли працівник перебуває на посаді з випробувальним терміном чи з вини працівника, або у разі банкрутства або ліквідації підприємства).

З метою нейтралізації можливих конфліктів між працедавцем та працівником (який служить у ВТО) більшість навчань буде проводитися у вихідні дні, а працедавець завчасно отримуватиме перелік навчань, запланованих на поточний рік.

Передбачається також, що працедавець може отримувати від держави грошову компенсацію, якщо він на період перебування його працівника на навчаннях ВТО тимчасово візьме на цю посаду іншу особу.

Серед комплексу проблем, що постали перед Україною, особливе місце займають проблеми національної безпеки, оскільки її забезпечення є умовою та метою глибоких трансформаційних процесів у всіх сферах життєдіяльності держави і суспільства. Адекватне розуміння проблем безпеки людини, суспільства, держави в умовах глобалізаційних процесів, зокрема інформаційної революції, яка приходить до завершення у розвинених країнах світу, усунення причин, що унеможлиблювали б їх вирішення, дозволяють знизити трагічний вплив різноманітних наслідків кризового стану держави і суспільства, в якому вони опинилися внаслідок розвалу тоталітарного режиму і відповідної системи управління, уможливають зміни існуючого стану речей у позитивний бік. Невипадково Концепцією національної безпеки України визначено серед інших пріоритетних національних інтересів такі: збереження державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів – створення громадянського суспільства, підвищення ефективності діяльності органів державної влади, розвиток демократичних інститутів для забезпечення прав і свобод людини [193].

Ключове місце в реалізації зазначених національних інтересів належить системі забезпечення національної безпеки, що представляє собою організовану державою сукупність державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями стосовно захисту національних інтересів, що здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства України. Важливим елементом зазначеної системи безумовно є Воєнна організація держави, чільне місце в якій належить Службі безпеки України.

Очевидно, що підвищення керованості державою, вдосконалення системи державного управління, забезпечення ефективної діяльності

міністерств та інших органів державної влади передбачає і подальше реформування системи управління Воєнною організацією держави, визначення структури, підпорядкованості, відповідальності, суті та змісту її діяльності, оскільки, як свідчить історичний досвід, вона в умовах загострення тих чи інших протиріч у суспільстві може стати або самостійною політичною силою або могутньою зброєю будь-якої політичної сили. Наведене повною мірою стосується й окремих її елементів, зокрема Служби безпеки України.

У 1991 році Служба безпеки України певним чином (кадри, сили, засоби, методи роботи і т. ін.) стала правонаступницею Комітету державної безпеки СРСР на терені України. Його назва до 1991 року постійно змінювалася, як, до речі, і його начальники, але суть залишалася незмінною – це був один із найважливіших елементів та найефективніших репресивних механізмів тоталітарної, закритою системи колишнього СРСР. Але необхідно зазначити, що значна частина функцій, що покладалися на органи державної безпеки в політичній, економічній, соціальній, військовій сферах, а також у сферах боротьби з організованою злочинністю, наркобізнесом, тероризмом, забезпечення безпеки громадян та деяких інших, не втратили своєї актуальності й сьогодні. Тому в умовах демократизації українського суспільства перед вищим керівництвом держави постало надзвичайно важливе і важке завдання стосовно глибокого реформування Служби безпеки України, суть якого полягала у перетворенні її з репресивного органу на правоохоронний, який передусім має захищати права і свободи людини і громадянина та безпеку молодії Української держави, сприяти загалом формуванню громадянського суспільства.

На сьогодні створено досить ґрунтовні організаційно-правові основи функціонування СБУ: Конституція України, закони України «Про Службу безпеки України», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про боротьбу з корупцією» та інші нормативно-правові акти. Служба безпеки України підпорядкована Президенту України та є підконтрольною Верховній Раді України [195]. У той самий час не викликає сумнівів, що в умовах адміністративної реформи та необхідності вдосконалення системи державного управління потребують подальшого реформування і трансформації організаційна структура, функцій та головні завдання СБУ як елемента Воєнної організації держави зокрема, так і в системі забезпечення національної безпеки загалом.

З огляду на це, корисним для України може виявитися досвід реформування органів державної безпеки Чеської Республіки, яка на сьогодні успішніше за Україну вирішує завдання інтеграції в Європейські структури безпеки та відповідні політичні та економічні інституції. Дійсно, проблема розробки нової державної політики в галузі безпеки на засадах демократії постала перед нею на два роки раніше за Україну, у листопаді 1989 р. Як і в Україні, головне завдання полягало в тому, щоб на місці практично таємної поліції колишнього режиму створити принципово нові органи державної безпеки. Тому досить логічним кроком посткомуністичної влади став абсолютний розпуск Державної служби безпеки, що функціонувала у соціалістичній Чехословаччині за своєїрідну філію КДБ СРСР. Було ліквідовано не тільки зазначену інституцію, а й відкинуто принцип можливості функціонування непідконтрольної суспільству спецслужби, котра може бути за тих чи інших умов використана певними владними структурами.

Оскільки деякою мірою повноваження, порядок формування, структура, підпорядкованість, функції, завдання, методи роботи і т. ін. спецслужб зазвичай слугують своєрідним «барометром» політичного режиму у будь-якій країні, то у Чехословаччині було прийнято рішення не реформувати окремі сторони діяльності чи структуру старої спецслужби, а на місці колишньої – створити принципово нову Службу безпеки, що керуватиметься у своїй роботі принципами демократії, правової держави і захищатиме права людини.

Першу спеціальну структуру – Управління з питань захисту конституції і демократії – було створено 16 лютого 1990 р. в системі Федерального міністерства внутрішніх справ. У тому самому році, у грудні, було створено Федеральну інформаційну службу, а 1 липня 1991 р. на її місці – Федеральну інформаційну службу безпеки. Внаслідок дезінтеграції федеративної держави у жовтні 1992 р. Чеською Національною Радою було схвалено Закон «Про Інформаційну службу безпеки Чеської Республіки» (№ 527–1992), який уперше врегулював статус Служби безпеки. Нарешті, Законом «Про розвідувальні служби» (№ 153–1994) та Законом «Про Інформаційну службу безпеки» (№ 154–1994) було остаточно принципово визначено структуру, функції, завдання та підпорядкованість спецслужби Чеської Республіки [196; 197].

Відповідно до статті 2 Закону № 153–1994 розвідувальні служби визначенно державними органами з питань збирання, систематизації і використання інформації, що стосується охорони конституційного

ладу, важливих економічних інтересів, безпеки і оборони Республіки. У країні функціонують, крім Інформаційної служби безпеки, такі розвідувальні служби: Управління міжнародних відносин і інформації, котре фінансується з бюджетних видатків Міністерства оборони, та Військова розвідка, що виступає підрозділом Міністерства оборони Чеської Республіки та складається з Військової розвідувальної служби та Військової оборонної розвідки.

Інформаційна служба безпеки Чеської республіки (далі – ІСБ) суттєво відрізняється від колишньої Державної служби безпеки насамперед тим, що її позбавлено виконавчої юрисдикції, зокрема, повноважень самостійно приймати рішення та проводити затримання осіб, права проведення досудового слідства. У такому вигляді вона втратила статус «силової» структури. Інформаційна служба безпеки фінансується окремо з Державного бюджету, а її начальника призначає Уряд Чеської Республіки після розгляду кандидатури на засіданні Комітету з питань безпеки Палати депутатів Парламенту. За свою діяльність начальник ІСБ відповідає перед Урядом Чеської Республіки, який згідно із Законом має право прийняти рішення про звільнення його з посади.

Відповідно до статті 5 Закону «Про розвідувальні служби» на ІСБ покладено завдання забезпечувати таку інформацію:

- про наміри і дії, спрямовані проти демократичних основ, верховенства і територіальної цілісності Чеської Республіки;
- про розвідувальні служби інших країн;
- про діяння, що загрожують державній і службовій таємниці;
- про діяння, наслідки яких можуть загрозовувати безпеці або важливим економічним інтересам Чеської Республіки;
- стосовно організованої злочинності й тероризму.

Характеризуючи розвідувальну діяльність ІСБ, зазначимо, що у другій половині 90-х рр. предметом її уваги стали політичні рухи та організації екстремістського спрямування. Йдеться, передусім, про їх активні групи, які на цей час підвищили інтенсивність своєї діяльності, збільшили кількість членів, налагодили міжнародні зв'язки, заявили про себе здійсненням ряду акцій. Серед таких екстремістських організацій аналітики ІСБ виділяють:

- ліві екстремістські групи, що базуються на комуністичній ідеології колишнього режиму. Основною метою цих груп на довгу перспективу є відновлення певних форм тоталітарного недемократичного режиму, заснованого на вказаній ідеології; одним з

актуальних завдань є утримання Чеської Республіки поза європейськими структурами у сфері економіки і безпеки як передумови для відновлення будь-якої форми колишнього соціалістичного табору і чергове залучення у такий спосіб Республіки до сфери владного впливу Росії. Загроза національній безпеці у діяльності ліворадикальних груп полягає в їх інтенсивних намаганнях проникнути до органів державної влади, в тому числі – до органів безпеки, а також – у налагодженні контактів з представниками державних органів інших країн, включаючи й іноземні розвідувальні служби;

- анархо-автономні групи, в основі діяльності яких – поєднання класичних анархістів з автономним рухом, котрий є неідеологічно та недогматично орієнтованим, зовнішньо неполітичним рухом, що відображає радикальні неконформістські настрої частини суспільства;

- націоналістичні і панславістські групи, які намагаються поєднати слов'янські народи під керівництвом сильної Росії на протигагу євроатлантичному політичному і культурному впливу. Представники цієї течії діють переважно у лівій частині екстремістського спектру, але мають прихильників і серед правих екстремістів;

- неонацистські групи, діяльність яких базується на основі теорії «расово чистого суспільства», котрого можна досягти шляхом «святої расової війни»;

- неофашистські групи, ідеологічними засадами яких виступає суміш націоналізму, расизму та ідей італійського і довоєнного чеського національного фашизму [198].

Згідно з положеннями Закону «Про Інформаційну службу Безпеки» їй надається право застосовувати спеціальні засоби для ведення розвідувальної діяльності. Закон розуміє під поняттям «спеціальні засоби» наведене нижче:

- технічні розвідувальні засоби, тобто спецтехніку, котра таємно використовується для отримання інформації (відзначимо, що така техніка згідно з Законом може бути застосована лише за письмовою згодою Голови колегії Вищого суду і з часовими обмеженнями – не більше трьох місяців);

- використання спецслужбою інформації від осіб, які сприяють її діяльності (йдеться про осіб віком понад 18 років, які добровільно і таємно надають ІБС інформацію, потрібну їй для виконання покладених на неї завдань).

Внутрішня організація ІСБ будується на основі власного Статуту, що затверджує Уряд Республіки. Станом на вересень 2001 р. безпосередньо керівнику ІСБ були підпорядковані такі підрозділи і посадові особи: інспекція ІСБ; канцелярія Керівника ІСБ; підрозділ охорони таємної інформації та перевірки безпеки; заступник Керівника ІСБ з питань особового складу, котрий відповідає за кадри, їх підготовку та охорону здоров'я; заступник Керівника ІСБ з питань розвідувальної діяльності, у віданні якого – оперативна, аналітична діяльність та питання обслуговування інших підрозділів служби; заступник з питань тилу, до відання якого входять питання експлуатації приміщень, транспорту, інформаційних систем і т. ін.; керівник підрозділу з питань безпеки, у віданні якого – питання управління в умовах надзвичайної ситуації, внутрішньої безпеки і т. ін.

У 1999 році урядові експерти у доповіді – «Про становище чеського суспільства» – визначили цілий ряд недоліків у діяльності ІСБ та інших розвідувальних структур, а саме:

- невизначеною залишається концепція розвідувальної діяльності в межах території Республіки;
- недостатня кваліфікація співробітників з огляду до вимог, що висуваються до спецслужб у демократичних державах;
- низький рівень комунікації між спецслужбами і Урядом, незважаючи на те, що, починаючи з 1997 р., Уряд здійснив ряд системних кроків, спрямованих на усунення зазначеного недоліку;
- низький рівень співпраці між спеціальними службами (ІСБ і військовою розвідкою), чому сприяє недосконале визначення повноважень окремих служб;
- недостатня координація діяльності між спецслужбами та іншими державними органами;
- високі видатки у зв'язку з інтересами прикриття певної діяльності окремих розвідувальних служб (особливо у разі спеціальної технічної діяльності в галузі радіокомунікації) [199].

Парламентський контроль за діяльністю спецслужби здійснює постійна Депутатська комісія Палати депутатів Парламенту Чеської Республіки, що складається з семи членів.

Члени Комісії мають право у супроводі Начальника ІСБ (або співробітника, уповноваженого ним) відвідувати об'єкти Служби. Крім того, Начальник ІСБ повинен пред'являти контрольному органу таке: Статут ІСБ; Проект бюджету ІСБ; письмово оформлені завдання, визначені Президентом або Урядом Чеської Республіки; інформацію,

необхідну для здійснення контролю за виконанням бюджету Служби; внутрішні приписи, які видаються Начальником ІСБ. На вимогу контрольного органу Начальник ІСБ подає також звіт про діяльність ІСБ, звіт про використання розвідувальних засобів, але лише з питань, розробку яких ІСБ вже завершила. Разом з тим, Закон забороняє контролюючому органу втручатися до персональних повноважень керівних працівників ІСБ, порушуючи таким чином належну управлінську діяльність у Службі.

У разі, якщо члени контрольного органу встановлять факт протиправної поведінки співробітника ІСБ, вони вправі витребувати від Начальника ІСБ відповідні пояснення. Інформація про такі факти, крім Начальника ІСБ, направляється контрольним органом також Верховному державному представнику Чеської Республіки.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ПОКАЗНИКІВ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ЯК ОСНОВИ СТАБІЛЬНОСТІ РОЗВИТКУ

2.1. Theoretical and Methodological Aspects of The Intellectualization of the World Development

Scientific concepts and terms are an important part of the toolkit of any scientific research. Conceptual-terminology apparatus reflects the specifics of the object of research, the principles and the methods of scientific analysis, testifies to the theoretical and methodological excellence of science.

The concept is the nodal elements of scientific knowledge, a form of thinking, in which the general essential properties or relations of objects, phenomena and processes of the real world are represented. Distinguish the concept in the broad sense, and scientific concepts. The first formally distinguish common (similar) features of objects and phenomena and fix them in words. Scientific concepts reflect essential and necessary features, and the words and expressions (formulas) that they express are scientific terms. In the concept is select of its content and volume. The scope of the concept is a collection of generalized, reflected in the concept of objects. Content is a collection of essential features, which generalize and distinguish objects in the concept [7].

Concepts are inextricably linked with terms. Terms (from lat. Terminus – border, border) are words or phrases used to express the concept. The concept, expressed by the term, describes the essence of the phenomenon, its objective truth. Thus, the term is the material language lining of the concept. The scientific term accurately and uniquely determines the clearly defined special concept of any branch of science, technology, art, social life, etc., and its relationship with other concepts within a special sphere. It, unlike the common names, which are often multi-valued, are unambiguous within the scope of application.

Terminological nomination (name) is a deliberate creative process, due to the interaction of external and internal language factors [8].

In general, the problem of defining concepts, their role in mastering certain scientific knowledge has always been studied by scientists. However, the content of the conceptual terminology apparatus in the study of the

processes of intellectualization in the system of world economy remains unclear and still needs to be further structured and concretized.

Each science has its own conceptual apparatus and the main definitions or terms by which modern scientific concepts are interpreted. The process of forming the corresponding conceptual-terminological apparatus and in the field of intellectualization of the economy took place. However, it should be noted that to date, the views of different scientists quite often diverge and do not find a clear interpretation.

Among the scientists who studied the features of the post-industrial economy and in some way formulated the conceptual-categorical apparatus of the intellectual economy were A. Pentiy, A. Kumaraswamy, D. Rismen, D. Bell, E. Toffler, J. Neussbitt, S. Glazyev and others. Among the Ukrainian scientists who studied this problem, should mention the works of O. Bilorus, O. Butnick-Siversky, V. Gayets, N. Krasnokutsk, E. Libanova, V. Seminozhenka, L. Fedulova, A. Chukhno, L. Saznets, O. Sazonets and others.

The conceptual and terminological apparatus of the intellectualization of the economy in the world economy system includes the definition of the terms «post-industrial society», «intellectual economy», «innovation», «intellectual capital», «intellectual capital of the country», «intellectual potential of society», «intellectualization», «Intellectualization of world economic development». The terms described above include «information», «knowledge», «intellectual resources», «intellectual assets», «intellectual products», «intellectual property», etc.

A prerequisite for the emergence of the concept of «intellectual economy» was a stage that scientists of the twentieth century. defined as a period of formation of the theory of post-industrial society.

The term «post-industrial society» was first used in 1917 by A. Pentiy, the theorist of British liberal socialism, which defined it as «a state of society that would rise after industrialism» [9]. At the same time, A. Pentii gave priority to the authorship of this concept for A. Kumaraswamy. Both scientists used this term to define such an ideal society in which the principles of autonomous production would be restored to meet their own needs as a socialist alternative to industrialism.

However, the beginning of the development of the concept of post-industrial society, in its modern interpretation, are considered 60 years of the twentieth century with the release in 1958 of an article by the American sociologist D. Rismen «Rest and Labor in the Post-Industrial Society» [10]. Subsequently, representatives of practically all ideological currents – from the American conservative U. Rostow and the moderate Japanese liberal K.

Tonimag to the socialist-oriented Frenchman A. Turin and the Czech Marxist R. Richt [11] – contributed to this concept.

Classical scientific works covering all the basic elements of the theory of post-industrial (informational) society are the books of the American scientist D. Bell «The arrival of a post-industrial society» (1973) and «Cultural contradictions of capitalism» (1978) [12].

The first book is a theoretical abstraction that allows us to comprehend the most important trends in developed countries: the development of science and education, the structure of the workforce, the prognostic trends in the field of governance. The concept of a post-industrial society, according to Bella, includes five main components:

1. In the economic sector – domination of the sphere of services over the production sphere;
2. In the structure of employment – the formation of a class of professionals (scientific, technological, administrative and cultural);
3. The cornerstone of the development of society – the leading place belongs to theoretical knowledge;
4. Future orientation – the priority of technology development;

Decision making based on the new «intellectual technology» [12]. In the next book, D. Bell contrasts the industrial and post-industrial societies by analyzing the major changes that occur in the transition from the first to the second. At the same time, D. Bell All social development is divided into three stages [12]:

- 1) agrarian (pre-industrial) – the basis was agricultural activity, the main structures were the church and army;
- 2) industrial – the basis is the industrial sector, the main structures are the corporation, the firm;
- 3) postindustrial – theoretical knowledge is significant, the university becomes the main structure as a place of production and accumulation of knowledge.

In post-industrial society, the main production resource is information, the main product of production services, and the place of capital is knowledge. A special role is devoted to science and education, political institutions of society and a new class of workers, whose representatives are capable of transforming information into knowledge and, in this connection, occupy a dominant position in the society of the future.

The emergence of the theory of post-industrial society caused a critical reaction among scholars, economists and sociologists due to the fact that the very concept of «post-industrial society» means transitional, rather than

newly formed social status. In this regard, a number of authors tried to identify one of the features of a new society, which would be considered as defining. The most famous of these attempts is the introduction of the concept of «information society» by F. Mahlup (USA) and T. Umsao (Japan), which initiated the theory, which subsequently developed such well-known authors as M. Porat, I. Masud, T. Stounier, R. Katz etc. The concept of the information society has been considered by many researchers as the development of the theory of post-industrial society, as evidenced by the headings of a number of works, such as I. Masuda's «Information Society as a Post-Industrial Society» (1980). Z. Brzezinski in his book «Between Two Epochs» (1970) proposed the concept of technetronic (technetronic – from the Greek techne) of society. In the 1970s and 1980s, research into contemporary society, such as «knowledgeable society», «knowledge society» or «intellectual society» (intellectual society), appealed to the role that in the new social structure occupy theoretical knowledge and its application forms [11].

In the formation of the information society, the key role is assigned to intellectual property, which is expressed in such postulates:

- information is converted into an object of exchange between different entities.
- the information assigned by a certain entity becomes an intellectual property.
- Intellectual property can be sold at a cost.
- for the use of intellectual property the owner can receive a rent in the form of rent.

Today, after thirty years of development of this theory, its fundamental principles have not undergone a substantial modification, and its main enrichment is due to the new factual material submitted to the socio-economic progress of the 1990s.

According to the team of authors [13], the intellectual economy is a branch of knowledge that studies the theory and practice of functioning of market structures and mechanisms of interaction between economic entities involved with intellectual capital. It is a functional component of economic sciences and is based on fundamental principles that are already known in economic theory. It is a mixed economy in which an intellectual product is created under the influence of its own efforts that direct business activity to the growth of intellectual capital, and the state regulates this process, establishing the legal structure of business and controlling its observance [13].

According to prof. O. Butnick-Seversky's intellectual economy

describes the mechanism for the formation of intellectual capital and its components in economic activity. Precedes this process of creating an intellectual product, which on a physical medium becomes an intellectual resource. As an economic category, intellectual capital is considered to be an advanced intellectual value that, in the course of its movement, brings higher value at the expense of added value. Valuable appraisal of intellectual property rights is an intellectual capital that is objectified and identified from the point of view of the intellectual property created (or purchased) or acquired, which acquired the intellectual property right (intangible assets).

The economic activity associated with the creation, evaluation, protection and use of intellectual property under conditions of its commercialization in order to generate profit is called innovative business. This process requires from the business entities the appropriate efforts, investment and innovative resources, organizational measures aimed at obtaining the final result – the receipt of profit (remuneration).

The economic mechanism described above shows that innovation activity is aimed at the accumulation of intellectual potential, which should subsequently be combined with economic activity under the influence of innovative entrepreneurship and to obtain additional value in the process of commercialization of the innovative product. It is an integral part of the innovation and investment process, which is based on the receipt of commodity capital, which at the stage of implementation of innovative products (in the conditions of production) or innovation product (in the scientific sphere) allows obtaining additional value [14, p. 63-67]. Thus, the intellectual economy is a component of innovation, which is a new direction in the development of economic theory.

Innovation is a branch of knowledge covering theoretical and methodological and organizational and economic patterns of formation, development and dissemination of innovations, mechanisms for managing change, identifying the influence of innovation activity on the sphere of competition, development of society as a whole.

The subject of innovation is the creation, development and dissemination of various types of innovations. For the first time, the term «innovation» was used in the late 80's of the XX century. in the scientific school of the professor of the St. Petersburg State Technical University V. Kolosov with the purpose of determining the direction of scientific activity in the development and development of theoretical foundations of scientific methodology and methods of forecasting the creation of innovations, as well

as methods of planning, organizing innovation activities and implementing innovations. The specificity of innovation lies in the fact that it is an interdisciplinary methodology of a special type. Innovation provides such integration of knowledge, in the process of which special sciences (economics, management, sociology, psychology, cybernetics, philosophy, etc.) retain their autonomy and specificity, but their theoretical concepts and factual data are combined around research methods for innovation and innovation activities, integrating various scientific knowledge in order to increase their practical efficiency [15, p. 7-19]. Intellectual capital is an integral part of the new economy and the most important component that identifies it to the greatest extent. At a certain stage of technological development, it turns out to be so intense that it allows us to talk about the fundamental difference of the new economy from the economy of the industrial industry, which is based on natural resources and labor of the so-called industrial-production personnel [18].

The formation of the meaning of the term «intellectual capital» in economic theory is closely linked with the awareness of the scientists of the peculiarities and specifics of intangible assets as one of the factors of economic growth. In the process of studying the impact of scientific and technological progress on the development of production, economists offered different interpretations within the framework of various theories and concepts. At the same time, the main attention of researchers was aimed at determining the role of «intangible» assets as a source of economic growth in the structure of economic relations and the functioning of organizations. Under the organization here and on the floor, understood at the micro level, any entity of economic activity, regardless of the form of ownership and type of activity, and at the macro level, the set of relevant entities at the level of regions, countries, individual states or intergovernmental associations.

In their research, scientists used the concepts of «information», «knowledge», «intellectual property», «intangible assets», «intellectual assets», «intellectual resources», «human capital», and, ultimately, to determine the category of intangible assets. «Intellectual capital» (see Table 2.1) [19]. As can be seen from the table below, the opinions of scientists are concentrated on one research object, but they do not give a clear systemic notion about it.

Table 2.1
Comparative characteristics of immaterial objects in various theoretical concepts *

<i>Name of the term</i>	<i>Brief interpretation of the term</i>	<i>Authors using this term</i>
<i>Information</i>	Information about the surrounding world, which reduces the existing degree of uncertainty	К. Шеннон [21], Н. Беляцкий, [22], Ю. Арский, Р. Гиляревский, И. Туров, В. Черный, [23]
<i>Knowledge</i>	The totality of information that man and society have	Н. Беляцкий [22], В. Глухов, С. Коробко, Т. Маринина, [25], N. Bontis [26], A. Brooking [27], И. Нонака, Х. Такеучи [28], М. Polanyi [29], D. Skyrme [30], M. Managing [31]
<i>Intellectual Property</i>	The set of rights to the results of creative activity	В. Алдошин [32], Г. Андреев, В. Витчинка, С. Смирнов [33], В. Блинные [34], А. Бовин, А. Чередникова [35], Н. Богданов [36], В. Борохович [37], Г. Бромберг [38], Э. Вольнец-Руссел [45], Ю. Громов [46], В. Гурвич [47], О. Дмитриев [48], В. Жуков [49], В. Зинов [50], А. Ильшев, С. Кузубов [51], А. Кравец [52], В. Кириченко [53], А. Козырев [54], А. Корчагин [55], Л. Кравец [56], В. Мокрышев [57], О. Новосельцев [58], Г. Олехнович [59], Ю. Фомичев, А. Наумов [60], В. Хан [61], С. Цыганов [62]
<i>Intangible assets</i>	Assets that do not materially materialize on the basis of intellectual property rights	Г.В. Бромберг, Е.А. Ковчуго [63], С. Валдайцев, П. Завлин, Л. Миндели [64], Н. Карзаева, М. Колтакова [65], Г. Костюк [66], Л. Лукичова [67], С. Николаева [68], Э. Брукинг [76]
<i>Intelligent assets</i>	A set of information and intellectual resources and products	А. Пантохина [69], Л. Лукичова, Д. Егорычев [70], Л. Лукичова, Д. Егорычев, Е. Егорычева [71], А. Санников [72], Н. Хорошавина [73], Sveiby K.E. [74], Perspectives on Global Development [77], Т. Стюарт [78], Sullivan Patrick H. [79], Sullivan Patrick H. [80], Н. Старкова, А. Костецкий [81]
<i>Intelligent resources</i>	A set of different forms of codified knowledge of commercial value	С. Климов [82], С. Климов [83], С. Климов [84], N. Bontis [88], Teece D. [75], С. Климов [85], О. Мельников [86], N. Bontis, N. Dragonetti, C. Jacobsen, G. Roos [88]
<i>Human capital</i>	The totality of knowledge, skills and motivations that every person has	G. Roos, S. Pike, L. Fernstrom [89], А. Саградов [96], С. Дятлов [97], С. Вовканич [98]
<i>Intellectual capital</i>	The aggregate difference between the market value of the organization and the value of tangible assets	Э. Брукинг [99], Л. Лукичова, Д. Егорычев, Е. Егорычева [100], Т. Стюарт [102], L. Edvinsson, M. Malone [103], Л. Эдвинссон [104], D. Skyrme [30], L. Hunter, E. Webster, A. Wyatt [92], H. Berg [93]

* – supplemented by the authors.

From the standpoint of resource theory, an organization is a combination of tangible (tangible) and non-tangible (intangible) resources distributed among different users through administrative, organizational and economic

levers. At same time:

1. Organizations differ in their availability of different types of resources;

2. Resources are unevenly distributed among organizations, which causes either its competitive advantage or «weakness».

3. Resources are relatively immovable, and therefore if the competitive advantage of an organization is based on the possession of a particular type of resource, then it seeks to block or slow down its spread through the establishment of various barriers [20].

According to resource theory, resources are divided into:

1) Basic – are resources that can be purchased on the market, which in the process of change and application become part of the assets and capabilities of the organization, making a direct contribution to the production of products.

2) Assets – a set of available values that an organization owns and manages, created only in the process of accumulation, may be tangible or intangible, but in any case are «visible» resources.

3) Opportunities – is a complex combination of resources, accumulated knowledge and individual skills that exist in the collective memory of the workforce creating a specific social complex.

When comparing the signs of tangible and intangible resources, one can conclude that both the first and the second can be introduced into the authorized capital, be objects of operations of sale, lease, etc. They are involved in the formation of the value of the final product, the total value of the assets of the organization, which has a significant impact on the circulation of financial flows, including tax deductions (see Table 2.2).

Table 2.2

Characteristics of material and intangible resources

<i>Indication</i>	<i>Material resources</i>	<i>Intangible resources</i>
<i>Openness</i>	Simultaneous use is possible only by one participant	Ability to use different participants at the same time
<i>Amortization</i>	They worn out both physically and morally	Worn out as a rule morally
<i>Value</i>	It's easy to calculate	It is difficult to calculate
<i>Ownership rights</i>	Transparent and clear	Limited and non-specific
<i>Application of the provisions of property rights</i>	Relatively easy	Relatively hard

The main difference between non-material resources and material resources is the lack of a natural-material form, and as a result, the right to use such assets is transferred on the basis of a special permit (license

agreement), while simultaneously retaining all ownership rights of the owner. From the point of view of managing financial flows, it is difficult to determine the cost indices of intangible resources.

The important thing is ownership. An organization has the right to own intellectual property that it owns and does not own the intellectual property that is their source. So, the organization owns the ownership of the business processes that its employees have developed, but it does not include the knowledge of these employees that they can take with them when deciding to leave the organization. Thus, intellectual property is a formalized (visible) part of intellectual capital.

The notion of intellectual property – belongs to the legal category and is used to consolidate the rights to the results of intellectual activity. Objects of intellectual property, as part of intellectual capital, are a materially expressed result of mental labor, which is protected by law, established norms and official documents (patents, licenses) and gives the author an exclusive right to it.

Intellectual property is a key strategic resource. This explains the capitalization of intellectual property, which is being actively pursued in recent times. Every day, this multifunctional tool is increasingly used to address a fairly wide range of economic tasks of organizations of different forms of ownership and activities, in order to obtain significant competitive advantages and tangible financial results.

The results of mental work of individuals and appropriately organized human communities (groups, divisions, laboratories, teams) are transformed into intellectual products. Due to the fact that the results of work have always been assigned in the past, are assigned today and will be assigned to future entities that for various reasons claim it, the moment of assignment automatically transforms intellectual products into intellectual property.

The Convention, approved in Stockholm on July 14, 1967, states that intellectual property includes rights relating to literary, artistic and scientific works, theatrical productions, phonograms, radio and television broadcasting, inventions in all areas of human activity, industrial designs, trade marks and trademarks, protection against unfair competition. Industrial property is a part of intellectual property and relates to the scientific and technical activities of man.

Intellectual assets are objects whose protection can be secured by means of patent and copyright, as well as legal means of protection of commercial secrets, production secrets (know-how). The structured appearance of these objects is presented in the table 2.3.

Table 2.3

Structure of intellectual property objects

<i>Objects of industrial property</i>	<i>Objects of copyright</i>	<i>Know-how (secrets)</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Patents for inventions; - Certificates for utility models; - Patents for industrial designs; - Trademark certificates (service marks); - Brand names (certificates of registration of a legal entity); - Certificates of the right to use the appellation of origin. 	<ul style="list-style-type: none"> - Scientific publications, including dissertations, monographs, articles, reports on research and design work; - Literary, dramatic, musical and dramatic, scenario achievements; - Choreographic achievements and pantomime; - Musical achievements with and without text; - Audiovisual achievements, achievements of painting, sculptures, graphic arts, etc. works of fine art; - Achievements of art; - Achievements of architecture, urban planning and garden art; - Photographic achievements and achievements obtained in ways similar to photography; - Geographic, geological and other maps, plans, sketches, topographies; - Programs for PC, databases; - Topologies of integrated circuits; - Other achievements. 	<ul style="list-style-type: none"> - Commercial; - Technological; - technical; - Financial; - Organizational - Medical; - Biotechnology; - Other.

Source: [6; 17; 30; 37; 41; 74; 108].

According to N. Starkov and A. Kostetskogo, intellectual assets are proposed to understand the totality of information factors of the functioning of an economic entity that are created and used both within the organization and in the external environment in order to form unique competitive advantages [108]. The authors suggest the following classification of the intellectual property of the organization (see Table 2.4).

Table 2.4

Classification of intellectual property of an organization

<i>Signs of classification</i>	<i>Types of Intellectual Property</i>
1. The medium and source of education	1.1. Internal (technology, production know-how, organizational culture of the enterprise) 1.2. External (image, brand reputation, influence on distribution channels)
2. In the field of use	2.1. For internal use 2.2. To accumulate in the middle of the organization 2.3. For sale
3. Frequency of use	3.1. One-time 3.2. Reusable
4. By the method of creation	4.1. Direct 4.2. Indirect
5. By the potential	5.1. Radical (basic) 5.2. Combinatorial (used in various combinations) 5.3. Complementary
6. During the life cycle of a product (service)	6.1. Assets used at the stage of R & D, technical training, implementation 6.2. Assets used in the production stage 6.3. Assets used in the implementation phase 6.4. Assets used at the stage of service
7. In the form	7.1. Exploitable (subject to formalization) 7.2. Implicit (non-formalized)

Source: [3; 5; 17; 37; 41; 77; 85; 109].

However, along with the open, there is also a hidden part of the intellectual capital, represented by the knowledge, skills and abilities of the employees of the organization. Therefore, one of the most significant differences between the management of intellectual capital and intellectual assets is, first of all, the awareness that the first process covers the entire spectrum of types of intellectual resources that are at the disposal of the organization, including and those that are not recorded verbally and not brought into the system.

The chairman of the consulting firm The Technology Broker E Broking used the term «intellectual capital» to describe intangible assets: «We identified four categories of imperceptible assets: human resources, intellectual property rights, infrastructure and market assets, called the generic term «intellectual capital» [109, p. 31].

In accordance with the definition of Brooking, the Russian scientist B. Milner allocates such components of intellectual capital:

- market assets;

- intellectual property as an asset;
- human capital;
- infrastructure capital.

Marketable are intangible assets related to market operations, for example, brand names, customer loyalty to the firm's brand, order portfolio, distribution channels, market contracts and agreements (licensing, franchising, etc.).

The value of market assets is that they provide the company with a competitive edge in the external environment. The presence of a brand name indicates the originality of goods and services. Purchasing power provides constant sales. Spent distribution channels guarantee the servicing of all potential customers and maximize profits from the sale of goods and services. Favorable contract terms allow you to use services such as advertising or merchant services on advantageous and guaranteed terms, which in general will give the organization specific advantages over competitors.

Property acquired as a result of intellectual activity and protected by law is considered intellectual property. Intellectual property as an asset includes patents, copyrights, trademarks of goods and services, know-how, trade secrets, etc. These assets are an important part of the success of any organization that is engaged in the development of innovative or technically sophisticated products. And in the field of services, where knowledge and experience of the personnel of the firm play a special role, they are the main competitive factor. Intellectual property management is gaining increasing importance in line with the growth of services.

Human capital is a collection of collective knowledge of the employees of the organization: their creative abilities, ability to solve production tasks, leadership qualities, entrepreneurial and managerial skills. It also includes psychometric data and information about the behavior of individuals in different situations, such as teamwork or stress situations. Human capital consists of human qualities that are different for each employee, and only if they are detected and skillfully used, it becomes a real advantage for the organization.

Infrastructure capital is the technology, methods and processes that make the enterprise at all possible, such as corporate culture, risk assessment methods, methods of managing sales personnel, financial structure, market data bases in general and individual buyers, communication systems such as e-mail and teleconferencing. Infrastructure capital forms the environment in which employees work and communicate with each other. Classification of intellectual capital by E. Broking is given in Table 2.5.

Table 2.5

The intellectual capital of the organization

<i>Marketplace assets</i>	<i>Intellectual property</i>	<i>Human capital</i>	<i>Infrastructure capital</i>
<ul style="list-style-type: none"> - the brand of service; - brand of goods; - corporate brand; - consumer affiliation with the trade mark; - corporate name; - portfolio of orders; - distribution mechanisms; - business cooperation; - franchise agreements; - license agreements. 	<ul style="list-style-type: none"> - patent; - Copyright; - Software; - the right to design; - production secrets; - know-how; - Trademarks; - service marks. 	<ul style="list-style-type: none"> - education; - professional qualification; - work-related knowledge; - work-related skills; - infrastructure assets. 	<ul style="list-style-type: none"> - corporate culture; - management processes; - Information Technology; - network communication systems; - relations with the financial circles; - required standards.

Source: [6; 17; 37; 41; 70; 75; 79; 101; 114].

The author of one of the most widespread approaches to the definition of the term «intellectual capital» is L. Edvinsson [111], which divides it into three components: 1) human capital; 2) organizational capital; 3) consumer capital.

Human capital is knowledge, practical skills, creative and mental abilities of people, their moral values, culture of work.

Organizational capital (capital of an organization) is organizational knowledge of procedures, management systems, technology, hardware and software, patents, brands, culture, customer relationships.

Consumer capital is the knowledge of customers and consumers, which consists of close ties and stable mutual relations.

According to Edvinsson, intellectual capital is the knowledge that can exist in an organization in an «explicit» and «implicit» form: «... patents, processes, managerial skills, technology, experience, information about consumers and suppliers. Combined together, this knowledge forms the intellectual capital» [112].

The position of L. Edvinsson is developed by scientists V. Inozemtsev and B. Leontiev. Thus, according to V. Inozemtsevy «Information and knowledge are specific in nature and forms of participation in the production process, factors that within the organization take the form of intellectual capital. Intellectual capital is something like the «collective brain» that accumulates scientific and practical knowledge of employees, intellectual property and accumulated experience, communication and organizational

structure, information networks and the image of the organization» [113, p. 340].

The components of intellectual capital, according to V. Inozemtsev, are: «first – human capital embodied in the company's employees in the form of their experience, knowledge, skills, abilities to innovations, as well as to the general culture, philosophy of the organization, its internal values; the second – the structural capital, which includes patents, licenses, trademarks, organizational structure, databases, electronic networks» [113, p. 342].

Intellectual capital is a leading capital, which forms the basis of any organization at the present stage of development of a market economy, sets the pace and nature of updating its technology, production, etc. Its main function is to substantially increase the value of profit through the formation and implementation of the necessary for the organization of a system of knowledge, things and relations, which, in turn, provide it with highly effective economic activity [114, p. 102, 115].

L. Lukichev under the term «intellectual capital» proposes to understand the totality of intellectual assets and labor resources within a particular enterprise [19, p. 113]. Intellectual assets are in turn made up of information and intellectual resources and information and intellectual products, which can be alienated from their creators and have real commercial value to the company and its contractors [19, s. 114]. Accepting the first component of intellectual capital, it is necessary to draw attention to the fact that the second component, namely, labor resources, are only carriers of intellectual capital, and not the capital itself. In addition, the level of knowledge, skills, abilities and capabilities of employees can be at a rather high level, but it can not be effectively evaluated and used to ensure the proper economic effect and the level of competitiveness of the organization.

Although the terms information and knowledge are often used as synonyms, there are clearly distinct differences between them. On the basis of information, new approaches to the interpretation of events and objects are made, the hidden values of their links are unclear, that is, it serves as a necessary medium, material for the acquisition or formation of knowledge [115]. F. Dretske notes that information is a product from which knowledge can be obtained, and knowledge is derived from information [116, p. 44, 86].

So, systematizing the results of the study, the definition of «intellectual capital» as a set of formalized and unformalized knowledge of the subject of activity used in the process of economic activity with the aim of maximizing profit or satisfying non-commercial interests can be formulated.

Developing the views of Edvinsson and Inozemtsev, structural and

human capital are components of intellectual capital. Structural capital includes mostly formalized knowledge, in particular, the methods and mechanisms for developing business structures, processes, formed databases, software, available information, distribution and other types of networks, distribution channels and supplies, etc. The human capital is mainly non-formalized knowledge such as organizational culture, reputation, competence, knowledge, skills, and staff skills. The result of the combination of structural and human capital is intellectual products that acquire their content and legal form through intellectual property, including know-how, licenses, patents, rational proposals, etc.

At the macroeconomic level, the country's intellectual capital is formed from the intellectual capital of economic entities legally registered and operating on the territory of the country.

The result of the formation of intellectual capital in the world economy is the socio-economic, scientific, educational, cultural and other forms of civilization development, expressed through the intellectual potential of society – the ability of civilization to understand the factors of the internal and external environment, accumulation, use and transfer of knowledge, as well as the ability to form a high-quality workforce capable of creating, evaluating, defending, commercializing and managing intellectual resources.

The intellectual potential of society is an important component for defining the human development index – the IRI. At the initiative of the UN since 1990, the IRPP is calculated practically for all countries of the world. The results of calculations are systematically published in scientific literature and reference materials. It is believed that countries in which the ILLP is equal to 80 points and above have a high level of human development, from 50 to 79 – an average, below 50 – low.

The intellectual potential of society is influenced by a number of other external factors, the comprehension of which makes it possible to improve the quality and reasonableness of the decisions at different levels of government (see Figure 2.1).

Intellectual capital absorbs the main properties of all other forms of capital and at the same time has its own content, which is determined by the specifics of its functions [19]:

- availability and progressive development of intellectual property;
- formation of creative thinking of workers, entrepreneurs, scientists, management personnel, which forms and implements the basic models of reproduction of each particular economic system and their aggregate;
- formation in the economic environment of the intellectual center,

covering the whole set of factors of production, distribution, exchange and consumption.

General features of the formation of intellectual capital are given in Table. 2.6. [19, p. 117-119]. The content of the concept of «intellectualization» is also interpreted by modern scholars in different ways. Intellectualization is a stimulating influence by intellectual capital – knowledge on an economic entity that continuously engages, produces, distributes the components of intellectual capital, supporting the transfer and diffusion of various types of capital, promoting new and special knowledge, goods and services. Elements of intellectualization are information, scientific knowledge, as well as professional, scientific and cultural potential of society, which together can be considered as intellectual economic resources [122, p. 7-8].

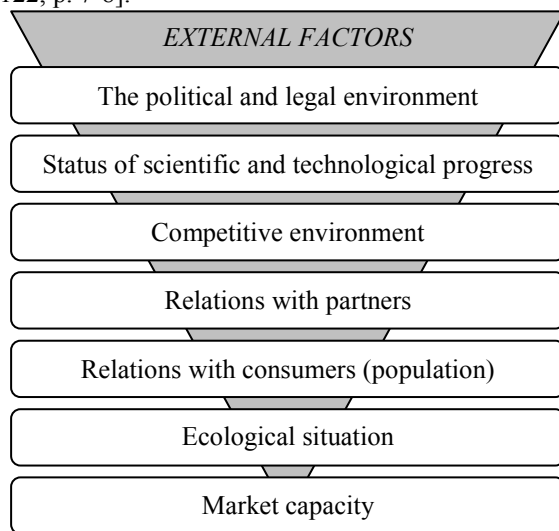

Figure 2.1. External factors influencing the process of forming the intellectual potential of society

Source: proposed by the authors.

Allocate such characteristic features of intellectualization of economic activity:

1) the intellectualization of economic activity is an inherent property or attribute of economic activity;

2) the intellectualization of economic activity does not directly depend on the informatization of society and economy; the development of information processes only contributes to accelerating the intellectualization of the economy;

3) the modern process of intellectualization of economic reality is a «denial of negation» of previous periods of economic relations and human interactions;

4) the intellectualization of economic transactions and the entire reproduction process in no way reduces the priority role of material production in the post-industrial society ... the intellectualization of the economy only means that the sphere of material production acquires a new quality [118, c. 35-38].

The intellectualization of the economy is the process of gaining new qualities by the economy, when it begins to be based on knowledge, and information and services in comparison acquire a higher market value for goods possessing a natural-material form [119, c. 15]. At the same time, the strategic advantage of intellectualizing economic activity is minimization of material and raw material dependence and orientation on creation of added value with the help of intelligent technologies [120, c. 245].

An important point is that for the progressive economic development intellectualization is required not in isolated cases, but in the overwhelming majority of society. At the same time, allocate at least two options for the direction of intellectualization. One option is related to the accumulation of knowledge in society for the effective exploitation of the already created technology and technology, that is, such intellectualization is necessary for the successful use of existing knowledge. Another version of the orientation of intellectualization is associated with the generation of new knowledge, and hence with the provision of leadership in scientific and technological development and socio-cultural development. The highest degree of intellectual development of society is the transition of the country from the category of consumers of foreign knowledge to the generator of new knowledge. In this case, the possibility of influence and distribution of national capital grows to world level, and competitive advantages become its inherent feature [121, c. 240].

Thus, after summarizing the results of the research of contemporary domestic authors and implementing the experience of foreign specialists in relation to the content of the definitions of «intellectualization», one can cite the author's interpretation of the concept of «intellectualization of world economic development» as a subject of research.

Table. 2.6

Features of the formation of intellectual capital (IC)

<i>Characteristic</i>	<i>Specifics</i>
1. Influence of IC on economic growth	In modern conditions, the IC determines the main trends of economic growth.
2. Costs for the formation of IC	Demands significant costs of material resources and creative energy.
3. Ability to accumulate IC	May be accumulated in the form of rights to intellectual property.
4. Possibility of growth of intellectual potential as an IC source	Rises to the appropriate level, which is limited to the upper limit of active labor activity, and then comes the period of decline.
5. Investments in IC	Investments in the IC provide a fairly significant volume, long-term and integral in nature economic and social effects, both for the individual and for society as a whole. The earlier investments are being made in the IC, the sooner they start to give return; more qualitative and long-term investments bring a higher and longer-lasting effect.
6. Liquidity of IC	IC is characterized by a low degree of liquidity
7. Sources of formation of IC	The IC is formed by transforming the intellectual potential that is inseparable from its carrier.
8. Ability to control IC	The processes of formation and use of IR can be controlled.
9. Ability to quantitatively measure IC	Measured mainly by qualitative parameters with their subsequent transformations into quantitative assessment.
10. Possibility of alienating IC	Has partial par excellence in accordance with the established rules of legal protection of intellectual property rights.
11. Possibility of simultaneous use of IC by several subjects	Can be used simultaneously by several business entities.
12. Tendency to worn IC	Prone to moral worn as a result of aging knowledge.

Source: proposed by the authors.

Thus, we can conclude that ensuring the balanced development of the modern world economy depends directly on the formation of a global institute of intellectualization of world economic development. In our opinion, the *intellectualization of world economic development* should be understood as the process of materialization of new ideas, knowledge, skills and abilities of humanity expressed in the creation and effective management of intellectual property in order to ensure global economic equilibrium in the global economy.

2.2. Методика оцінки валових індикаторів еколого-економічної безпеки України: облікова регламентація

Рівень економічної безпеки України є визначальним чинником у процесі прийняття рішень щодо інвестування капіталу з боку іноземних компаній та фінансових організацій. Підтримка достатнього її рівня має ґрунтуватись на адекватній та релевантній інформаційній базі, яка включає показники економічної діяльності за різними сферами. Систематизована статистична інформація, що є основою для формування таких показників, інтегрується в системі бухгалтерського обліку та фінансової звітності суб'єктів державного й недержавного секторів економіки. У зв'язку з цим дані бухгалтерського обліку й фінансової звітності є фундаментальною інформаційною основою, викривлення або невірне представлення якої спричинить подання неправдивої інформації щодо рівня економічної безпеки держави, а отже, і прийняття невірних управлінських рішень на загальнодержавному рівні.

Індикатори економічної безпеки України та їх критичні значення визначено Методичними рекомендаціями щодо розрахунку рівня економічної безпеки [123]. Показники, що лежать в основі розрахунку економічної безпеки, формуються на підставі статистичних даних, які, своєю чергою, отримуються на підставі зведення показників звітності (рис. 2.2). У межах кожної зі складових еколого-економічної безпеки можна виділити чотири групи індикаторів за джерелами отримання інформації для їх розрахунку: фінансово-економічні показники діяльності суб'єктів господарювання, соціально-демографічні показники, порівняльні показники та зведені міжнародні індекси, інші показники. Кожен з індексів, що належить до вказаних груп, здебільшого формується на підставі зведеної Державною службою статистики статистичною інформацією. Статистична інформація, своєю чергою, отримується або шляхом вибіркового статистичного спостережень, або за адміністративними даними, або як зведення показників діяльності суб'єктів господарювання.

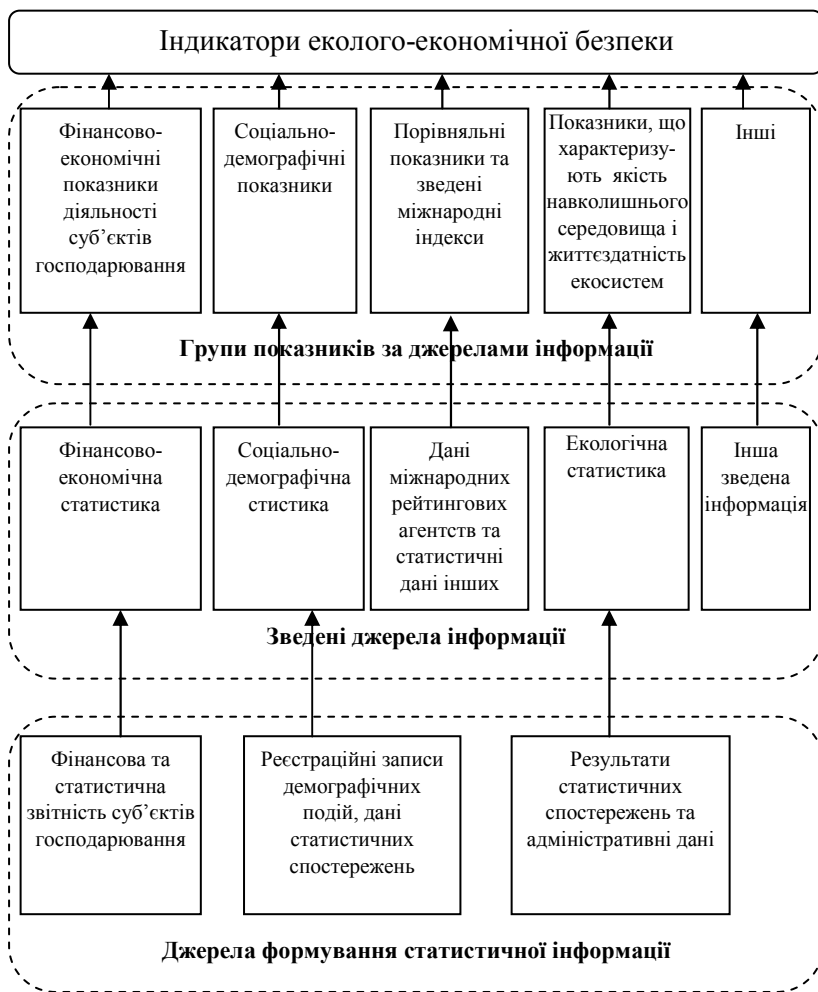

Рис. 2.2. Послідовність формування інформаційної бази для оцінки індикаторів еколого-економічної безпеки держави

Джерело: Розроблено авторами

Оскільки зі 128 індикаторів, передбачених Методичними рекомендаціями [123] для розрахунку валових індикаторів економічної безпеки 63 показника можна віднести до першої групи, розглянемо

більш детально інформаційну базу їх формування з точки зору регламентації об'єктів обліку, які стосуються кожного показника (рис. 2.3). Можна виділити чотири групи суб'єктів господарювання – підприємства (суб'єкти приватного сектору), суб'єкти державного сектору, банки та суб'єкти небанківського фінансового ринку (страхові компанії, фондові компанії та інші суб'єкти фінансового ринку).

Рис. 2.3. Регламентация бухгалтерського обліку та фінансової звітності суб'єктів господарювання, що є підставою формування показників еколого-економічної безпеки

Джерело: Розроблено авторами

Для підприємств та суб'єктів державного сектору в Україні розроблено національні стандарти бухгалтерського обліку, гармонізовані з міжнародними. Банки складають фінансову звітність та ведуть бухгалтерський облік відповідно до Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку та фінансової звітності та нормативно-правових актів НБУ, що регламентують їх застосування. Страхові компанії, фінансові посередники та інші суб'єкти фінансового ринку також керуються міжнародними стандартами із використанням методичних рекомендацій та інших нормативно-правових актів Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України.

Розглянемо детальніше облікову регламентацію індикаторів еколого-економічної безпеки в розрізі об'єктів обліку.

У табл. 2.7 наведено фінансово-економічні індикатори виробничої та енергетичної безпеки, які формуються здебільшого на підставі фінансової звітності підприємств, зокрема в розрізі таких об'єктів обліку, як доходи, собівартість виробництва, витрати та прибуток від операційної діяльності, знос основних засобів, первісна вартість основних засобів підприємств за різними видами економічної діяльності.

Таблиця 2.7

Регламентація об'єктів обліку, що лежать в основі обчислення індикаторів виробничої та енергетичної безпеки

№ з/п	Найменування індикатора	Об'єкти обліку	Стандарти, що регламентують облік об'єктів в Україні
1	2	3	4
1	Середнє співвідношення обсягів валової доданої вартості (далі – ВДВ) промисловості України та ВДВ промисловості окремих країн Європи, відсотків	Доходи суб'єктів господарювання	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 15 «Дохід»
2	Різниця індексу ВДВ промисловості України та Китаю, відсоткових пунктів	Доходи суб'єктів господарювання	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 15 «Дохід»
3	Різниця індексу промислового виробництва України та Росії, відсоткових пунктів	Собівартість виробництва	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»
4	Ступінь зносу основних засобів промисловості, відсотків	Знос основних засобів Первісна вартість основних засобів	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби»

продовження табл. 2.7

1	2	3	4
5	Частка високотехнологічної продукції в загальному обсязі реалізованої промислової продукції, відсотків	Доходи від реалізації	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 15 «Дохід»
6	Трудомісткість промислового виробництва, відсотків	Витрати на оплату праці Собівартість виробництва	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»
7	Рентабельність операційної діяльності промислових підприємств, відсотків	Прибуток від операційної діяльності Витрати операційної діяльності	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 15 «Дохід»; Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»
8	Обсяг виконаних будівельних робіт до 1990 року, відсотків	Собівартість виробництва (за видом економічної діяльності «Будівництво»)	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»
9	Ступінь зносу основних засобів у будівництві, відсотків	Знос основних засобів Первісна вартість основних засобів	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби»
10	Рентабельність операційної діяльності підприємств будівництва, відсотків	Прибуток від операційної діяльності Витрати операційної діяльності	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 15 «Дохід»; Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»
11	Ступінь зносу основних засобів на підприємствах транспорту та зв'язку, відсотків	Знос основних засобів Первісна вартість основних засобів	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби»
12	Рентабельність операційної діяльності підприємств транспорту та зв'язку, відсотків	Прибуток від операційної діяльності Витрати операційної діяльності	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 15 «Дохід»; Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»
15	Ступінь зносу основних засобів у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві, відсотків	Знос основних засобів Первісна вартість основних засобів	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби»

продовження табл. 2.7

1	2	3	4
16	Знос основних виробничих фондів підприємств паливно-енергетичного комплексу, відсотків	Знос основних засобів Первісна вартість основних засобів	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби»
17	Відношення інвестицій у підприємства паливно-енергетичного комплексу до ВВП, відсотків	Капітальні інвестиції	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби»

Джерело: згруповано авторами.

Для оцінки об'єктів обліку, пов'язаних із здійсненням зовнішньоекономічних операцій (табл. 2.8), зокрема експорту та імпорту, використовуються стандарти бухгалтерського обліку 15 «Дохід», 16 «Витрати», а також П(С)БО 21 «Вплив змін валютних курсів», яке визначає методологічні засади формування в бухгалтерському обліку інформації про операції в іноземних валютах та відображення показників статей фінансової звітності господарських одиниць за межами України в грошовій одиниці України.

Таблиця 2.8

Регламентация об'єктів обліку, що лежать в основі обчислення індикаторів зовнішньоекономічної безпеки

№ з/п	Найменування індикатора	Об'єкти обліку	Стандарти, що регламентують облік об'єктів в Україні
1	Відкритість економіки, відсотків	Обсяг експорту Обсяг імпорту	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 15 «Дохід»; Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»; Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 21 «Вплив змін валютних курсів»
2	Коефіцієнт покриття експортом імпорту, разів	Обсяг експорту Обсяг імпорту	
3	Питома вага сировинного та низького ступеня переробки експорту промисловості в загальному обсязі експорту товарів, відсотків	Обсяг експорту за видами економічної діяльності та групами товарів	
4	Частка імпорту у внутрішньому споживанні країни, відсотків	Обсяг імпорту	

Джерело: згруповано авторами.

Оцінка науково-технологічної безпеки (табл. 2.9) базується на

об'єктах обліку, що виникають як в суб'єктів приватного сектору, так і в суб'єктів державного сектору економіки.

Таблиця 2.9

Регламентация об'єктів обліку, що лежать в основі обчислення індикаторів науково-технологічної безпеки

№ з/п	Найменування індикатора	Об'єкти обліку	Стандарти, що регламентують облік об'єктів в Україні
1	2	3	4
1	Валове нагромадження основного капіталу, відсотків ВВП	Нефінансові активи Основні засоби	Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 101 «Подання фінансової звітності»; Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 121 «Основні засоби»; Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 122 «Нематеріальні активи»
2	Відношення вартості нововведених основних засобів до обсягу капітальних інвестицій, відсотків	Основні засоби Капітальні інвестиції	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби»; Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 121 «Основні засоби»
3	Відношення чистого приросту прямих іноземних інвестицій до ВВП, відсотків	Фінансові інвестиції	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 12 «Фінансові інвестиції»
4	Відношення кредитів, наданих нефінансовим корпораціям та домашнім господарствам на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості (кумулятивно, скореговані на курсову різницю), відсотків ВВП	Кредити	МСБО 32 «Фінансові інструменти: подання»; МСБО 37 «Забезпечення, непередбачені зобов'язання та непередбачені активи»; МСФЗ 9 «Фінансові інструменти».
5	Частка продукції, що була реалізована на конкурентних ринках країни, відсотків загального обсягу продукції (станом на початок року)	Доходи від реалізації продукції	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 15 «Дохід»
6	Питома вага обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП, відсотків	Доходи від виконання НДР	Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 124 «Доходи»

продовження табл. 2.7

1	2	3	4
7	Відношення витрат на наукові та науково-технічні роботи за рахунок держбюджету, відсотків ВВП	Витрати на НДР	Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 135 «Витрати»
8	Питома вага реалізованої інноваційної продукції в обсязі промисловості, відсотків	Доходи від реалізації продукції	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 15 «Дохід»
9	Відношення експорту роялті, ліцензійних послуг, комп'ютерних та інформаційних послуг, наукових та конструкторських розробок, послуг в архітектурних, інженерних та інших технічних галузях, відсотків до ВВП	Експорт послуг	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 15 «Дохід»; Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»; Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 21 «Вплив змін валютних курсів»

Джерело: згруповано авторами.

Продовольча безпека містить значну кількість показників-співвідношень обсягів виробництва та споживання ключових продуктів харчування (табл. 2.10). Обсяги споживання визначаються Державною службою статистики на підставі статистичних обстежень домогосподарств. Інформація про обсяги виробництва цих видів продукції надходить від сільськогосподарських підприємств у спеціальних формах статистичної звітності, а облік витрат виробництва здійснюється відповідно до П(С)БО.

Фінансово-економічні індикатори макроекономічної та соціальної безпеки (табл. 2.11) базуються на поняттях заробітної плати, оплати праці та видатків бюджету, які регламентуються як стандартами для приватного, так і стандартами для державного сектору.

Таблиця 2.10

Регламентация об'єктів обліку, що лежать в основі обчислення
індикаторів продовольчої безпеки

№ з/п	Найменування індикатора	Об'єкти обліку	Стандарти, що регламентують облік об'єктів в Україні
1	Співвідношення обсягів виробництва та споживання м'яса та м'ясних продуктів на одну особу, відсотків	Собівартість продукції (м'яса та м'ясних продуктів)	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»
2	Співвідношення обсягів виробництва та споживання молока та молочних продуктів на одну особу, відсотків	Собівартість продукції (молока та молочних продуктів)	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»
3	Співвідношення обсягів виробництва та споживання яєць на одну особу, відсотків	Собівартість продукції (яєць)	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»
4	Співвідношення обсягів виробництва та споживання олії на одну особу, відсотків	Собівартість продукції (олії)	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»
5	Співвідношення обсягів виробництва та споживання цукру на одну особу, відсотків	Собівартість продукції (цукру)	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»
6	Співвідношення обсягів виробництва та споживання картоплі на одну особу, відсотків	Собівартість продукції (картоплі)	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»
7	Співвідношення обсягів виробництва та споживання овочів та продовольчих баштанних культур на одну особу, відсотків	Собівартість продукції (овочів та продовольчих баштанних культур)	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»
8	Частка продажу імпортованих продовольчих товарів через торговельну мережу підприємств, відсотків	Дохід від реалізації	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 15 «Дохід»

Джерело: згруповано авторами.

Таблиця 2.11
Регламентация об'єктів обліку, що лежать в основі обчислення індикаторів макроекономічної та соціальної безпеки

№ з/п	Найменування індикатора	Об'єкти обліку	Стандарти, що регламентують облік об'єктів в Україні
1	Різниця між індексами продуктивності праці в Україні та реальної середньомісячної заробітної плати, відсоткових пунктів	Витрати на оплату праці Обсяг реалізованої продукції	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»
2	Відношення обсягів заробітної плати до обсягів соціальних допомог та інших одержаних поточних трансфертів, разів	Витрати на оплату праці Поточні трансферти	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»; Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 132 «Виплати працівникам»
3	Обсяг видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я, відсотків ВВП	Видатки бюджету	Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 135 «Витрати»
4	Обсяг видатків зведеного бюджету на освіту, відсотків ВВП	Видатки бюджету	Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 135 «Витрати»
5	Сума несплаченої заробітної плати станом на 1 січня (1 липня) до фонду оплати праці за грудень (червень) звітного року, відсотків	Зобов'язання з оплати праці Фонд оплати праці	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»; Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 26 «Виплати працівникам»; Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 132 «Виплати працівникам»
6	Відношення середньомісячної заробітної плати, нарахованої в середньому за годину, у країнах ЄС-27 та в Україні, разів	Витрати на оплату праці	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 26 «Виплати працівникам»; Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 132 «Виплати працівникам»

Джерело: згруповано авторами.

Фінансова безпека держави, інтегральний рівень якої обчислюється на підставі бюджетних валютних, грошово-кредитних, банківських та інших показників, використовує різні фінансові терміни та об'єкти обліку, що підпадають під регламентацію в приватному, державному, банківському секторі та секторі небанківських фінансових суб'єктів (додаток А).

Роль інформації для прийняття управлінських рішень у сфері економічної безпеки держави є основоположною. У зв'язку з тим, що макроекономічні показники, які є основою для розрахунку рівня економічної безпеки, формуються на підставі даних щодо діяльності кожної окремої господарської одиниці, проблеми формування звітності та ведення бухгалтерського обліку мають також макроекономічний характер. Наявність даних про рух інформації від первинних документів суб'єктів державного та недержавного секторів економіки до індикаторів економічної безпеки держави дозволить впорядкувати канали інформаційних ресурсів з метою отримання на загальнодержавному рівні достовірної, актуальної, адекватної, об'єктивної та релевантної інформації.

2.3. Діагностика показників еколого-економічної безпеки України

У складі еколого-економічної безпеки держави не існує другорядних складових, оскільки їх комплексна взаємодія посилює загальний ефект. Діагностику показників еколого-економічної безпеки України вважаємо доцільним здійснювати в розрізі безпеки реального сектору економіки та фінансової безпеки.

Зуєва О.А. виділяє кілька очевидних зв'язків між реальними і фінансовими секторами економіки.

По-перше, розвиток матеріального виробництва і технологій створює передумови для виникнення самого фінансового сектора, зростання продуктивності праці в реальному секторі постійно вивільняє частину трудових ресурсів, які знаходять собі застосування в тому числі і у фінансовому секторі. По-друге, в результаті накопичення певної «критичної» величини вартості, створюваної в матеріальному виробництві, стає можливим виникнення позичкового капіталу, а поява і подальший розвиток великої промисловості в реальному секторі роблять цей процес закономірним. По-третє, розвиток технологій та інфраструктури призвів до істотного зниження трансакційних витрат і, отже, до зростання обсягу фінансових трансакцій. По-четверте, зростання норми заощаджень теоретично повинен призводити до зростання інвестицій і, отже, до зростання реального сектора [124].

Виробнича безпека у структурі економічної та національної безпеки має безумовну важливість у зв'язку із тим, що її загальний стан формують базові індикатори національного виробництва, які

фундаментально визначають значну кількість показників, що характеризують інші складові економічної безпеки.

Проаналізуємо основні індикатори виробничої безпеки. Слід зазначити, що важливим її показником є індекс реального промислового виробництва (рис. 2.4).

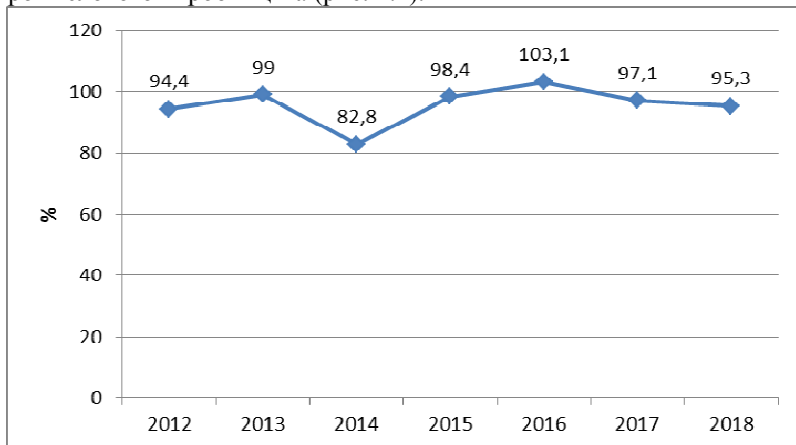

Рис. 2.4. Динаміка індексу промислового виробництва України в 2012-2018 роках

Джерело: складено за даними Державної служби статистики

Вказаний показник характеризується нестійкою динамікою. Найнижчим його значення було в 2014 році, що пояснюється початком військових подій на території України та глибокою економічною кризою, пов'язаною із військово-політичною нестабільністю. Після зростання індексу в 2016 році до значення 103,1% у наступних роках темпи росту промислового виробництва сповільнились.

Аналіз ступеню зносу основних засобів за окремими видами економічної діяльності (рис. 2.5) дозволяє дійти наступних висновків. В оптимальних межах, що відповідають значенню 30-40%, вказаних у Методичних рекомендаціях [123], знаходяться лише показники ступеню зносу основних засобів сільського господарства. До 2014 року перевищував критичні значення ступінь зносу основних засобів транспорту і зв'язку. Оновлення інфраструктури та фондозабезпечення транспорту призвело до наближення даного показника до допустимих меж починаючи із 2015 року. Ступінь зносу основних засобів будівництва був відносно стабільним до 2015 року. У 2016 році його

значення знизилось до 37,3%, а в 2017 році – досягло позначки 47,6%, що є відносно безпечним показником.

Найвищим є ступінь зносу основних засобів промисловості, який на кінець 2017 року склав 59,1% і характеризується спадною динамікою в останні роки. Це свідчить про поступове оновлення основних засобів промисловості, яке при належних управлінських заходах сприяє зростанню ефективності виробництва.

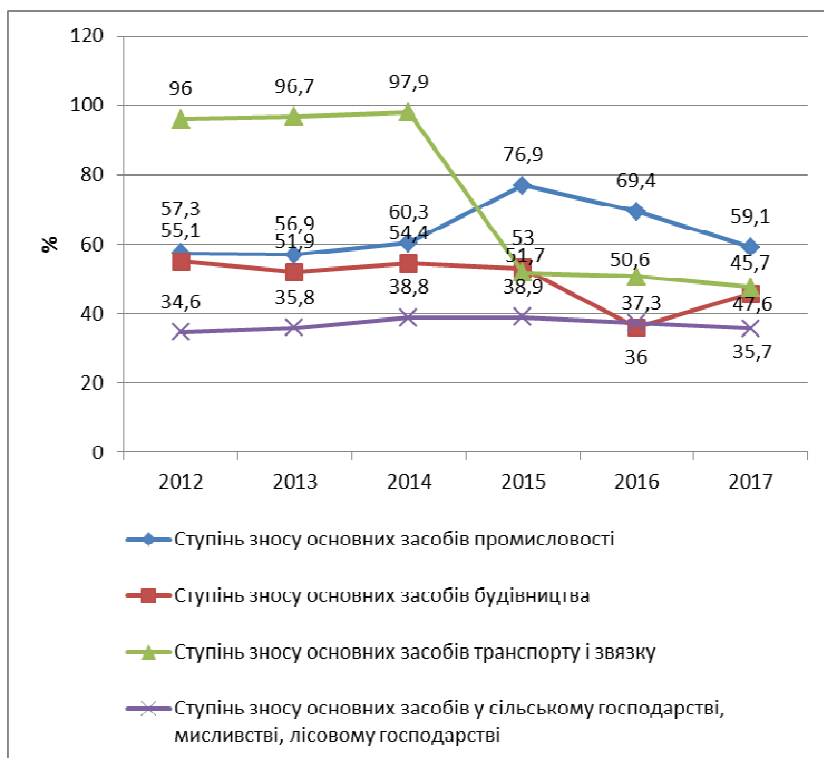

Рис. 2.5. Динаміка ступеню зносу основних засобів в Україні за видами економічної діяльності у 2012-2017 роках

Джерело: складено за даними Державної служби статистики

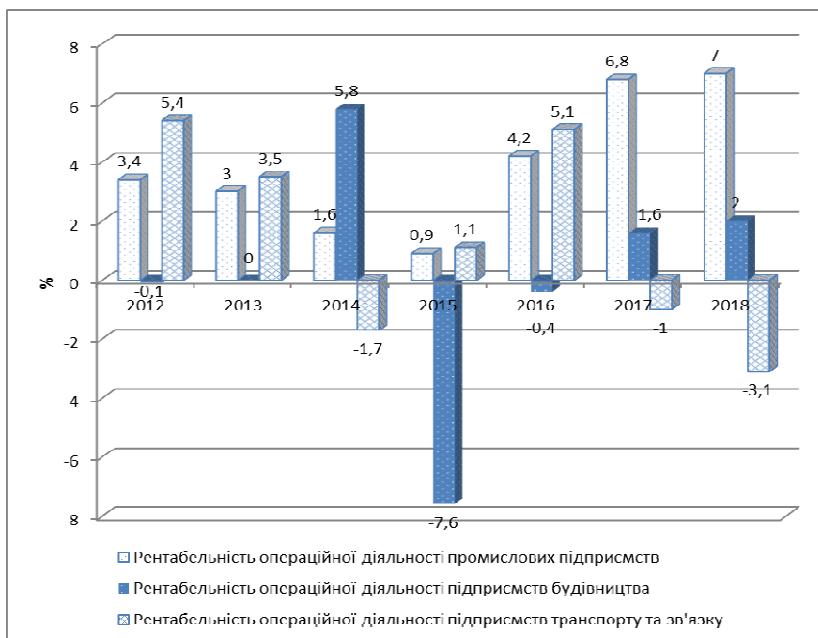

Рис. 2.6. Динаміка рентабельності операційної діяльності підприємств в Україні за видами економічної діяльності у 2012-2017 роках
Джерело: складено за даними Державної служби статистики

Нестійка динаміка рентабельності операційної діяльності промислових підприємств (рис. 2.6) все ж за останні роки наблизила показник до оптимальних рекомендованих меж 6-10%. Криза в діяльності будівельних підприємств у 2015 році призвела до від'ємної рентабельності. У наступних роках відбулось поступове її зростання і на кінець 2017 року вона склала 2%, що відносить показник до небезпечної зони згідно Методичних рекомендацій [123]. Рентабельність операційної діяльності підприємств транспорту та зв'язку теж характеризується нестійкою динамікою, а її значення на кінець 2017 року -3,1% також перевищує небезпечне значення.

Аналіз стану виробничої безпеки України дозволяє виявити ключові сильні та слабкі позиції держави у даній сфері. Управління на державному рівні, спрямоване на ліквідацію виявлених загроз виробничій безпеці, дозволить комплексно вирішити назрілі економічні проблеми. Структура перебудова промисловості дасть

змогу посилити експортний потенціал України, забезпечити достатній рівень рентабельності діяльності підприємств та вирішити цілий комплекс соціальних питань, пов'язаних із цим.

У цьому контексті важливими є показники інноваційно-інвестиційної діяльності. Методичними рекомендаціями [123] одним із найважливіших таких показників визначено рівень валового нагромадження основного капіталу, динаміка якого наведена на рис. 2.7.

Рис. 2.7. Динаміка відношення валового нагромадження основного капіталу в Україні до ВВП та відношення чистого приросту прямих іноземних інвестицій до ВВП у 2010-2018 роках

Джерело: складено за даними Державної служби статистики

Результати аналізу даного показника свідчать про перебування його здебільшого в критичній зоні (до 18%). Динаміка є нестійкою та відносно стабільною. Найнижче значення валового нагромадження основного капіталу чітко простежується в 2014 році, коли військово-політична нестабільність мала значний вплив на інвестиційні очікування та формування інвестиційного середовища в Україні. У

наступних роках відбулось певне покращення ситуації, спостерігалось незначне зростання даного показника за 2016-2018 роки, проте навіть така динаміка не дозволила перетнути критичний індикатор.

Подібна динаміка характеризує також показник відношення чистого приросту прямих іноземних інвестицій до ВВП. Якщо в 2010 році індикатор знаходився на межі переходу з небезпечної до незадовільної зони, то в наступних періодах він знизився до таких меж, що навіть не досягав критичного значення, яке становить 4%. Найнижчим його значення також було в 2014 році – показник знизився до від'ємного рівня – -9,8%. В наступних роках спостерігалась динаміка до покращення чистого приросту прямих іноземних інвестицій до ВВП, однак його значення досі залишається на критичному рівні.

Серед основних факторів, що створюють перешкоди для іноземних інвесторів, виділяють: складне податкове законодавство, адміністративний тиск митних та податкових органів через затримки у відшкодуванні ПДВ, використання практики авансових платежів з податку на прибуток та затримки в оформленні вантажів на кордоні тощо [125].

Розвиток інноваційної діяльності характеризує питома вага обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП (рис. 2.8).

Методичними рекомендаціями [123] визначено оптимальне значення даного індикатора на рівні 3%. Фактичні значення показника в Україні знаходяться в небезпечній зоні (не перевищують 1%). Це свідчить про низький рівень фінансування наукової та науково-технічної діяльності і державне стимулювання наукового підґрунтя розвитку інновацій.

У цьому контексті варто розглянути ще один показник – частку підприємств, що впроваджували інновації (рис. 2.9).

Як і на інші показники, військово-політична нестабільність негативно вплинула на динаміку питомої ваги підприємств, що впроваджували інновації, у загальній кількості промислових підприємств, яка досягла найнижчого значення – 12,1% у 2014 році. У 2016 році показник із незадовільної зони перемістився в задовільну із значенням 16,6%. У 2017 році відбулось скорочення показника, що призвело до його повернення в незадовільну зону.

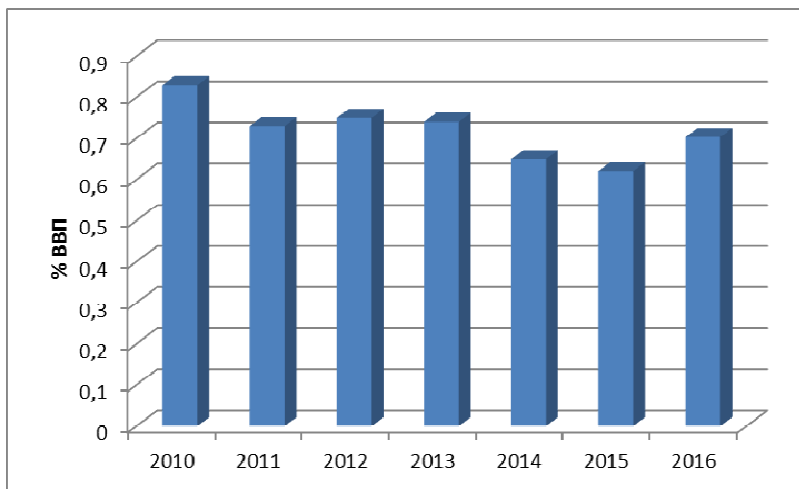

Рис. 2.8. Динаміка питомої ваги обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП у 2010-2016 роках

Джерело: складено за даними Державної служби статистики

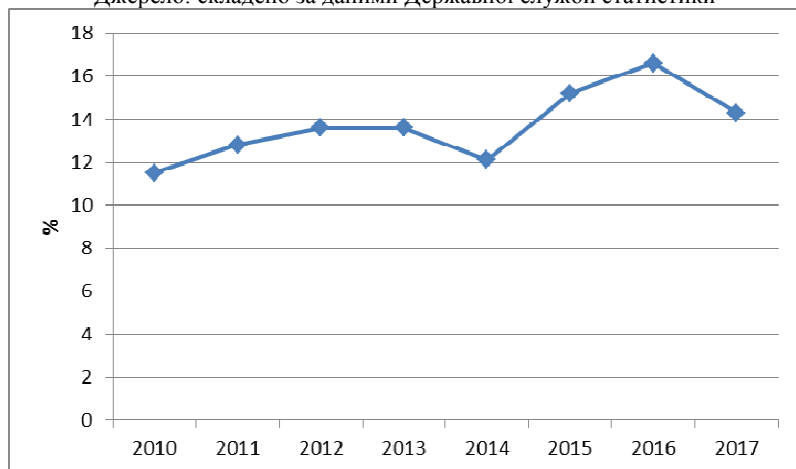

Рис. 2.9. Динаміка питомої ваги підприємств, що впроваджували інновації, у загальній кількості промислових підприємств у 2010-2017 роках

Джерело: складено за даними Державної служби статистики

Надзвичайно важливою складовою еколого-економічної безпеки держави є енергетична безпека, дотримання якої в умовах гібридної

війни стає досить складним завданням для нашої держави.

Тривожним є той факт, що згідно останнього звіту, опублікованого в 2018 році Інститутом глобальної енергетики (GEI), який здійснює аналіз Міжнародного індексу ризику енергетичної безпеки, Україна посіла останнє місце з найгіршими показниками індексу енергетичної безпеки в групі найбільших споживачів енергії. Її бали за період з 1980 по 2016 рік в середньому становили на 177% вище, ніж для ОЕСР. Проте, загальна оцінка ризиків України, як номінально, так і по відношенню до базової лінії ОЕСР, має тенденцію до зниження [126].

Серед доповідей, які щорічно публікує Всесвітній економічний форумом (ВЕФ), є і «Доповідь про індекс ефективності глобальної енергетичної системи». Цей індекс, базується на 18 показниках, що групуються за трьома «вершинами» так званого енергетичного трикутника: економічне зростання і розвиток, екологічна стійкість, доступ до енергії і безпека. Іншими словами, на підставі постійного моніторингу спеціальних показників ВЕФ дає свою оцінку ефективності енергосистеми тієї чи іншої держави [127]. У 2017 році Україна посіла 73-є місце із 127-ми країн при значенні індексу EAPI = 0,58, маючи низькі показники енергоефективності [128].

Одним із найважливіших показників енергетичної безпеки України є рівень енергоємності, який є визначальним для формування енергетичного балансу держави. Рівень енергоємності ВВП в Україні, світі та країнах Європейського Союзу наведено на рис. 2.10.

Як видно з рис. 2.2., динаміка енергоємності ВВП в Україні є спадною. При цьому у 2000 році даний показник перевищував середньоєвропейське значення практично в 5 разів. До 2015 року таке співвідношення скоротилось до 3 разів. Динаміка є позитивною, проте значення енергоємності свідчить про значні витрати енергоресурсів країни, що підвищує собівартість українського виробництва і, відповідно, знижує конкурентоспроможність української продукції. Фактично це ключова загроза енергетичній та економічній безпеці, яка лежить в основі виникнення загроз в інших сферах. Без її подолання важко говорити про належний рівень економічної безпеки України.

Для забезпечення енергетичної незалежності важливий аналіз показників, що свідчать про рівень споживання власних енергоресурсів (рис. 2.11).

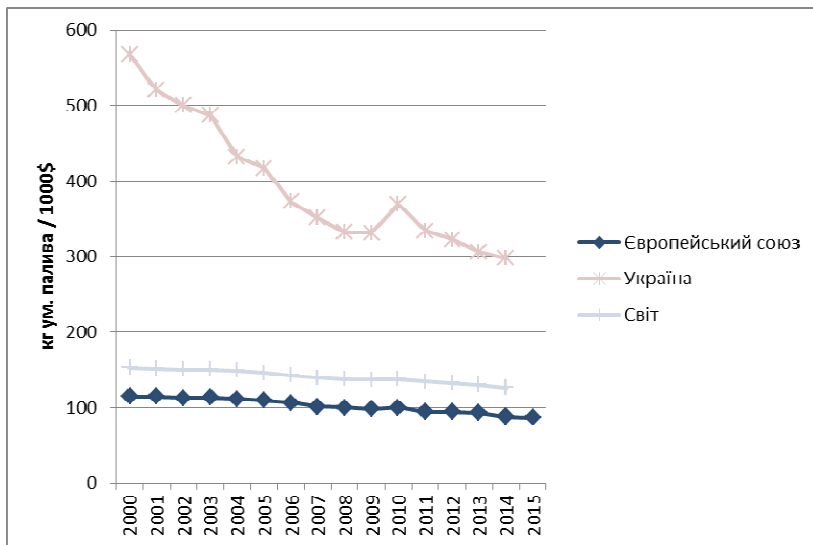

Рис. 2.10. Динаміка енергоємності ВВП в Україні та світі в 2000-2015 роках
Джерело: складено за даними Державної служби статистики

Частка власних джерел знаходиться в діапазоні від незадовільного рівня (60%) – до задовільного (70%). Її значення по роках коливається в незначних межах і на кінець 2017 року дещо зменшується. Домінуючим видом паливно-енергетичних ресурсів до 2012 року був природний газ, рівень імпоротної залежності від якого становив від 50% до 80%. Починаючи з 2013 року його частка в енергетичному балансі скоротилась і домінуючим ресурсом стало вугілля й торф. Рівень імпоротної залежності від цього ресурсу зріс із 21,8% у 2013 році до 48,7% у 2017 році, що відносить даний показник до незадовільної зони.

Аналіз основних показників енергетичної безпеки України свідчить про існування значних загроз нашій державі в даній сфері. Ці загрози підлягають негайній нейтралізації, що вимагає досить важливих і складних державних заходів, спрямованих на зростання енергоефективності, підтримку розвитку альтернативних джерел енергії та зменшення зовнішньої енергетичної залежності.

Аналіз показників економічної безпеки обов'язково має включати дослідження рівня тіньової економіки (рис. 2.12).

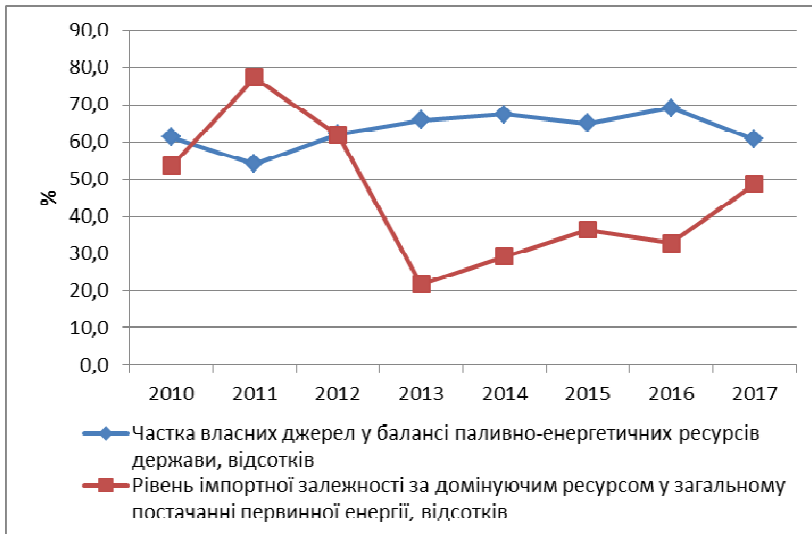

Рис. 2.11. Аналіз показників енергетичної незалежності України в 2010-2017 роках

Джерело: складено за даними Державної служби статистики

Динаміка рівня «тінізації» економіки України характеризується спадною тенденцією починаючи з 2015 року. За 2017-2018 роки показник знаходився на рівні 32%, що все ж перевищує критичне значення.

Більшість дослідників тіньової економіки, аналізуючи стан та історичний розвиток тіньової економіки, опираються на швейцарського економіста Д. Кассела, який визначає три позитивні функції тіньової економіки в ринковому господарстві: «економічне мастило», «соціальний амортизатор» та «вмонтований стабілізатор» [129].

Негативні наслідки поширення тіньової економіки:

- несплата податків спричиняє фінансові труднощі для держави, змушує її або скорочувати фінансування важливих соціальних, інвестиційних та інших програм, або через запозичення наращувати борг, який фактично стає додатковим тягарем для платників податків;
- зумовлює макроекономічні диспропорції та структурні перекоси;

- спотворення конкурентного середовища, створення штучних переваг для окремих суб'єктів господарювання підриває основи ринкової економіки;

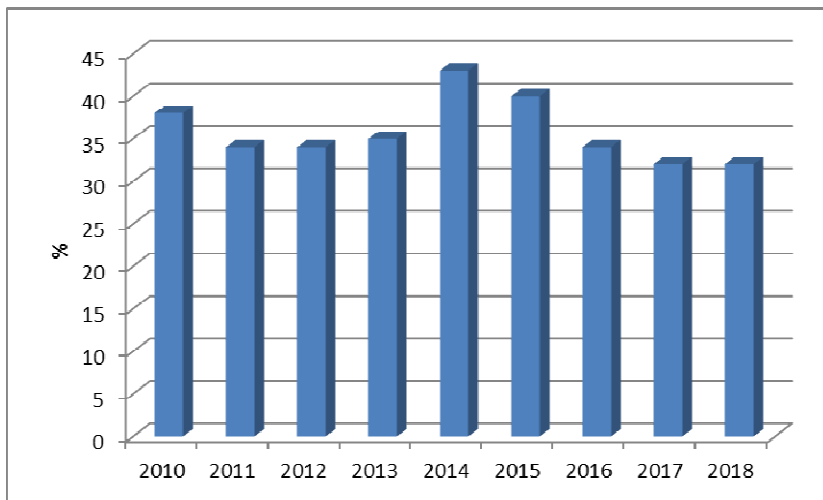

Рис. 2.12. Динаміка рівня «тінізації» економіки України, відсотків ВВП
Джерело: за розрахунками Мінекономрозвитку

- збагачення за рахунок несплати податків і зборів призводить до спотворення трудової та дійсно підприємницької мотивації;

- акумульовані тіньовим бізнесом кошти стають джерелом злочинної діяльності, корупції, фальсифікації політичної демократії, тероризму тощо [130].

Одним із показників макроекономічної безпеки є рівень безробіття, динаміка якого наведена на рис. 2.13.

Показник рівня безробіття ґрунтовно аналізується представниками наукових шкіл і узагальнює економічні тенденції в державі, виражаючи існування економічних, соціальних, політичних проблем. За Методичними рекомендаціями оптимальне значення показника встановлено на рівні 5%. Фактичні значення в Україні, починаючи з 2014 року, перевищують критичне значення 9%, незважаючи на певний спад показника в 2018 році – до рівня 9,1%.

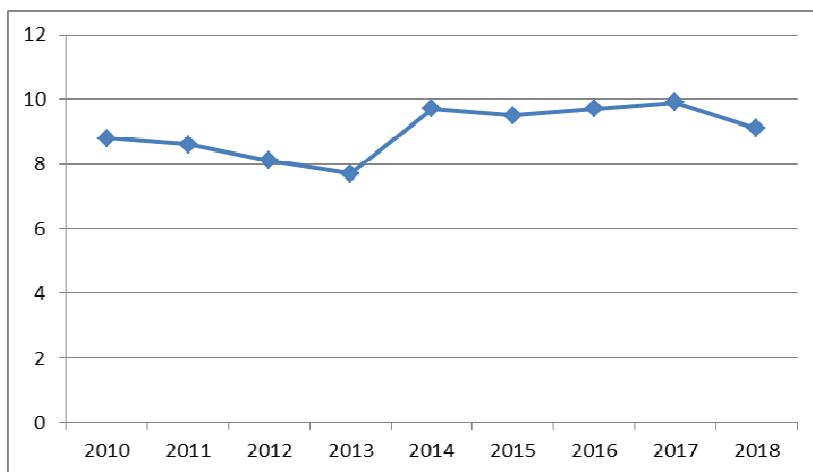

Рис. 2.13. Динаміка рівня безробіття
(за методологією Міжнародної організації праці)

Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України

Одними з найрепрезентативніших показників фінансової безпеки є відношення державного боргу і гарантованого країною боргу до ВВП та відношення дефіциту/профіциту державного бюджету до ВВП. Сам факт існування зовнішнього боргу, як і дефіциту державного бюджету, не є загрозою національній безпеці і свідчить про нормальні умови фінансового забезпечення держави. Проте досягнення вказаними показниками порогових значень, може свідчити про надмірну фінансову залежність країни та нездатність самостійно утримувати належну платоспроможність.

Динаміку означених відношень характеризує рис. 2.14. Необхідно зазначити, що починаючи з 2017 року відношення дефіциту державного бюджету до ВВП є меншим 2% і знаходиться в оптимальних межах, що не створює загроз фінансовій безпеці держави. Відношення державного боргу і гарантованого країною боргу до ВВП мало найвище значення в 2016 році (81%), що було пов'язано із необхідністю підтримки достатнього рівня фінансової стабільності після військово-політичної кризи 2014 року. У наступних роках відбулось зменшення показника і в 2018 році він досягнув значення 62,7%. Згідно Методичних рекомендацій [123] показник знаходиться в критичних межах (більше 60%).

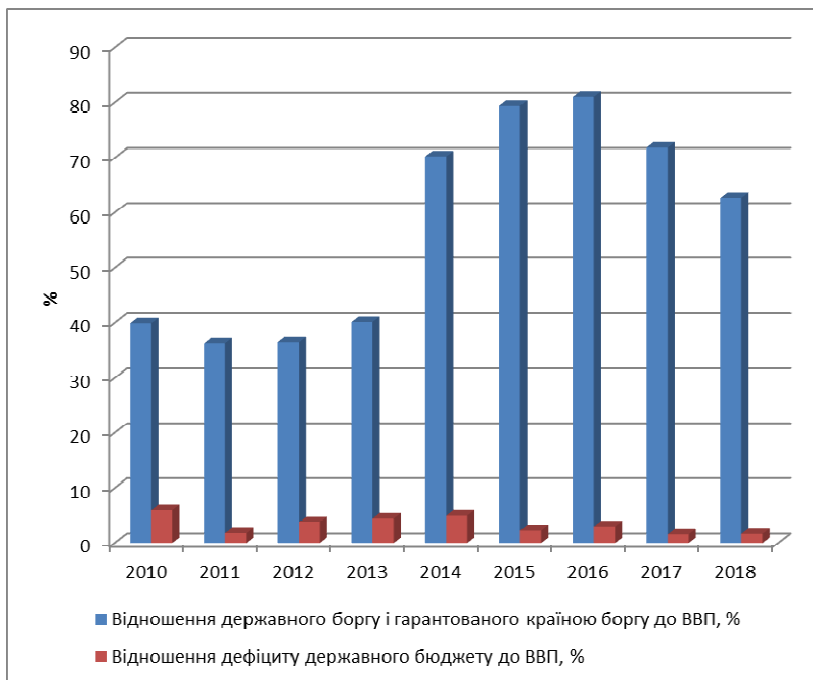

Рис. 2.14. Динаміка відношення державного боргу і гарантованого країною боргу до ВВП, відношення дефіциту державного бюджету до ВВП України в 2010-2018 роках

Джерело: складено за даними Державної служби статистики

Значним чином на стан фінансової безпеки впливає динаміка обмінного курсу національної грошової одиниці (рис. 2.15).

Військово-політична нестабільність, а також перехід Національного банку України на політику вільноплаваючих валютних курсів призвели до значних коливань у 2014-2015 роках. Починаючи з 2016 року індекс зміни офіційного курсу є відносно стабільним і в 2017-2018 роках відповідав оптимальним значенням, що свідчить про певну нейтралізацію загроз у даному напрямку.

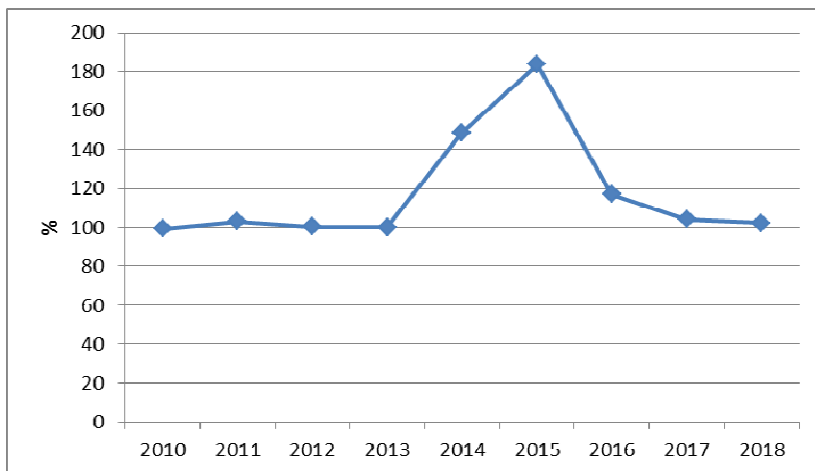

Рис. 2.15. Динаміка індексу зміни офіційного курсу національної грошової одиниці України до \$ США в 2010-2018 роках

Джерело: складено за даними Державної служби статистики

Аналіз основних показників еколого-економічної безпеки України свідчить про виникнення значних загроз у 2014 році, пов'язаних із початком військово-політичної нестабільності. Комплекс антикризових заходів, вжитих урядом та Національним банком України, дозволив стабілізувати ситуацію в окремих сферах. Проте значна кількість важливих загроз, особливо в енергетичній сфері, потребують поилої уваги і здійснення подальшої економічної політики, спрямованої на їх нейтралізацію.

2.4. Особливості організації інформаційно-кібернетичної безпеки в умовах військово-політичної нестабільності

В умовах військово-політичної нестабільності, яка склалася в останнє десятиріччя у нашій країні, важливе місце серед складових національної безпеки України займає еколого-економічна безпека, що і спричинило аналіз даної складової задля пошуків оптимізації її системи управління. Аналіз системи управління еколого-економічною безпекою безпосередньо пов'язаний із інформаційним забезпеченням цього процесу, а точніше із безпекою інформаційного забезпечення – кібербезпекою, що є запорукою ефективної системи управління еколого-економічною системою держави.

Аналіз безпеки інформаційного забезпечення управління еколого-економічною безпекою спричинений низкою чинників, які безпосередньо впливають на економічну, а відтак і національну безпеку нашої держави:

інформація на сучасному етапі розвитку суспільства стала невід'ємним і визначальним елементом розвитку суспільства в цілому, а відтак і різних сфер життєдіяльності суспільства, в тому числі і економічної;

інформація та інформаційні технології стали одним із провідних ресурсів вітчизняної економіки;

сучасні інформаційні технології впливають не лише на обсяг інформації, але і змінюють її актуальність, залежно від швидкості її передачі, збереження тощо;

тотальна комп'ютеризація економічної сфери діяльності призвела до появи як внутрішніх, так і зовнішніх загроз (хакерських атак, що призводять до несанкціонованого доступу до інформації);

усі як державні, так і приватні організації, підприємства, установи у нашій державі оснащені обчислювальною технікою, яка підключена до внутрішніх та світових інформаційних мереж, що створює не лише загрозу несанкціонованого контролю за інформаційними ресурсами та процесами, що відбуваються у вітчизняній економічній сфері, а й втручання у них [131; 139; 141].

З огляду на вищезазначені чинники інформаційна безпека стає одним із ключових факторів у всіх сферах життєдіяльності нашого суспільства, у тому числі й економічній сфері, та набуває особливої актуальності в умовах військово-політичної нестабільності, коли звичайною практикою стало застосування інформаційної зброї для

здійсненню інформаційно-психологічної агресії в медіапросторі і ведення інформаційних війн. На превеликий жаль наша країна виявилась неготовою до такої агресії і лише з часом стало зрозумілим, що кібернетичний захист, інформаційна протидія різним впливам здатна зберегти основи державного управління, а значить і забезпечити ти еколого-економічну безпеку. Усе це так чи інакше пов'язуються з інформаційною безпекою загалом і комунікативно-пропагандистською діяльністю агресора та здійсненням інформаційно-психологічної агресії в медіапросторі України [132; 140].

Варто відзначити, що зазначена тематика знайшла втілення у ряді наукових робіт і загалом є актуальною з наукової точки зору. Зокрема вивченню феномена інформаційних дій присвячено велику кількість робіт як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників: Т. Рона (що ввів термін *information warfare*), А. Даллеса, Дж. Штейна, Р. Шафранською, М. Лібікі, Дж. Адамі, Дж. Аркуїлли, Д. Ронфельда та ін. [138].

У роботах Д. Белла, М. Кастельса, М. Макюена, О. Тоффлера, Ф. Уєбстера та ін. визначальним критерієм постіндустріального суспільства, що формується, визначається інформація. Питання ідентифікації ризиків і погроз безпеці були вивчені на основі соціологічних досліджень такими ученими, як Г. Сілласте, В. Бойков, А. Сухов, А. Михайлов, А. Колесніков, М. Дзлісв, І. Мануйлов.

Сучасна школа цього напрямку представлена іменами Р. Абдєєва, А. Берга, Т. Вороніна, В. Іноземцева, І. Мелюхіна, А. Ракітова, А. Соловєва, М. Тіхонова, Е. Тавокіна, А. Шевченко і ін. На особливу увагу заслуговують різнопланові роботи таких авторів, як В. Белозерова, А. Герасімова, О. Забузова, Б. Коваленко, А. Костіна, А. Кочеткова, В. Коломійця, А. Манойло, А. Марущака, С. Модестова, В. Ніцевіча, О. Олійника, О. Сосніна, Н. Панаріна, А. Пірогова, А. Позднякова, Г. Почепцова та ін. Виводи і твердження, що містяться в цих дослідженнях, частково склали методологічну базу теоретичних засад розвитку інформаційного суспільства в Україні та вітчизняної політики інформаційної безпеки [138].

Щодо інформаційної безпеки, варто зазначити, що законодавче регулювання інформаційної безпеки на даний час в Україні охоплює: закони України «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про Національну програму інформатизації», «Про Концепцію Національної програми інформатизації», «Про Національну систему конфіденційного зв'язку», «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки», «Про захист

інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», «Про державну таємницю» [131; 132; 133; 134; 135; 136].

Нормативно-правові акти, які мають власну підсистему:

акти Президента України, наприклад, Указ Президента України «Про Доктрину інформаційної безпеки України»;

акти Кабінету Міністрів України, приміром Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Концепції технічного захисту інформації в Україні»;

акти Верховної Ради України;

акти Міністерства транспорту і зв'язку, Державної адміністрації зв'язку, інших органів виконавчої влади та місцевого самоврядування України [138].

Зокрема преамбула нової редакції Закону України «Про інформацію» визначає загальний зміст правовідносин стосовно інформації. Цей Закон регулює відносини у більш широкому їх спектрі: щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації. Решта нормативно-правових актів також орієнтовані на загальні питання і мало орієнтовані на еколого-економічну безпеку держави [132].

Аналіз зазначених законодавчих положень дає змогу дійти висновку, що у сферу регулювання Закону України «Про інформацію» не входять правовідносини щодо охорони інформації, інформаційної безпеки, інформаційної політики держави не говорячи про систему управління еколого-економічною безпекою.

Окрім того у статті 8 Закону записано, що мова інформації визначається Законом про мови, іншими актами законодавства в цій сфері, міжнародними договорами та угодами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Контент-аналіз щодо гіперзв'язку зазначеної норми цього Закону із законодавством України про мови визначив юридико-семантичну колізію. Зокрема В Україні досі чинний законодавчий акт держави, якої вже немає: *Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 року № 8312-11*. У статті 1 цього Закону визначено завдання законодавства про мови: «Законодавство Української РСР про мови має своїм завданням регулювання суспільних відносин у сфері всебічного розвитку і вживання української та інших мов, якими користується населення республіки, в державному, економічному, політичному і громадському житті, охорону конституційних прав громадян у цій сфері, виховання

шанобливого ставлення до національної гідності людини, її культури і мови, дальшого зміцнення дружби і співробітництва народів Союзу РСР». Закон України про мову лише передбачається бути прийнятим Верховною Радою України у 2019 році [132; 138; 141].

Саме цим скористалась Російська Федерація здійснюючи інформаційно-психологічну агресію в Україні. Зважаючи на особливості суспільства нашої держави є очевидним, що інформаційно-психологічна агресія є найбільш вираженою, масштабною та – найнебезпечнішою, оскільки в ній експлуатуються спільні соціокультурні складові, а головною зброєю, якою користується РФ – це російська мова, яку розуміють понад 90% населення України. Це відкриває практично необмежені можливості для впливу, що РФ з успіхом і здійснює, включаючи і еколого-економічну безпеку. При цьому вплив здійснюється як на свідомому, так і підсвідомому рівні і за різними напрямками дії. Зокрема напрямками ураження (цілями) та засобами здійснення інформаційно-психологічної агресії РФ стали:

1. Удари по іміджу України на міжнародній арені з метою послаблення геополітичного значення нашої держави у регіоні.

2. Маніпуляція інформацією у засобах масової інформації (ЗМІ) з метою дестабілізації ситуації в Україні та впровадження власного «керованого хаосу».

3. Спотворення історичних подій, формування стереотипу меншовартості та вторинності, поширення російської мови з метою утвердження себе у свідомості українців; руйнація почуття нації та народу.

4. Витіснення мови, культури, а відповідно – і традицій, як основних джерел самоідентифікації нації.

5. Перманентне втручання у внутрішні справи країни, особливо посиляючись на захист прав своїх громадян.

6. Маніпуляція інформацією економічного характеру [140].

Усі ці дії змушують нас бути законодавчо та ідеологічно підготовленими до роботи, управління і подальшого розвитку державності усіх інституцій органів влади на усіх рівнях.

Важливим інструментом такої діяльності повинні бути засоби масової інформації і забезпечувати певну інформаційну протидію інформаційному впливу.

З цього приводу варто відзначити, що на даний час найбільш визначеними на законодавчому рівні в Україні є інформаційні

відносини у сфері діяльності засобів масової інформації; водночас вони є й одними із найбільш розгалуженими.

Серед основних законів України, що регулюють окремі засади діяльності засобів масової інформації і мають певне відношення до інформаційної безпеки держави, варто назвати такі: «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про телебачення і радіомовлення», «Про інформаційні агентства», «Про поштовий зв'язок», «Про телекомунікації», «Про систему суспільного телебачення і радіомовлення України», «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення». Однак єдиного, комплексного нормативно-правового акту, в якому було б здійснено регулювання суспільних відносин у сфері діяльності ЗМІ та окремих ЗМІ, закріплено уніфіковані правові стандарти функціонування усіх ЗМІ, на кшталт Закону України «Про засоби масової інформації України», дотепер так і не прийнято. Тому з метою удосконалення інформаційної протидії агресії РФ у всіх напрямках впливу і питаннях управління еколого-економічною діяльністю на рівні держави та органів місцевої влади варто було забезпечити утворення певної структури діяльності якої надала змогу впровадження методики моніторингу стану інформаційної безпеки приведеної на рис.2.16 та найближчим часом отримати:

1. Приведений до положень Конституції України Закон про мову.

2. Перейти від Концепції державної інформаційної політики та інформаційної безпеки України до системного Інформаційного кодексу.

3. Створити єдину інформаційну управлінську загальноукраїнську систему за прикладом «електронного уряду» з реальною відповідальністю посадових осіб за своєчасне, повне та правдиве оновлення інформації щодо владної діяльності.

4. Виробити спеціальну державну програму взаємодії із засобами масової інформації та журналістами з метою опрацювання єдиних підходів до прав журналістів незалежно від видання, його юридичної, майнової, регіональної, політичної й іншої особливості та законодавчого закріплення їхніх обов'язків, відповідальності за моральність публікацій.

Відпрацювати техніко-технологічні параметри розвитку галузей, особливо телерадіомовлення, вітчизняної поліграфії та інших підсистем [141].

Рис. 2.16. Структурна схема дії методики моніторингу стану інформаційної безпеки

Джерело: узагальнено за [131; 138; 139; 140; 141; 150]

Виконання зазначених рекомендацій та впровадження в життєдіяльність держави і органів управління на місцевому рівні, на наш погляд, надасть можливість створити умови більш ефективної протидії інформаційним загрозам в умовах агресії РФ та військово-політичної нестабільності.

Загалом інформаційна безпека будь якої держави в умовах суцільної інформатизації усіх її ланок навіть у стабільних умовах сучасності визначається належною організацією кіберзахисту, комунікативно-пропагандистською діяльністю в медіапросторі, оскільки в будь-який момент може знайтись держава керівництво якої

приховано чи відкрито може здійснити інформаційно-психологічну агресію з метою послідувочого порушення економічного або і територіального простору як це здійснила РФ по відношенню до України. Тому проведемо більш детальний аналіз цих секторів впливу.

Кібербезпека. Сучасна діяльність державних та економічних органів будь-якої держави основана на використанні різного роду комп'ютерно-інформаційних систем вплив на які може суттєво змінити хід справ економічного та політичного характеру. Мова іде про кібербезпеку держави і її структур. Саме тому питання забезпечення кібербезпеки є надзвичайно актуальними для України, особливо в умовах агресії РФ, а заходи з протидії викликам і загрозам у зазначеній сфері перебувають на початковому етапі та поки що не мають комплексного характеру.

Питання кібербезпеки давно викликало необхідність вирішення, однак найбільшій гостроті воно сягнуло в період агресії РФ на суверенітет та територіальну цілісність України. В Інтернет протистоянні Росії з Україною проти України вперше було застосовано троянські програми, ключовою серед яких став вірус *Uroborus*. З одного боку, завданням цього вірусу було формування бот-мережі із заражених комп'ютерів та отримання повноцінного доступу до їх наповнення, а з іншого – викрадення інформації з цих комп'ютерів. Об'єкти атаки також, вочевидь, були обрані не випадково – веб-ресурси органів державної влади (в тому числі силових структур), засобів масової інформації, фінансових установ, великих промислових підприємств [141].

Українські фахівці із *CERT-UA* виявили кілька особливостей цього вірусу: складність програмного коду (що обумовлює можливість його розроблення із залученням значної кількості людських, технічних і фінансових ресурсів (зокрема, це можуть бути науково-дослідні установи, ІТ-корпорації, державні установи, спецслужби тощо); наявність літер кирилиці у програмному коді [137].

Можна дійти висновку, що основним мотивом ініціатора цієї кібератаки було бажання встановити прихований контроль за визначеними об'єктами для подальшого спостереження за інформаційним обміном із території РФ.

Окрім того унаслідок протистояння РФ було сформовано загони хактивістів, які йменують себе «*Кіберберкутом*» (*Cyberberkut* – віртуальна структура, що не визнає української влади, яка сформувалася після лютого 2014 р.) та «*Кіберсотнею Майдану*»,

«Анонімусами» з російською або українською «пропискою» тощо.

Діяльність «кіберберкутівців» та інших інтернет-активістів (хактивістів) аналогічного ідеологічного спрямування зводиться переважно до *DDoS-атак* на державні установи, мас-медіа й навіть комерційні структури.

«Кіберберкут» здійснював не лише класичні *DDoS-атаки*, а й дефейси, зазвичай розмішуючи на атакованих ними сайтах карту України, де західні області помічені нацистською свастикою, а з Криму виходять стріли напрямів «фронтових ударів» на Південь і Схід України. Популярними символами були звернені одна до одної голови змії (вочевидь, має символізувати ворога) й беркута.

Найбільш масованою атакою цієї групи на урядові інтернет-ресурси була атака, організована 3 березня 2014 року. Складнощі в роботі відчули численні (понад 100) сайтів – як урядові (зокрема Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, РНБОУ), так і різноманітних інтернет-ЗМІ [133].

Повною мірою про необхідність такої протидії надав можливість відчути день 27 червня 2017 року, який став «чорним вівторком» для кібербезпеки нашої країни. Впродовж одного дня комп'ютерний вірус «Ransom: Win32 /Petya» атакував приватний і державний сектори економіки України, зокрема банки, аеропорти, державну залізничну компанію, телекомпанії, телекомунікаційні компанії, великі мережеві супермаркети, енергетичні компанії, державні фіскальні служби, органи державної влади та місцевого самоврядування тощо. Вірусом було вражено також приватні та державні суб'єкти інших держав, але фахівці в цій галузі сходяться в тому, що найбільше постраждала Україна.

Наша держава виявилася неспроможною протистояти такій атаці, яка, своєю чергою, виявила незахищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору та відсутність можливості своєчасного виявлення, запобігання і нейтралізації реальних та потенційних загроз національній безпеці у кіберпросторі. Отже, держава і її органи управління повинні бути спроможними діяти в умовах зовнішніх, внутрішніх, інформаційно-технічних та інформаційно-психологічних кібернетичних впливів.

Зокрема під зовнішніми кібернетичними впливами розуміють:

- усі види розвідувальної діяльності з використанням усіх наявних технічних засобів розвідки, у тому числі й агентурної, спрямованої на викриття процесів управління, які протікають в

кібернетичних системах протиборчої сторони, що спрямовані проти інтересів держави у воєнній сфері;

- сторонні кібернетичні впливи на кібернетичні системи задіяні у забезпеченні воєнної безпеки держави;

- сторонні кібернетичні впливи на особовий та керівний склад збройних сил та воєнно-політичне керівництво держави з боку інших країн;

- діяльність іноземних політичних, економічних і воєнних структур та міжнародних організацій, спрямована проти державних інтересів у воєнній сфері і економічній сфері.

Під внутрішніми кібернетичними впливами розуміють:

- порушення силовими структурами, установами силових структур та підприємствами оборонного комплексу встановленого національним законодавством порядку обміну інформацією з обмеженим доступом у сфері оборони;

- вчинення навмисних, а також помилкових дій обслуговуючим персоналом при обслуговуванні систем спеціального призначення;

- організацію ненадійного функціонування інформаційних і телекомунікаційних систем спеціального призначення, яка виникає внаслідок цілеспрямованого та випадкового порушення процесів управління в таких системах;

- здійснення внутрішніх кібернетичних впливів у вигляді акцій та окремих операцій тощо, що підривають престиж держави, силових структур та їх боеготовність.

Інформаційно-технічні впливи:

- порушення порядку функціонування інформаційно-телекомунікаційних систем органів державного, економічного та військового управління;

- порушення процесу обробки інформації комп'ютеризованими засобами органів державного, економічного та військового управління;

- радіоелектронне та програмне придушення систем передачі даних між різними гілками влади, державного управління, підрозділами збройних сил.

Інформаційно-психологічні впливи:

- зниження рівня морально-психологічного стану населення та особового складу силових структур;

- формування негативної суспільної думки про органи державної влади, силові структури та керівний склад.

Щодо законодавчого забезпечення цієї складної у всіх аспектах

проблеми, варто відзначити, що загалом ціла низка законів України та інших нормативних документів різних рівнів певним чином охоплює проблеми забезпечення кібербезпеки держави:

- Закон України «Про основи національної безпеки України»;
- Закон України «Про інформацію»;
- Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України»;
- Закон України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України»;
- Закон України «Про державну таємницю»;
- Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» та інші.

Окрім того, в межах даної проблематики чинними є два стратегічних документи:

- Стратегія національної безпеки України;
- Доктрина інформаційної безпеки України [133; 136; 137; 138].

Важливе нормативно-стратегічне значення має також ратифікована Верховною Радою України Конвенція про кіберзлочинність.

Основним із зазначених документів у цих питаннях вважається Закон «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», який був прийнятий Верховною Радою України і набув чинності 9 травня 2018 року.

Проект цього закону було подано до Верховної Ради ще у 2015 році, адже питання правового забезпечення та регулювання безпеки в кіберпросторі давно потребувало вирішення. Чинна на той час нормативно-правова база не охоплювала всі основні елементи, необхідні для ефективної протидії кіберзлочинам усіх рівнів складності. Однією з важливих проблем у цій сфері була термінологічна невизначеність у цій сфері. Спостерігалось надто довільне використання значної кількості кібербезпекових понять (та їх синонімів), часто неузгоджених між собою. Зокрема, у Законі України «Про основи національної безпеки України» згадуються *комп'ютерна злочинність* і *комп'ютерний тероризм*, причому жоден із цих термінів не отримав визначення ані у цьому, ні в інших нормативних документах.

У Законі України «Про боротьбу з тероризмом» поняття *комп'ютерний тероризм* не згадується взагалі, а причетні до нього елементи прописані виключно як складники *технологічного тероризму*.

У Доктрині інформаційної безпеки України також згадуються

комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм, але без жодних пояснень чи посилань до таких пояснень. У Доктрині згадуються також кібератаки, але без спроб визначення даного поняття.

Тому важливо, що Закон України «Про кібернетичну безпеку України»:

зафіксував основні терміни у сфері кібербезпеки; визначив поняття *кібербезпека, кіберзагроза, кіберпростір, кіберінцидент, кібершпиунство, кібертероризм, об'єкт критичної інфраструктури та механізм захисту об'єктів критичної інфраструктури;*

визначив принцип побудови Єдиної загальнодержавної системи протидії кібернетичним загрозам та її складових елементів;

вирішив ряд проблем міжвідомчого координування та повноваження суб'єктів забезпечення кібернетичної безпеки держави [133].

Однак, деякі з визначених понять потребують подальшого узгодження з діючими законами та розмежування із суміжними поняттями.

Цим Законом визначено правові та організаційні основи забезпечення захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави, національних інтересів України у кіберпросторі. Визначено, що координація діяльності у сфері кібербезпеки, як складової національної безпеки України, здійснюється Президентом України через очолювану ним Раду національної безпеки і оборони України.

Законом визначено Національний координаційний центр кібербезпеки як робочий орган Ради національної безпеки і оборони України, який здійснює координацію та контроль за діяльністю суб'єктів сектору безпеки і оборони, які забезпечують кібербезпеку, вносить Президентові України пропозиції щодо формування та уточнення Стратегії кібербезпеки України.

Згідно із Законом, Кабінет Міністрів України забезпечує:

- формування та реалізацію державної політики у сфері кібербезпеки, захист прав і свобод людини і громадянина, національних інтересів України у кіберпросторі, боротьбу з кіберзлочинністю;

- організовує та забезпечує необхідними силами, засобами і ресурсами функціонування національної системи кібербезпеки;

- формує вимоги та забезпечує функціонування системи аудиту інформаційної безпеки на об'єктах критичної інфраструктури (крім

об'єктів критичної інфраструктури у банківській системі України). Перелік об'єктів критичної інфраструктури має затверджуватися Кабінетом Міністрів України.

Законом визначено Національну систему кібербезпеки, яка «є сукупністю суб'єктів забезпечення кібербезпеки та взаємопов'язаних заходів політичного, науково-технічного, інформаційного, освітнього характеру, організаційних, правових, оперативно-розшукових, розвідувальних, контррозвідувальних, оборонних, інженерно-технічних заходів, а також заходів криптографічного і технічного захисту національних інформаційних ресурсів, кіберзахисту об'єктів критичної інформаційної інфраструктури».

Основними суб'єктами національної системи кібербезпеки є Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національна поліція України, Служба безпеки України, Міністерство оборони України та Генеральний штаб Збройних Сил України, розвідувальні органи, Національний банк України. Законом визначено Урядову команду реагування на комп'ютерні надзвичайні події України CERT-UA. Документом також визначено державно-приватну взаємодію у сфері кібербезпеки та у деякій мірі встановлено відповідальність за порушення законодавства у цій сфері і контроль за законністю заходів із забезпечення кібербезпеки України.

Однак, даним Законом мало у чому можуть керуватися органи місцевого самоуправління і забезпечувати діяльність у цьому секторі. Разом з тим, дія вказаного нормативно-правового акту не поширюється на:

- відносини та послуги, пов'язані із змістом інформації, що обробляється (передається, зберігається) в комунікаційних та/або в технологічних системах;
- діяльність, пов'язану із захистом інформації, що становить державну таємницю, комунікаційні та технологічні системи, призначені для її оброблення;
- соціальні мережі, приватні електронні інформаційні ресурси в мережі Інтернет (включаючи блог-платформи, відеохостинги, інші веб-ресурси), якщо такі інформаційні ресурси не містять інформацію, необхідність захисту якої встановлена законом, відносини та послуги, пов'язані з функціонуванням таких мереж і ресурсів;
- комунікаційні системи, які не взаємодіють з публічними мережами електронних комунікацій (електронними мережами загального користування), не підключені до мережі Інтернет та/або інших глобальних мереж передачі даних (крім технологічних систем).

Таким чином, із приведеного очевидно, що за вказаним Законом пересічного громадянина не притягатимуть до відповідальності за пости в соцмережах чи блозі. Більше того, на даному етапі розвитку законодавства у сфері кібербезпеки, притягнення фізичних осіб до кримінальної чи іншої відповідальності за кіберзлочини взагалі можна вважати практично неможливим, хоча законом і встановлено, що за порушення у сфері кібербезпеки особи несуть відповідальність передбачену цивільним, адміністративним та кримінальним законодавством. Однак, в кодексах відсутні будь-які згадки поняття «кіберпростір» [141].

Наприклад, Кримінальним кодексом України передбачена відповідальність за вчинення злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку. Разом з тим, «кіберпростір» чи відповідальність за «кіберзлочин» не згадується жодного разу. Такий стан речей, безперечно, спричинить складнощі в застосуванні відповідальності за вчинення порушень у сфері кібербезпеки.

Отже, Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» фактично у більшій мірі є деклараційним і складає лише основу майбутніх нормативно-правових актів в сфері кібербезпеки, яка повина бути напрацьована і створить належні умови боротьби з кіберзлочинністю.

Досі дискусійними є питання щодо кінцевої відомчої підпорядкованості як новостворюваної структури, так і інших елементів, які визначатимуться як ключові в Національній системі кібербезпеки.

Проблемними питаннями, які повинні найближчим часом бути розробленими, є визначення об'єктів з критичною інфраструктурою, які повинен, відвідо Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», визначити Кабінет Міністрів України, визначення кіберзагроз у військовій і інших сферах, визначення форм і способів конкретних кібернетичних дій, організація проведення кібернетичних навчань та тренувань на рівні силових структур та органів державного і місцевого управління, створення сертифікованих засобів кібернетичної боротьби, визначення механізму сертифікації цих засобів, підготовка відповідних фахівців-професіоналів, удосконалення нормативно-правової та роз'яснюючої бази, створення координуючого навчально-випробувального

кібернетичного центру підготовки та екстреної допомоги [141].

Відповідно до діючих керівних документів з питань кіберзахисту держави та умовами агресії РФ на всіх рівнях управління з питань кібернетичного захисту, повинна здійснюватися завчасна та безпосередня підготовка, яка передбачає систему дій з кібернетичного захисту, кібернетичного впливу та кібернетичної розвідки.

Зокрема, з кібернетичного захисту, у межах завчасної підготовки, необхідно здійснення комплексу робіт з розробки та відпрацювання механізмів нейтралізації та протидії відомим кібернетичним загрозам з втіленням безпосередньої підготовки за напрямками:

- виконання заходів оперативного маскування;
- заходів спрямованих на унеможливлення виявлення джерел протидії деструктивному впливу;
- захисту критичних об'єктів інформаційної інфраструктури держави;
- нейтралізації джерел інформаційно-психологічного впливу на керівництво та населення держави, особовий склад силових структур.
- З кібернетичного впливу, у межах завчасної підготовки, необхідно здійснення комплексу дій, які стосуються:
 - формування спільнот у рамках соціальних пірингових мереж, блогосфери та інших ресурсів Інтернет для здійснення інформаційної взаємодії та інформаційної протидії силам впливу,
 - розробки та впровадження форм та способів інформаційної взаємодії та інформаційної протидії силам впливу,
 - розробки засобів інформаційної взаємодії та інформаційної протидії силам впливу за різними сценаріями,
 - формування мережі комп'ютерної техніки яка може бути використана для здійснення інформаційної війни,
 - підготовки пропозицій щодо застосування додаткових структур, сил та засобів,
 - розробки превентивних планів (сценаріїв впливу),
 - вивчення питань організації взаємодії відповідальних за кібербезпеку структур з іншими силовими структурами державними установами, іншими юридичними і фізичними особами щодо підготовки та проведення інформаційної взаємодії та інформаційної протидії силам впливу.

Зазначені дії завчасної підготовки спонукають відповідні заходи безпосередньої підготовки у межах цього комплексу дій:

- розповсюдження інформації консолідуючого характеру,

- розповсюдження засобів інформаційної протидії силам впливу,
- координацію діяльності спільнот в рамках соціальних, пірінгових мереж, блогосфери для протидії особам, організаціям, які здійснюють деструктивний вплив, блокування акаунтів в соцмережах, блогів та ін., які здійснюють деструктивний вплив,
- підготовку вихідних даних, формування задач для бот-нет мережі та проведення безпосередніх атак,
- видачу пропозицій щодо радіелектронної протидії, певного виду ураження джерел деструктивного інформаційного впливу та інформаційної протидії силам впливу,
- координацію виконання завдань відповідними силами та засобами.

Особлива роль та значення з точки зору кібербезпеки відводиться здійсненню кібернетичної розвідки як в у межах безпосередньої підготовки, так і завчасної – превентивної. Зокрема, завчасно повинно здійснюватися:

- постійний моніторинг інформаційних джерел та збереження їх у базі даних;
- вибір об'єктів розвідки; виявлення факторів ризику та загроз безпеці держави та економіки;
- формування прогнозів та рекомендацій щодо розвитку ситуації;
- підсилення позитивного та локальна нейтралізація негативного повідомлення;
- автоматизація процесу вилучення інформації у повідомленні;
- виявлення закономірностей та зв'язків між абонентами соціальної мережі, вивчення, накопичення та аналіз інформації про ймовірні об'єкти впливу;
- визначення сил та засобів, які можуть бути залучені до здійснення впливу;
- виявлення механізмів блокування.

Безпосередньо в рамках розвідки повинно здійснюватися:

- формування інформації про характеристики обчислювальних засобів зацікавлених об'єктів;
- формування інформації про персональні данні об'єктів;
- формування та видача вказівок для здійснення атаки інформаційного впливу;
- вивчення уразливих місць об'єкту розвідки;
- систематизація інформації за класифікаторами;

- оцінювання інформації за якісними та кількісними показниками;
- наукове обґрунтування ситуації та обставин, що склалися;
- «замітання» слідів розвідки;
- оцінка середовища впливу (соціально-політичні, морально-психологічні, інформаційні аспекти тощо).

Об'єктами розвідки можуть бути: соціальні мережі, блоги та форуми, інтернет видання, періодичні видання, засоби масової інформації, телебачення, on-line трансляції, тощо, а також особи і організації.

Усі ці дії розвідки повинні надати можливість структурам кібернетичного захисту завчасно визначити джерела деструктивного впливу, обрати і підготувати джерела інформаційної протидії, виявити етапи, фази, сценарій розвитку подій та забезпечити формування певного прогнозу (рис. 2.17).

Вирішення цих питань, організація роботи головного центру кібернетичної безпеки та структурних підрозділів на рівні органів місцевої влади надасть змогу поставити на відповідний рівень питання кіберзахисту і забезпечити протистояння державних та інших структур у сфері кіберпростору. Це, безумовно, забезпечить можливість проведення постійного моніторингу кібернетичного простору, оперативного оповіщення органів державного управління про виявлені загрози, дослідження програмно-апаратних засобів кібернетичної розвідки, захисту та впливу (активної протидії) на базі кібернетичного полігону, проведення наукових досліджень з питань інформаційної та кібернетичної безпеки, розробку пропозицій та відпрацювання питань щодо взаємодії з іншими установами, спецслужбами та організаціями, розробку теоретичних засад підготовки фахівців у сфері інформаційної та кібернетичної безпеки.

Аналіз комунікативно-пропагандистської діяльності РФ і України в медіапросторі. Співставляючи комунікативно-пропагандистську діяльність Росії і України, можна виділити наступні типи принципової різниці базового, організаційного та комунікативного рівнів.

Базові відмінності. РФ, маючи перед собою більш масштабні завдання, типу захоплення Криму, мала відповідно і більш складні інформаційні завдання, агресія у фізичному просторі корелюється з агресією в інформаційному просторі; значна більшість населення РФ отримує свою інформацію від федеральних телевізійних каналів, інформаційна політика яких формується урядом. Україна – має різні телеканали, на який суттєвий вплив мають олігархи-власники;

російські федеральні канали з їх інформаційними програмами та політичними ток-шоу були в кожній українській квартирі, вони були заборонені лише під час активних військових дій Росії; російські федеральні канали з їх інформаційними програмами та політичними ток-шоу транслюються без перешкод на території Донецької та Луганської областей цілодобово; Україна не має ані газет, ані телеканалів, які були б доступними населенню Росії.

Рис. 2.17. Схема дій кібернетичної розвідки

Джерело: узагальнено за [129; 131; 138; 139; 140; 141; 150]

Організаційні відмінності. РФ має єдині центри прийняття рішень; РФ має добре вибудовану вертикаль управління федеральними телеканалами, це було реалізовано і як щоденний досвід, і як досвід управління в кризових ситуаціях, наприклад, російсько-грузинської війни; Міністерство оборони РФ проводить конференції на теми інформаційних воєн, протидії кольоровим революціям, м'якій силі, а також про застосування приватних військових формувань, що говорить про принципове визнання військовими нових методів впливу; РФ має доктрину «російського світу», яка налаштована на підтримку російськомовного населення за межами Росії, Україна не має такого типу зовнішньо-орієнтованої доктрини.

Комунікативні відмінності. РФ мала досвід інформаційних воєн на

пострадянському просторі, найбільш відомими з яких є: декілька російсько-українських газових війн чи торгових, російсько-грузинська війна, російсько-естонська кібервійна; населення України знає російську мову, чого не можна сказати про знання української мови російським населенням, тому російський інформаційний продукт має принципово більше можливостей для розповсюдження, ніж український; населення України споживає російські телесеріали, які несуть російську модель світу; населення України має спільну з Росією історію, що значно полегшує вплив на нього, оскільки «спільне» виявляється більш сильним, ніж «відмінне».

Засобами здійснення інформаційно-психологічної агресії РФ в медіапросторі є:

Періодичні видання. Після розпаду СРСР російським видавцям вдалося успішно скористатися недоліками законодавства і залишитись на ринку періодичної преси України, додавши до назви часопису слова «Україна» чи «в Україні», («Известия – Украина», «Комсомольская правда в Украине», «Коммерсант в Украине», «Аргументы и факты – Украина», «Труд -Украина» і навіть «Московский комсомолец в Украине»), реєстрували їх ніби українські підприємства, але це ніяк не накладало обмежень на характер публікацій у цих виданнях. До того ж, ці «українські видання» навіть видаються лише російською мовою, без відповідника українською. Середній наклад таких всеукраїнських видань як «Молодь України», «Літературна Україна», «Демократична Україна», «Вечірній Київ» коливається у межах 20-40 тисяч примірників. І в той же час газета «Аргументы и факты-Украина» друкується тиражем 170 тис. примірників, «Труд-Украина» – 185 тис., «Комсомольская правда в Украине» – 195 тис., «Известия-Украина» – 528 тис. примірників [140].

Книговидання. В Україні засилля російськомовної літератури. До того ж, на всіх рівнях: наукова та спеціалізована література, дитяча, енциклопедії та художня література, історична – і що важливо, найчастіше у інтерпретації, вигідній РФ. Особливо багато «карманих» детективів та романів, невисокої якості, а також злочинної тематики (типу «Вор в законе», «Возвращение бешеного», «Обожженные зоной» і т.п.), що аж ніяк не слугують зразками духовності та формують хибні цінності (гроші, секс, грубість, романтизація злочинного образу і ствердження через силу). Тож не дивно, що для молоді все більш стають характерними «дух наживи» та стереотипи злочинної поведінки. За статистикою, із 70 млн примірників книг, які споживаються в Україні щороку, тільки 20 млн видається на її території, 10 млн потрапляє до нас із-за рубежу легально, а 40 млн книжок – це контрабанда.

Телебачення. Нині в Україні зареєстровано 791 телерадіомовну організацію (513 приватних, 29 державних). Сотні приватних телекомпаній в регіонах України, створених не без сприяння російського капіталу, ведуть передачі, як правило, російською мовою. Ні регіональні, ні центральні телекомпанії, які отримали ліцензії на роботу в українському телеєфірі, не дотримуються вимоги закону, яка передбачає, що не менше половини телепродукції має виготовлятись в Україні. Деякі компанії (наприклад, київська «ЮТАР») взагалі спеціалізуються на ретрансляції передач російського телебачення. Держкомінформполітики визнав, що «типовою ознакою телерадіопростору України є засилля іноземної продукції, легковажні, сумнівної якості ведучі програм». Вже стало характерним, що російські ЗМІ висвітлюють події в Україні тенденційно, не особливо приховуючи свої «імперські» настрої. Телепрограми застосовують методи дотування інформації (дозованої «точечної» подачі), викривлення ходу подій, дезінформацію, інформаційний суррогат (суміш фактів та особистих думок і припущень, що не виділялися як такі з ряду подачі фактичної інформації), вибірккову подачу матеріалу, інформаційний рефреймінг (підбираючи відповідний контекст до і після трансляції повідомлення, а також під час повідомлення – у вигляді коментарів; особливо ефективним є метод подачі інформації «без коментарів» після налаштування необхідних фільтрів сприйняття у слухача попередніми повідомленнями), перебільшення і замовчування інформації.

Радіозасоби. Основним джерелом такого впливу є переважно музичні FM-радіостанції, що у своїй більшості є російськомовними або транслюють російськомовну продукцію у значно більшому співвідношенні до україномовної (виключення становлять «Радіо ЕРА», «Наше Радіо», «Радіо Промінь», «Радіо Свобода»). Радіо є особливо ефективним засобом психологічного впливу, оскільки лише йому властивий «ефект співучасті» завдяки імітації прямого спілкування з людьми. У поєднанні з музичним впливом підвищується сугестивність та некритичність сприйняття радіоінформації. Окрім того, музичні радіостанції, на відміну від телеканалів, більшістю населення не вважаються політично заідеологізованими. Досвід проведення АТО дозволяє стверджувати, що ЗС України не змогли досягнути переваги в медіапросторі в зоні АТО. Це сталося завдяки таким основним факторам:

- неузгодженність дій державних, відомчих медіа в просторі, часі та інформації;
- відсутність підрозділів та фахівців інформаційно-психологічної

роботи на тактичному та оперативно-тактичному рівнях;

– відсутність на озброєнні військової техніки (крім засобів гучномовлення) медіа засобів тактичного рівня.

Зважаючи на приведений короткий аналіз комунікативно-пропагандистської діяльності РФ і України в медіапросторі та засобів здійснення інформаційно-психологічної агресії РФ у цьому важливому секторі впливу варто і в цьому напрямку провести ряд дій на державному та місцевому рівнях влади. Зокрема у державній власності повинно бути не менше 50% засобів масової інформації. Це забезпечить здійснення дійсно національної інформаційної політики. Щоб засоби масової інформації не стали «рупором влади» має існувати контрольний комітет при РНБО, де б 50% були фахівці, що професійно опікуються інформаційною безпекою, а 50% – представники провідних неурядових громадських організацій, створення підрозділів інформаційних (кібернетичних) дій та інформаційних протидій в державних органах, підрозділах та установах районного (тактичного), обласного (оперативного) та державного (стратегічного) рівнів. Варто розробити керівні документи підрозділів та установ: основні засади, статuti, настанови, керівництва, методики, моделі та інструкції тощо для використання у повсякденній діяльності особливо в період збройної агресії РФ, передати на озброєння підрозділів та органів інформаційних (кібернетичних) дій повноваження трансляції інформаційних матеріалів у медіапросторі. Зважаючи, що Україна є космічною державою дано назріла необхідність створення власного дієвого супутникового інформаційного каналу.

Отже, в умовах військово-політичної нестабільності, яка склалася у нашій країні, агресивних дій РФ, поширенням інформатизації у всі сфери існування суспільства у тому числі і еколого-економічну кібербезпеку та протидію інформаційно-психологічному впливу стали надзвичайно важливими складовими національної безпеки України та регіонів. Приведені рекомендації з кібернетичної безпеки, здійснення інформаційно-психологічної протидії, мовної політики можуть бути використані для сприяння, оптимізації та удосконалення системи управління безпекою, кібербезпекою та еколого-економічною безпекою держави.

РОЗДІЛ 3. ОБҐРУНТУВАННЯ ЗАХОДІВ ЩОДО ПОСИЛЕННЯ СКЛАДОВИХ ЕКОЛОГІЧНОЇ, ЕКОНОМІЧНОЇ Й ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

3.1. Підвищення рівня енергетичної безпеки у структурі екологічної безпеки України

На сучасному етапі перед Україною постала проблема інтеграції її економіки у світову, зокрема європейську. Подальше розширення міжнародного співробітництва врешті призводить до необхідності впровадження адекватної енергетичної політики. У протилежному випадку, наша держава може опинитися у дискримінаційному становищі. Адаптація українського законодавства у цій сфері потребує прийняття законодавчих актів, спрямованих на:

- створення умов задля збільшення використання відновлювальних джерел енергії, зокрема, через забезпечення доступу електроенергії з відновлювальних джерел до електричних мереж за прийнятними цінами, встановлення спеціальних тарифів, спрощення адміністративних процедур надання дозволу на будівництво «відновлюваних» електростанцій тощо;

- підвищення енергоефективності та покращання надійності постачання енергетичних продуктів шляхом створення правових механізмів державного регулювання задля заохочення й розвитку високоефективної когенерації, тобто одночасного виробництва теплової й електричної енергії;

фінансове, правове й організаційне стимулювання використання енергоефективних матеріалів і технологій у соціальній сфері та різних галузях економіки, насамперед транспорті, будівництві та інших;

- надання преференцій для розвитку (реабілітації) ресурсної бази задля відновлювальних джерел енергії, зокрема, полікристалічного кремнію для виробництва фотоперетворювачів сонячних модулів, біомаси, шахтного метану тощо;

- організаційна, правова і фінансова підтримка можливого використання промислових і побутових відходів, перш за все енергоємних, як металолом, відходи будівельних матеріалів, склотари тощо;

- створення недискримінаційних умов задля виробництва енергії з різних відновлювальних джерел.

Освоєння нетрадиційних й відновлюваних джерел енергії (НВДЕ) є

важливим фактором підвищення рівня енергетичної безпеки та зниження антропогенного впливу енергетики на довкілля. Зазначимо також, що «шляхи й напрями стратегічного розвитку нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії в країні повинні сприяти солідарним зусиллям Європейської спільноти у галузі енергетики та відповідати основним принципам Зеленої книги «Європейська стратегія сталої, конкурентноздатної та безпечної енергетики».

Сьогодні Україна залежна від іноземних постачальників палива, і не можна не приймати до уваги, що така залежність носить не лише економічний, але й політичний характер, несе в собі загрозу не лише енергетичній, але й національній безпеці держави. На шляху до енергетичної незалежності України важливим фактором є трансформація енергії фотосинтезу в доступні для використання у національній економіці форми.

Нині саме біоенергетику потрібно вважати однією з найперспективніших складових відновлюваної енергетики України. Базується вона на застосуванні біомаси – вуглецевмістких органічних речовин рослинного та тваринного походження – деревина, солома, рослинні залишки сільськогосподарського виробництва тощо. Біомаса є відновлюваним, екологічно чистим паливом, використання якого не призводить до підсилення глобального парникового ефекту. Для України пріоритетність виробництва теплової енергії з біомаси полягає в тому, що в цьому випадку відбувається пряме заміщення споживання природного газу – на 100%. При виробництві електроенергії заміщується в середньому лише 17% споживання природного газу, оскільки саме такий відсоток електроенергії залежить від даного палива.

Друге за пріоритетністю місце після впровадження котлів на біомасі посідає виробництво біогазу. Цей газ отримують шляхом анаеробної ферментації відходів тваринництва та видобування газу звалищ на полігонах твердих побутових відходів. Біогаз на 50-60% складається з метану і може використовуватися в адаптованих двигунах задля виробництва електричної енергії або застосовуватися замість природного газу у виробництві.

Окремо варто зазначити, що при заміщенні споживання природного газу та рідких нафтопродуктів за рахунок біомаси, кошти, які раніше витікали з країни до Росії і Туркменістану, залишаються в регіонах як плата фермерам та лісгосподарським підприємствам за постачання біомаси. Ці фінансові ресурси будуть працювати на розвиток регіону й країни в цілому, підтримуючи національну економіку, а не економіку

інших держав.

Стратегічними пріоритетами програми розвитку біоенергетики в Україні пропонується вважати такі:

- розробку технологій вирощування й основних напрямків використання нетрадиційних біоенергетичних культур як високоефективного джерела енергії;

- визначення найбільш перспективних джерел біопалива в Україні, включаючи нетрадиційні (тополя, біоенергетична верба, міскантус та ін.);

- застосування методів біотехнології і генетичної інженерії рослин зі метою збільшення продукції сировини для біопалива з одиниці площі при мінімальних енерговитратах;

- удосконалення технологій отримання біопалива і білкових концентратів зі рослинної сировини, із пошуком та генетичним конструюванням відповідних штамів мікроорганізмів;

- розробку методів одержання вуглеводнів із біомаси сухих відходів та пошук методів одержання етилену з біомаси (хімічні та ферментативні процеси);

- технології використання біосировини задля отримання біопалива разом із створенням технологій для отримання супутніх органічних хімікатів;

- пошук шляхів використання побічних продуктів та відходів виробництва біопалива;

- порівняльний аналіз різних джерел сировини для біоенергетики із урахуванням їх потенційної шкідливості, собівартості й витрат енергії на вирощування, транспортування, зберігання, збереження екології, а також придатності для технологій трансформації біомаси в біопаливо, можливості отримання при цьому додаткових корисних продуктів;

- визначення і покращання якості та безпечності видів біопалив, їх стандартизація;

- вдосконалення законодавчих, інституційних, регуляторних та економічних аспектів розвитку ринку біопалива.

З переліку можна зробити висновок, що сьогодні Україна перебуває на початку шляху. Проте з позиції євроінтеграційної політики широке застосування альтернативних джерел енергії є об'єктивною необхідністю. У найближчий час можна прогнозувати збільшення зацікавленості до питань розвитку біоенергетики в Україні. Цьому сприятимуть такі чинники:

1. Участь України в механізмі Кіотського протоколу, який направлений на скорочення рівня викидів парникових газів, а також участь в посткіотських домовленостях (до 2020 року).

2. Неминуче підвищення тарифів на енергію, яке пов'язане з загальносвітовою кон'юнктурою цін на енергоносії та внутрішньою політикою держави щодо підвищення тарифів.

3. Реформа житлово-комунального господарства й реформа децентралізації влади, які, можливо, призведуть до збільшення частки застосування біоенергетичних видів палива.

4. Необхідність прийняття Україною Екологічного кодексу.

Задля ефективного розвитку біоенергетики і формування ринку альтернативних джерел енергії в Україні потрібно подолати низку перешкод (економічних, законодавчих, психологічних, інформаційних, науково-технічних), які мають місце в цій галузі.

Першочерговою перешкодою можна вважати законодавчу. В Україні не існує єдиного законодавства в галузі відновлювальної енергетики, лише низка неузгоджених між собою законодавчих актів, пов'язаних із малою енергетикою, реалізацією Кіотського протоколу. Окрім того, відсутні законодавчі акти, що забезпечують на практиці доступ до енергетичного постачання незалежним виробникам енергії.

Другою перешкодою ми вважаємо економічну, яка пов'язана з тим, що населення та організації на даному етапі частково не є платоспроможними. Нині спостерігається низький попит на даний вид продукції, тому що населення поки що не сприймає біопаливо як продукт або товар, а ставиться до нього як до певного виду відходів. Також відсутні стимули задля вкладання коштів в даний вид виробництва.

Третя проблема – це науково-технічний бар'єр, який відображається у відсутності стандартів для низки нових видів палива, недостатньому обсязі науково-технічних розробок й невисокому рівні знань про ті інноваційні технології, які існують в даній сфері.

Ще одна перешкода на шляху використання нових видів палива – психологічна. Історично люди й організації звикли використовувати звичний вид палива – органічне паливо, до того ж вся промисловість також орієнтована лише на цей вид енергоресурсів. Достатньо невисокі ціни на газ порівняно з європейськими також не стимулюють розвиток біоенергетики. Також можна назвати ще одну причину низької готовності населення та організацій до змін в сфері енергетики – низька інформованість про можливості альтернативних джерел енергії. По-перше, потрібно подолати інформаційні та психологічні бар'єри, це

приведе до появи стимулів розвитку біопаливної галузі.

Важливою складовою кожної програми розвитку, що впроваджується в Україні, має бути її розгляд із точки зору забезпечення сталого розвитку. Розвиток біоенергетичних питань не є винятком. Сталий розвиток має бути організуючим принципом демократичного суспільства, підтримуючи при цьому всі інші цілі, політику та процеси. Таким чином, він забезпечує основу для інтеграції економічних, соціальних й екологічних питань у часі, не завдяки самій лише торгівлі, але шляхом досягнення і підсилення суспільної користі. Сталий розвиток сприяє організації ефективного управління, здорових умов життя, інновацій, постійного навчання і всіх форм економічного росту, які гарантують збереження природного капіталу, від якого ми залежимо. Це сприяє поліпшенню соціальної гармонії і забезпечує шляхи охорони перспектив кожного індивіда на ведення повноцінного життя [200].

Досягнення цілей сталого розвитку вимагає одночасного виконання чотирьох основних завдань, як у всьому світі, так і в окремо взятій країні [200, с. 12-122]:

- ощадливе використання природних ресурсів;
- соціальний прогрес, що рахується із потребами кожної людини;
- ефективний захист довкілля;
- підтримання високого та стабільного рівня економічного зростання і зайнятості населення.

Основою сталого розвитку є паритетність відносин в системі «людина – господарство – природа», яка забезпечує перехід до такого способу взаємодії природи і суспільства, який характеризується як епоха ноосфери.

Сталий розвиток узагальнює в собі процес виживання і відтворення генофонду нації, активізацію ролі кожної окремої людини в суспільстві, забезпечення його прав і свобод, збереження навколишнього середовища, формування умов задля відновлення біосфери і її локальних екосистем, орієнтацію на зниження рівня антропогенного впливу на природне середовище і гармонізацію розвитку людини і природи [200, с. 7].

Ключовими завданнями сталого розвитку є:

- забезпечення випереджаючого розв'язання проблем соціального та духовного розвитку;
- узгодження темпів економічного розвитку з господарською ємністю екосистем [200, с. 8].

Основна мета сталого розвитку України – забезпечення динамічного соціально-економічного зростання, збереження якості навколишнього середовища і раціональне використання природно-ресурсного потенціалу, задоволення потреб сучасних і майбутніх поколінь через побудову високоефективної економічної системи, що стимулює екологічну сталість, продуктивну працю, науково-технічний прогрес, а також має соціальну спрямованість [200, с. 9].

На нашу думку, основними цілями забезпечення сталого розвитку біоенергетики в Україні є такі:

- обов’язкове дотримання вимог щодо забезпечення продовольчого балансу держави,
- розвиток новітніх технологій виробництва біопалива,
- збереження родючості земель сільськогосподарського призначення.

Масовий перехід з одного виду енергії – традиційної, на інший – альтернативний викликає сумніви. Неможливо одночасно перебудувати все технічне устаткування, котельні, системи енергопостачання задля споживання альтернативного виду палива. Нами запропонована концепція поступового придбання та переобладнання котелень багатоцільового призначення в сільській місцевості зі споживання газу на використання енергії зі спалювання біомаси, що дозволить заощадити значну частину газу та електроенергії. Розглянемо в цілому структуру споживання первинної енергії в Україні (рис. 3.1).

З наведених на рис. 3.1 даних ми бачимо, що найбільшу питому вагу у споживанні енергоресурсів в Україні займає споживання газу – 41%. За минулий 2018 рік Україна імпортувала 14,1 млрд куб. м газу на 3,2 млрд дол., ще 20,5 млрд куб. м видобула самостійно, а спожила 32 млрд куб. м. Відзначимо, що з 2014 року показник споживання природного газу найнижчий, а рівень видобутку повернувся до позначки 2014-го. Найменше блакитного палива Україна імпортувала в 2016 році – 11,1 млрд куб. м на 2,2 млрд дол. Найнижчий рівень видобутку був зафіксований у 2015-му – 19,9 млрд кубів [201].

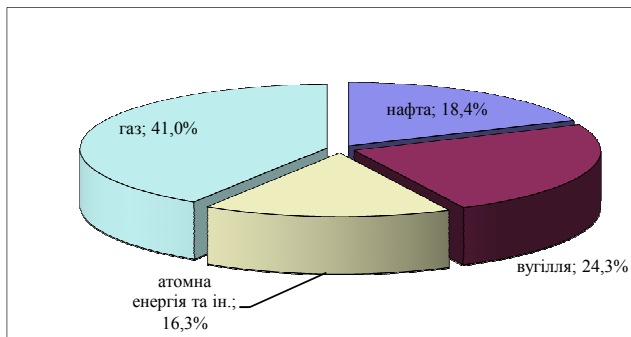

Рис. 3.1. Структура споживання первинної енергії в Україні
Джерело: складено на основі даних [201]

Закупівля газу в Європі цього року обійшлася Україні в середньому в 249 доларів за один кубічний метр. Ціна вища, ніж минулого року, тоді один кубометр коштував 216 доларів. Найвищою ціна європейського газу була в 2014 році – 355 доларів, найнижчою – в 2016-му, лише 194 долара за кубічний метр. Закачувати газ перед опалювальним сезоном Україна почала у вересні, зараз у підземних сховищах знаходиться 14,4 млрд куб. м блакитного палива. Минулого року в українських ПСГ у вересні було 15,1 млрд куб. м, а закінчили опалювальний сезон у квітні із 7,5 млрд. Найбільше газу Україна закачала у вересні 2015-го – 17,1 млрд куб. м [201].

У даному монографічному дослідженні автором розроблено наступні пропозиції щодо зменшення залежності України від країн-експортерів газу:

- переобладнати котельні ЖКГ зі споживання газу на використання енергії зі спалювання біомаси (гранули, пелети, брикети тощо);
- зекономлений газ направити на потреби автотранспорту, що зменшить потребу країни в нафтопаливі;
- або зменшити на зекономлену суму імпорт газу в Україну.

Суть запропонованої концепції

Як показали дані рис. 3.2 кількість газу, що споживає населення та підприємства компобуту, складає 29,7 млрд м³. За даними ДК «Газ України» на потреби опалення житлових та службових приміщень

котельнями витрачається близько 8 млрд м³ газу (близько 8 млн т у.п.), що становить 27% від споживання населенням та комунальними господарствами, або 16% від всього імпортованого в Україну газу. Потенціал біомаси України за даними НТЦ «Біомаса» складає більше 24 млн т у.п., отже третини потенціалу буде достатньо для забезпечення котелень сировиною. При впровадженні такої схеми Україна має змогу зекономити на імпорті газу до 1,44 млрд дол. США.

Експертні оцінки підтвердили системну кризу ПЕК, розвиток якої в разі ігнорування її проявів стане загрозою для всієї національної економіки України та для існування держави в цілому. Як варіант для подолання цієї кризи в середовищі вчених, спеціалістів, експертів впродовж останніх років була вироблена консолідована думка про *необхідність перебудови ПЕК України шляхом застосування інноваційної моделі його розвитку*. Такий підхід знайшов свою підтримку на урядовому й законодавчому рівнях. Ще у 2002 році Верховна Рада України прийняла Закон України «Про інноваційну діяльність» [205], а у 2011 році – Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності», якими передбачається широке застосування інноваційної діяльності в енергетичному комплексі як стратегічне завдання на найближчий період.

Потрібно звернути увагу на той факт, що сьогодні інноваційний напрям розвитку є базовою стратегією для бізнесу, де знання разом із соціальним капіталом створюють конкурентні переваги окремих країн та регіонів в більшій мірі, ніж їх природні ресурси. Інноваційні процеси стають головним джерелом економічного зростання, особливо в контексті сучасної парадигми сталого розвитку та обмеженості природних ресурсів, в тому числі енергетичних. Якісні технологічні та організаційні зміни є основою інновацій.

Згідно із Законом України «Про інноваційну діяльність» [210] інновації – це новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери.

Враховуючи, що в енергетиці присутня значна частка природних монополій, слід розуміти особливу роль органів державної влади в організації та стимулюванні інноваційної діяльності підприємств ПЕК. Законодавчо передбачено достатньо широке застосування методів державного регулювання інноваційної діяльності, яке повинно здійснюватися шляхом:

- формування і реалізації державних, галузевих, регіональних і місцевих інноваційних програм;
- визначення і підтримки пріоритетних напрямів інноваційної діяльності державного, галузевого, регіонального і місцевого рівнів;
- створення нормативно-правової бази та економічних механізмів задля підтримки і стимулювання інноваційної діяльності;
- захисту прав та інтересів суб'єктів інноваційної діяльності;
- фінансової підтримки виконання інноваційних проєктів;
- стимулювання комерційних банків та інших фінансово-кредитних установ, що кредитують виконання інноваційних проєктів;
- встановлення пільгового оподаткування суб'єктів інноваційної діяльності;
- підтримки функціонування і розвитку сучасної інноваційної інфраструктури.

Відповідно до Закону України «Про пріоритетні напрямки інноваційної діяльності в Україні», пріоритетні напрямки визначені як напрямки впровадження інноваційної діяльності, що спрямовані на забезпечення економічної безпеки держави, створення високотехнологічної конкурентоспроможної екологічно чистої продукції, надання високоякісних послуг та збільшення експортного потенціалу держави з ефективним використанням вітчизняних та світових науково-технічних досягнень.

Пріоритетні напрямки інноваційної діяльності в Україні поділяються на стратегічні (розраховані на тривалу перспективу – не менше 10 років) та середньострокові (розраховані на реалізацію впродовж найближчих 3-5 років).

Стратегічними напрямками інноваційної діяльності законодавчо визначені для ПЕК України модернізація електростанцій; нові та відновлювані джерела енергії; новітні ресурсозберігаючі технології; охорона і оздоровлення людини та навколишнього середовища.

До середньострокових напрямків інноваційної діяльності для ПЕК належать:

- нові та відновлювані джерела енергії;
- новітні ресурсозберігаючі технології;
- модернізація електростанцій та електромереж;
- електромережі видачі потужностей атомних електростанцій;
- парогазові установки та технології спалювання низькосортного твердого, рідкого і газоподібного палива;
- засоби охорони праці та підвищення техніки безпеки на вугледобувних підприємствах;

- способи і методи добування і утилізації метану із вугільних родовищ;
- бурове нафтогазове обладнання;
- модернізація систем транспортування газу, нафти, аміаку;
- енергоекономічні джерела світла та системи освітлення ;
- енергоефективне, ресурсозберігаюче, модульне обладнання для теплопостачання, водопідготовки, водопостачання і водовідведення.

Враховуючи значення для ПЕК та всього господарського комплексу України атомної енергетики, її особливості, пріоритетами щодо інноваційного розвитку визначено такі:

- вдосконалення організаційної структури управління атомною енергетикою та атомною промисловістю;
- проведення модернізації й реконструкції діючих енергоблоків для підвищення рівня ядерної безпеки, коефіцієнта використання встановленої потужності, подовження строку експлуатації діючих енергоблоків, а також прийняття відповідних рішень за результатами проведення стрес-тестів енергоблоків атомних електростанцій;
- будівництво та введення в експлуатацію нових атомних енергоблоків;
- створення надійних систем поводження з відпрацьованим ядерним паливом та радіоактивними відходами;
- забезпечення інтеграції атомної енергетики та атомної промисловості до світової економіки;
- забезпечення розвитку відносин із іншими країнами, що володіють ядерними технологіями;
- підтримка фундаментальних досліджень з питань атомної енергетики та вітчизняного енергомашинобудування;
- збереження і розвиток науково-дослідних та дослідно-конструкторських установ атомної енергетики, зокрема з метою підвищення рівня надійності її експлуатації.

Отже, законодавчо головним завданням програм інноваційної діяльності в ПЕК визначено створення оптимального паливно-енергетичного балансу держави із врахуванням енергетичної безпеки; диверсифікації джерел постачання енергосировини та енерготехнологій; збільшення частки споживання вугілля та електроенергії АЕС за рахунок зменшення частки використання природного газу; розробки та впровадження новітніх технологій спалювання вугілля та модернізації ТЕС; створення власного ядерно-паливного циклу; розвитку використання відновлюваних джерел

енергії.

Зазначимо, що визначення пріоритетних напрямків державної інноваційної політики є лише першим кроком на шляху системного інноваційного розвитку. Головне завдання державного регулювання інноваційної діяльності полягає в створенні відповідних регуляторних механізмів та використанні їх можливостей за такими напрямками :

- податкова політика;
- нормативно-законодавча база;
- тарифна та цінова політика;
- забезпечення приватизаційних процесів;
- створення ринкових умов конкуренції;
- залучення інвестицій;
- фінансова підтримка.

Кожен із вищезгаданих напрямків важливий та повинен кореспондувати із іншими. Їх реалізація в умовах ПЕК може стати предметом окремого дослідження, який виходить за межі тематики нашої роботи. В той же час щодо фінансової підтримки інноваційної діяльності ПЕК зауважимо наступне. Фінансування інноваційної діяльності завжди було однією із ключових проблем в Україні. Основними фінансовими джерелами, як передбачалось, мали стати :

- власні кошти суб'єктів господарювання (за рахунок частини прибутку та амортизаційних відрахувань);
- частина коштів, отриманих від приватизації об'єктів ПЕК;
- приватні вітчизняні інвестиції;
- іноземні інвестиції;
- кошти Оптового ринку електроенергії (для електроенергетичної галузі);
- державна фінансова підтримка.

Державна фінансова підтримка, починаючи з 2010 року, в основному почала надаватись через галузеве міністерство як головного розпорядника коштів для виконання прикладних науково-дослідних робіт галузевими науково-дослідними установами. Так, всього бюджетне фінансування інноваційної діяльності та трансферу технологій за 2012 рік по Україні склало 222,8 млн грн., в тому числі по Міненерговугілля – 58,5 млн грн. (26,2 відсотка від загального обсягу). Реалізація у 2012 році головними розпорядниками бюджетних коштів стратегічних пріоритетних напрямів інноваційної діяльності в Україні [211].

Враховуючи технологічний рівень ПЕК, загальна потреба в інноваційному фінансуванні (за оцінками експертів) щорічно

становить від 8 до 12 млрд грн. Власними зусиллями без цільового іноземного інвестування отримати такі фінансові ресурси суб'єкти господарювання не зможуть. Тому проблема створення привабливого інвестиційного клімату в ПЕК України для активізації інноваційних процесів набула особливого значення. Як відзначалось спеціалістами Національного інституту стратегічних досліджень, задля збільшення інвестиційної привабливості інноваційного ринку ПЕК України необхідно виконати послідовний комплекс заходів, що в узагальненому викладі наведені в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Заходи щодо створення привабливого інвестиційного клімату в ПЕК України

I етап – до 2020 року	II етап – до 2025 року	III етап – до 2035 року
1	2	3
1.Формування системи підтримки впровадження енергетичних технологій та систем управління (стимулювання впровадження інноваційних технологій), створення системи науково-технічних центрів розвитку технологій, проведення наукових досліджень та розвитку кадрового потенціалу енергетики (гранти, стипендії, фінансування навчання за кордоном).	1.Забезпечення участі вітчизняних дослідницьких установ у науково-технологічних програмах ЄС та наближення України до Європейського наукового простору.	1.Створення національних енергетичних компаній (енергетичне машинобудування в гідроенергетиці, компанії з виробництва та постачання енергії) та підтримка їх виходу на зовнішні ринки.
2.Забезпечення фінансової підтримки фундаментальних та прикладних наукових досліджень.		
3.Затвердження методології оцінки вартості капіталу, яка може бути врахована для формування тарифів на продукцію та послуги для різних галузей ПЕК.	2.Запровадження інструменту страхування інвестиційних ризиків в рамках дії механізму підтримки реалізації інноваційних проектів в енергетичному секторі (Фонд розвитку енергетики).	
4.Формування національної мережі трансферу енергетичних технологій, державної підтримки трансферу технологій (викупу технологій), локалізації виробництва енергетичних технологій.	3.Формування системи підтримки венчурної діяльності та трансферу енергетичних технологій, розвитку українських інжинірингових компаній.	2.Впровадження пілотних проектів уловлювання та збереження вуглецю, переробки побутових відходів, тощо.

продовження табл. 3.1

1	2	3
<p>5.Запровадження нових спеціальностей для енергетичного сектору та нових навчальних програм підготовки фахівців у навчальних закладах з метою підготовки персоналу до роботи на енергетичних ринках за напрямками:</p> <ul style="list-style-type: none"> - економіка енергетики (торгівля енергоресурсами, ринки «на добу наперед», балансуєчі ринки, ринки допоміжних послуг); - «енергетичні технології» (сучасні інноваційні технології в енергетиці); - «проектний аналіз в енергетиці» (бізнес планування реалізації проєктів); - «енергетична безпека» (оцінка ризиків та реагування на загрози енергетичній безпеці, міжнародні ринки енергії). <p>6.Запровадження системи підвищення кваліфікації фахівців з питань впровадження систем енергоменеджменту, використання обладнання відновлюваної енергетики.</p> <p>7.Оновлення матеріально-технічної бази наукових установ та вищих навчальних закладів, які забезпечують підготовку кадрів для ПЕК.</p>	<p>4.Забезпечення першого випуску вищими навчальними закладами спеціалістів за новими навчальними програмами.</p>	<p>3.Удосконалення навчальних програм підготовки фахівців відповідно до потреб забезпечення конкуренції українських компаній на європейських енергетичних ринках.</p>

Джерело: складено авторами за [208].

Об'єктивним індикатором ефективності інноваційної діяльності в ПЕК з врахуванням вимог екологічної регламентації повинно бути досягнення певних рівнів з базових показників, які характеризують ефективність ПЕК та його вплив на довкілля. Як варіант для можливої оцінки пропонуємо комплекс параметрів, приведений в таблиці 3.2, сформований з використанням даних Національного інституту стратегічних досліджень.

Таблиця 3.2

Показники ефективності інвестиційного клімату в ПЕК України

Індикатори	2013 рік	2020 рік	2025 рік	2030 рік	2035 рік
1.Енергоємність ВВП, кг.н.е./1\$ВВП	0,33	0,27	0,23	0,20	0,17
2.Витрати палива на ТЕС на реалізовану електроенергію, г.у.п./кВт-год.	396	384	367	353	334
3.Рівень залишкового ресурсу основних фондів ПЕК, %.	20	30	50	60	80
4.Частка маневрових потужностей електрогенерації ПЕК до загальної встановленої потужності, %.	8,6	12	14	16	18
5.Частка втрат в розподільчих електромережах, %.	12	11	10	9	8
6.Частка біржової торгівлі енергоресурсами, % від внутрішнього споживання, у тому числі електроенергія, вугілля, нафта, газ та інші види палива.	10	25	50	60	70
7.Частка відновлюваних джерел енергії у валовому кінцевому споживанні енергії, %.	4,5	11	15	18	20
8.Частка місцевих альтернативних видів палива в місцевих паливно-енергетичних балансах, % до загального споживання.	-	10	15	18	20
9.Зниження викидів в CO ₂ еквіваленті на кінцеве споживання палива, %, від 2010 року.	-	>5	>10	>15	>20
10.Зниження питомих викидів в CO ₂ еквіваленті при виробництві 1 кВт-год, %, від 2010 року	-	>5	>10	>15	>20
11.Зниження питомих викидів в CO ₂ еквіваленті при виробництві 1 Гкал, %, від 2010 року.	-	>5	>10	>15	>20
12.Частка потужностей в тепловій генерації, що відповідає екологічним вимогам ЄС (викиди SO ₂ , NOx, золи), %.		20	40	80	100

Джерело: складено авторами за [208].

Досягнення зазначених рівнів базових показників потребує не лише активізації інвестиційної діяльності. В кінцевому підсумку екологічна регламентація роботи ПЕК (як і інших галузей господарського комплексу) ставить вимогу побудови нової системи взаємовідносин в ланцюгу: центральна влада – регіональна влада (місьцеве самоврядування) – суб'єкт господарювання.

Проте домінуюча роль органів центральної влади у впровадженні системи екологічної регламентації та контролі за цим процесом об'єктивно наштотувалась на непереборні в нинішніх умовах труднощі, а саме: відсутність дієвого та об'єктивного екологічного моніторингу; незадовільний контроль за виконанням державних екологічних програм та формальний підхід до моніторингу виконання регіональних екологічних програм.

В той же час регіональні органи влади та місьцеве самоврядування (на відміну від аналогічних структур держав – членів Євросоюзу) не розглядають проблеми екології своїх територій як абсолютно пріоритетні питання, приділяючи в основному увагу соціально – економічним питанням, стану житлово-комунального господарства, зайнятості населення. Вважаємо, що в умовах проведення реформування органів місцевої влади шляхом децентралізації та передачі їм значної частини повноважень від центральної влади, створення виконавчих комітетів на рівні обласних та районних рад складаються сприятливі обставини для посилення екологічної складової на місцевому рівні шляхом розроблення дійсно актуальних цільових програм, адаптованих до реального стану довкілля в кожному населеному пункті з врахуванням моніторингу навколишнього середовища та діяльності розміщених суб'єктів господарювання. Такий підхід, на нашу думку, буде найкраще стимулювати суб'єкти господарювання до послідовного інноваційного процесу для приведення шкідливих викидів та іншого деструктивного впливу на довкілля до нормативних вимог.

Безумовно, євроадаптація національної енергетики потребує більш детального порівняльного аналізу відповідності вимог ЄС щодо галузевої екологічної політики, передбачених в Угоді про асоціацію, із реальним станом справ в Україні. Підписана 27 червня 2014 року Угода про асоціацію між Україною та ЄС в плані екологічної безпеки базується на принципах теорії сталого розвитку [213]. В Угоді конкретно зазначено, що ідеологічною основою співпраці України та Євросоюзу є концепція сталого розвитку, принципи економічної

ефективності, соціальної стабільності та *екологічної безпеки*. Відмітимо, що на даний час найбільший прогрес у реальній реалізації вимог стратегії сталого розвитку досягли країни Європи, для яких були історично традиційними високий рівень соціальної політики, активність та впливовість місцевих громад (Швейцарія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Австрія, Велика Британія, Данія, Голландія, Бельгія, Німеччина, Франція). Інші країни Євросоюзу з певним відставанням, викликаним національною специфікою, однак теж започаткували процеси інституційних змін для модернізації економіки на базі більш чистих технологій, так званої екоіндустрії, створення екологічно чистих робочих місць.

Слід відмітити, що Угода (як і членство в ЄС) передбачає певне добровільне обмеження національного суверенітету, зокрема, в статті № 292 зазначено, що сторони (Україна та ЄС) :

- визнають важливість міжнародного екологічного управління, відповідних угод;
- підтверджують свої зобов'язання щодо ефективної імплементації в своїх законах і практиках багатосторонніх угод з охорони навколишнього природного середовища, учасниками яких вони є;
- гарантують, що екологічна політика буде ґрунтуватись на принципах обережності, вжиття превентивних заходів, відшкодування в пріоритетному порядку шкоди, заподіяної навколишньому середовищу;
- співпрацюють з метою раціонального використання природних ресурсів відповідно до цілей стратегії сталого розвитку, для зміцнення зв'язків у сфері екологічної політики і практики.

Безпосередньо питанням навколишнього середовища та екологічної політики присвячена Глава 6 Угоди. Її аналіз дозволяє зробити висновок про запропонований алгоритм адаптації українських екологічних стандартів та нормативів до європейських вимог. Зокрема, одним із складових впровадження екологічних стандартів Євросоюзу є моніторинг стану компонентів природного середовища – повітря, води, ґрунту внаслідок так званого промислового забруднення, компонентом якого є забруднення довкілля підприємствами ПЕК. В Україні практично дві третини населення проживає на територіях, де стан атмосферного повітря не відповідає гігієнічним вимогам. Надзвичайною проблемою стало великомасштабне нафтохімічне забруднення підземних вод та ґрунтів. В даний час (за оцінкою європейських експертів) в Україні 133 із 197 великих водозаборів

розташовані в зоні впливу потенційних джерел нафтохімічного забруднення. Близько 20 відсотків території України перебуває в незадовільному стані через перенасичення ґрунтів різними токсичними сполуками.

В Євросоюзі використовується так званий інтегрований підхід до вирішення проблем забруднення довкілля суб'єктами основних виробничих галузей. Для його розуміння щодо відмінностей в порівнянні із вітчизняними підходами до вирішення проблеми проаналізуємо відповідний базовий документ – Директиву 2010/75/ЄС від 24 листопада 2010 року «Про промислові викиди (всеохоплююче запобігання і контроль за забрудненнями)». Для нас цей документ важливий тим, що він є основним інструментом регулювання для «... окремих важливих стаціонарних джерел (великих спалювальних установок ...))». Мається на увазі установки потужністю рівно та більше 50 мВт. Під цю категорію підпадає практично вся українська теплоенергетика та теплоелектрогенерація. У Директиві 2010/75/ЄС визначено:

- основні принципи видачі дозволів та контролю установок на основі інтегрованого підходу та застосування найкращих існуючих методик, які є найбільш ефективними для досягнення високого рівня охорони навколишнього середовища з урахуванням витрат і вигод;
- мінімальні вимоги, у тому числі щодо гранично допустимих викидів для окремих галузей;
- основну мету інтегрованого підходу – запобігання переміщення забруднення з одного середовища в інше.

Директива 2010/75/ЄС встановлює гранично допустимі викиди, технічні вимоги до експлуатації та правила отримання інтегрованих дозволів для великих спалювальних установок (пил, діоксин сірки, оксиди азоту, оксид вуглецю), містить найкращі існуючі методики, довідкові документи, правила комплексного запобігання та контролю за забрудненнями, що виникають внаслідок виробничої діяльності. В ній також викладені правила, дотримання яких дозволить суб'єкту господарювання запобігти або (якщо це неможливо) зменшити шкідливі викиди в атмосферне повітря, воду і землю, упередити утворення відходів з метою досягнення високого рівня охорони навколишнього середовища в цілому.

В Директиві 2010/75/ЄС конкретно встановлені так звані екологічні вимоги для великих спалювальних установок :

- забезпечення вжиття заходів із запобігання забрудненню;

- забезпечення застосування найкращих наявних методик;
- відсутність значного забруднення;
- зменшення обсягів, вторинне перероблення або видалення відходів у порядку, який забезпечує найменше забруднення;
- максимальна енергоефективність;
- запобігання аваріям та обмеження їх впливу;
- відновлення ділянок після завершення діяльності.

Деякі звичні для країн ЄС категорії потребують в наших умовах роз'яснення. Зокрема, дві з них – застосування найкращих методик та умов видачі дозволів.

Застосування найкращих наявних методик (ННМ) означає, що на промислових установках необхідно застосовувати найкращі наявні методики задля досягнення високого рівня охорони навколишнього середовища, які розробляються в масштабі, що дозволяє впроваджувати їх у відповідній галузі за економічно і технічно здійсненних умов. Для ННМ Єврокомісія приймає висновки про дозволені максимальні рівні викидів. Ці висновки є основою для розроблення умов дозволів.

Умови видачі дозволів передбачають, що дозволи на експлуатацію промислових (в нашому розумінні – енергетичних) установок повинні містити необхідні заходи для забезпечення дотримання основних зобов'язань операторів та стандартів якості навколишнього середовища. В цих заходах повинні передбачатись:

- гранично допустимі викиди забруднюючих речовин;
- правила, що гарантують захист атмосферного повітря, води та ґрунту;
- моніторинг відходів та способи управління відходами;
- вимоги щодо методології вимірювання обсягів викидів;
- обов'язкове інформування компетентного органу про результати моніторингу (як мінімум щорічно);
- вимоги до підтримки та контролю стану ґрунту та підземних вод;
- дії, пов'язані з винятковими обставинами (витоками, несправностями, короткочасними або остаточними зупинками тощо);
- дії щодо зведення до мінімуму забруднення на великі відстані або транскордонного забруднення;
- умови для оцінки дотримання гранично допустимих викидів.

Для контролю за дотриманням Директиви 2010/75/ЄС передбачено *екологічне інспектування*. Це означає, що держави, які визнають дану Директиву, повинні створити систему екологічного інспектування

відповідних установок. План інспектування має регулярно переглядатись та оновлюватись. На підставі планів інспектування компетентні органи повинні регулярно розробляти програми екологічного інспектування для одержання даних щодо частоти зовнішнього контролю різних типів установок та оцінки відповідних екологічних ризиків. Період між зовнішнім контролем не повинен перевищувати року для установок з найвищим ризиком та три роки – для установок з найнижчим ризиком.

Аналіз діючих в Україні в даний час умовно аналогічних еколого-регламентаційних засобів, дія яких розповсюджується на ПЕК, свідчить про їх значну невідповідність вимогам Директиви 2010/75/ЄС, зокрема:

- на відміну від передбаченого в ЄС інтегрованого (комплексного) підходу до охорони навколишнього середовища та видачі дозволів на експлуатацію установок в Україні діє поресурсовий підхід до побудови дозвільної системи у природоохоронній сфері, який передбачає видачу для кожного суб'єкту господарювання окремих дозволів на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, на спеціальне водокористування (забір води, скидання забруднюючих речовин, використання підземних вод), на здійснення операцій у сфері поводження з відходами;

- в Україні встановлені невиправдано короткі терміни розгляду заяв про надання дозволів на ведення діяльності суб'єктам господарювання (від 10 до 30 днів), що сприяє формальному підходу та не дозволяє об'єктивно оцінити вплив даного виробництва на довкілля та відповідність передбачених на даному виробництві природоохоронних заходів сучасним вимогам;

- відсутній ефективний контроль за дотриманням суб'єктами господарювання встановлених дозволами рівнів шкідливих викидів у різні компоненти довкілля.

Вважаємо, що задля виправлення становища із формалізмом в дозвільній системі потрібно створити *систему єдиного природоохоронного дозволу*, при якій буде видаватись один комплексний (інтегрований) дозвіл, що дає можливість здійснювати декілька видів діяльності при умові дотримання екологічних нормативів впливу на навколишнє середовище. Впровадження цієї системи дозволить вимагати для отримання інтегрованого дозволу інформацію про викиди забруднюючих речовин в усі компоненти довкілля, інформацію про енергоефективність тощо. Такий підхід

також сприятиме недопущенню переносу забруднення з однієї сфери в іншу.

ЄС надає особливого значення стану *повітряного середовища*, так як забруднення атмосферного повітря за ступенем хімічної небезпеки для людини посідає перше місце. Це обумовлено також тим, що забруднюючі речовини із атмосферного повітря розповсюджуються на великі відстані та випадають у різні середовища і є основним видом забруднень через транскордонний перенос. Так, в Угоді є вимога змінити метод замірювання і розширити перелік речовин, що підпадають під моніторинг повітря, а також модернізувати процес обробки та поширення зібраних даних. В попередньому розділі було відмічено про істотні недоліки в практиці моніторингу повітря, і, зокрема, в зонах розміщення об'єктів ПЕК. Регуляторні впливи на якість повітря в Україні повинні пройти серйозну перебудову відповідно до вимог Директиви № 2008/50/ ЄС. Звернемо увагу на основні проблеми наявного стану справ.

Так, система контролю якості повітря в Україні була розроблена і впроваджена ще понад півстоліття тому. Більшість пунктів спостереження за станом атмосферного повітря встановлені в 40-50-х роках ХХ століття. З того часу значно змінилась індустріальна забудова, створені нові міста, підприємства, і мережа пунктів спостережень перестала відповідати сучасним точкам локалізації джерел забруднення. Багато забруднюючих речовин взагалі не визначаються, обмежуючись переліком із 6-7 речовин. На жаль, слід ще раз визнати, що в Україні немає об'єктивної інформації про стан повітря та його безпечність як у зонах об'єктів ПЕК, так і в житлових зонах. На це впливає також організація проведення збору та обробки даних. В Україні її здійснюють підрозділи державної установи – Гідрометцентру, який фінансується державою, а результати його роботи практично не впливають на рівень фінансування. В Євросоюзі збір і обробку даних про стан повітря здійснюють приватні лабораторії, які працюють в конкурентному середовищі, змагаються за відповідне держзамовлення та зацікавлені в якісній роботі.

Не здійснюється в Україні моніторинг якості атмосферного повітря в частині озону, що також не відповідає вимогам Директиви 2008/50/ЄС. Для реалізації вимог Директиви № 2008/50/ЄС в Україні необхідно провести комплекс еколого-регламентаційних реформ на державному рівні, які, на думку спеціалістів, будуть полягати в наступному:

- встановити зони та агломерації по всій території України за

ступенем забруднення атмосферного повітря, а також порядок перегляду класифікації зон та агломерацій залежно від порогів оцінювання;

- вдосконалити правове регулювання порядку розміщення постів спостереження за якістю атмосферного повітря та пунктів відбору проб (встановити кількість постів на рівні вимог Директиви № 2008/50/ЄС);

- встановити порядок збільшення постів у спосіб, визначений Директивою № 2008/50/ЄС;

- встановити нижній та верхній порогови оцінювання якості атмосферного повітря та поставити у залежність спосіб оцінювання від якості атмосферного повітря (як це зроблено у Директиві № 2008/50/ЄС);

- встановити взаємозв'язок між різними методами вимірювання (спостереження, моделювання, розрахунковий тощо);

- встановити вимоги щодо розміщення постів спостереження за межами населених пунктів;

- встановити нормативи концентрації твердих частинок розміром менше 10 мікрон (ТЧ10) та розміром 10-25 мікрон (ТЧ2,5) в атмосферному повітрі та забезпечити їх відповідний моніторинг;

- закріпити еталонні методи вимірювання та критерії, визначені в Секції А та Секції С Додатка VI до Директиви № 2008/50/ЄС;

- врегулювати кількість пунктів вимірювання озону.

Важливе цільове значення для ПЕК України має Директива № 2006/21/ЄС щодо *поводження з відходами* видобувної промисловості. Ця Директива має бути імплементована впродовж п'яти років з моменту вступу у дію Угоди про асоціацію. Задля реалізації цього завдання необхідно провести гармонізацію відповідного українського законодавства, яка б передбачала :

- введення системи дозволів на функціонування об'єктів (місць розміщення відходів);

- розроблення порядку класифікації об'єктів (місць розміщення відходів);

- фінансові гарантії в процесі функціонування об'єктів (місць розміщення відходів) та механізми їх реалізації;

- вимоги до гірничих виїмок, будівництва, управління, закриття об'єктів;

- порядок проведення інвентаризації закритих об'єктів;

- посилення контролю за об'єктами транскордонного впливу, доступ до цієї інформації громадян України та інших держав.

Здійснивши аналіз найбільш актуальних з точки зору вітчизняного ПЕК Директив ЄС для розуміння масштабів реформування засобів еколого-регламентаційного впливу відповідно до вимог Угоди про асоціацію України та ЄС, вважаємо:

- в українському суспільстві вкрай не вистачає об'єктивної інформації щодо змісту основних екологічних доктрин Угоди, що породжує продовження інфантильних сподівань на безпроблемну адаптацію України в європейський соціально-економічний та екологічний простір;

- органи державної влади поки що не стали популяризаторами безумовно необхідної для України та її ПЕК системи першочергових екологічних Директив ЄС, що породжує у значної частини власників та топ-менеджменту суб'єктів господарювання сподівання на можливість і надалі ігнорувати дотримання еколого-регламентаційних норм;

- в умовах імплементації Угоди суб'єкти господарювання ПЕК потребують обов'язкового впровадження систем екологічного менеджменту як бази для послідовного переходу на європейські екологічні нормативи.

Реформування еколого-регламентаційних засобів впливу для європейської адаптації ПЕК є, по суті справи, основа імплементації екологічних вимог Угоди. Загалом та частина Угоди про асоціацію, яка стосується природоохоронних вимог, налічує 29 директив і регламентів. Строки імплементації зазначених актів становлять від 2-х до 8-ми років із моменту набуття чинності Угоди.

Як кожна реформа, цей процес вимагає системи фінансування. Витрати на імплементацію (згідно європейської практики) розподіляються на 2 категорії – витрати суспільного сектора і витрати приватного сектора. Перші з них покладаються на бюджетну сферу, другі – на кошти підприємств. У складі і тих, й інших, в свою чергу, мають обраховуватись три основні складові: адміністративно-управлінські витрати; інвестиційні (капітальні) витрати; операційні (експлуатаційні) витрати. Основна вага припадає при цьому на інвестиційні витрати, які стосуються будівництва, реконструкції та модернізації об'єктів. Важливою проблемою є необхідність кількісної оцінки інвестиційних витрат для України. Реально єдино доступними, на наш погляд, поки що є макроекономічні співставлення та порівняльні підходи. Вони базуються на аналізі європейських експертів про хід імплементації в країнах Центральної та Східної Європи екологічних вимог Євросоюзу. Його результати (в частині прогнозу витрат на імплементацію в абсолютному обсязі та в

розрахунку на душу населення) приведені в табл. 3.3.

Таблиця 3.3.

Прогноз витрат на імплементацію екологічних вимог Євросоюзу в країнах Центральної та Східної Європи

Країна	Населення, млн. осіб	Інвестпотреби, млн. євро	Витрати на одну особу, євро
Болгарія	7,5	8610	1148
Латвія	2,3	1480-2360	643-1026
Литва	3,6	1600	444
Польща	38,6	22100-42800	573-1109
Румунія	22,3	22000	987
Словаччина	5,4	4800	889
Словенія	2,0	2430	1215
Угорщина	10,0	4100-10000	410-1000
Чехія	10,2	6600-9400	647-923

Джерело: складено авторами за [207].

Оцінюючи фінансові показники, наведені в табл. 3.3, слід враховувати, що часові рамки імплементації екологічних вимог Євросоюзу розраховані в діапазоні від 10 до 20 років. Серед зазначених країн найбільш подібними до України за структурою господарського комплексу та чисельністю населення є Польща і Румунія. З певною умовністю можна оцінити прогностичні витрати України щодо імплементації екологічних угод Євросоюзу в обсязі 1000-1100 євро на одну особу і загалом (на 10-20 років) – у 43000-47300 млн євро. Питома вага ПЕК України у загальному обсязі шкідливих викидів у атмосферу та інші середовища експертно оцінюється у 40%. Тому прогностично можна вважати, що інвестиції українського ПЕК для його адаптації до екологічних євровимог мають становити за 10-20 років від 17,2 до 18,9 млрд євро.

Загалом слід відмітити, що на урядовому рівні достатньо детально опрацьовані та затверджені плани імплементації екологічних вимог ЄС в частині адаптації вітчизняних законодавчо-нормативних вимог. Навіть передбачений перехід з 2017 року на європейські стандарти

статистичної звітності щодо забруднення довкілля. Однак ефективність всієї роботи з імплементації екологічних вимог ЄС буде визначатись не тільки аналогічністю відповідних нормативних документів України та Євросоюзу, а, в першу чергу, розширеним рівнем інвестування суб'єктів господарювання та бюджетів всіх рівнів в природоохоронні програми, наявністю системи дієвого контролю та моніторингу, реальним розповсюдженням екологічного менеджменту на галузевому, регіональному рівнях та безпосередньо в господарюючих суб'єктах. В комплексі це і є основними складовими елементами реформування еколого-регламентаційних засобів впливу для євроадаптації національного ПЕК.

Директива про відновлювану енергію, підписана Євросоюзом в 2009 році, встановила цілі щодо використання відновлюваних джерел енергії для всіх країн-учасниць до 2020 року. З цієї угоди випливає, що ЄС буде задовольняти не менше 20% загального обсягу своїх потреб в енергії відновлюваною енергією до 2020 року і щонайменше 10% транспортного палива. У листопаді 2016 року Європейська комісія скоректувала ці цілі і встановила вже 27% мінімального споживання відновлюваної енергії до 2030 року.

Деякі країни Європи досягли значних успіхів в процесі імплементації альтернативної енергетики. В Данії енергія вітру забезпечує до 140% потреб країни в електроенергії; надлишки поставляються в сусідні країни, Німеччину і Швецію. Згідно зі звітом 2014 року Міжнародного енергетичного агентства (МЕА), на сонячну енергію і сонячну теплову енергію припадатиме 27% світового попиту до 2050 року, що зробить її найбільшим джерелом енергії.

Одночасно у світі шириться рух за відмову від використання атомної енергії як екологічно брудної та потенційно небезпечної. У 2016 році Німеччина прийняла політику поетапної відмови від залежності від нафти і ядерної енергетики. Її приклад наслідували Швейцарія (2017) та Бельгія (2018).

Станом на 2017 рік частка виробництва електроенергії атомними електростанціями в Україні становила 56% (рис. 3.5). Сьогодні в Україні функціонують 5 атомних електростанцій на яких працюють 17 енергоблоків. У 1977 році у промислову експлуатацію було введено перший енергоблок Чорнобильської АЕС з реактором РБМК-1000 (1000 МВт). Зростаюча потреба в електроенергії сприяла швидкому будівництву нових реакторів. На час техногенної аварії на 4-му блоці Чорнобильської АЕС (квітень 1986) в Україні перебувало в експлуатації 10 енергоблоків, 8 з яких мали потужність 1000 МВт, а інші два – по

440 МВт [206, с. 270].

Перший блок Рівненської АЕС був введений у експлуатацію у 1981 році. При цьому вона була обладнана двома водо-водяними реакторами типу ВВЕР-440, які на сьогодні є морально застарілими. У 1986 році був добудований ще один блок-мільйонник. У 2004 році був введений у експлуатацію четвертий більш сучасний блок-мільйонник типу ВВЕР-1000. Перелік атомних електростанцій, які зараз працюють в Україні, наведений у табл. 3.4.

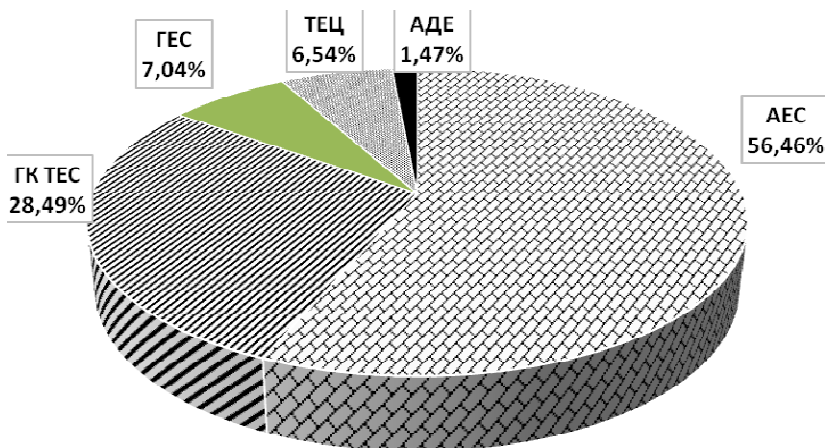

Рис. 3.2. Структура виробництва електроенергії в Україні джерелами різного типу станом на 2017 рік

Джерело: сформовано за [206]

Як видно з рис. 3.5, частка виробництва електроенергії альтернативними джерелами енергії в Україні становить лише 1,5%. Однак, світові тенденції та міжнародні зобов'язання України ставлять українську енергетику перед необхідністю скорочення сектору атомної енергетики й нарощування частки відновлюваних джерел енергії. Зараз необхідне прийняття української владою політичного рішення щодо поступового зниження залежності від атомної енергетики, як це зробили Німеччина та Франція. Це рішення має стати першим кроком для забезпечення реальної ядерної та енергетичної безпеки у країні, та вчасного старту у сфері відновлюваної енергетики.

Таблиця 3.4

Технічні характеристики атомних електростанцій України

Назва	Енергоблоки	Реактор	Потужність, тис МВт	Введення до експлуатації	Виведення з експлуатації
Запорізька АЕС	1	ВВЕР-1000	1000	1985	2015
	2	ВВЕР-1000	1000	1986	2016
	3	ВВЕР-1000	1000	1987	2017
	4	ВВЕР-1000	1000	1988	2018
	5	ВВЕР-1000	1000	1989	2020
	6	ВВЕР-1000	1000	1996	2026
Рівненська АЕС	1	ВВЕР-440	440	1981	2010
	2	ВВЕР-440	440	1982	2011
	3	ВВЕР-1000	1000	1987	2017
	4	ВВЕР-1000	1000	2006	2035
Хмельницька АЕС	1	ВВЕР-1000	1000	1987	2017
	2	ВВЕР-1000	1000	2005	2035
Південно-українська АЕС	1	ВВЕР-1000	1000	1983	2013
	2	ВВЕР-1000	1000	1985	2015
	3	ВВЕР-1000	1000	1989	2020

Джерело: складено за [206].

Як видно з табл. 3.4, у період 2010–2020 роки закінчується плановий термін експлуатації 13 з 15 працюючих реакторів на українських атомних електростанціях. Згідно з прийнятою практикою, на цих блоках проводиться спеціальний ремонт, який дає змогу продовжити терміни експлуатації реакторів на 10-20 років. Однак, у

світі практично відсутній досвід роботи на реакторах з терміном експлуатації більше 40 років. Тому у 30-х роках XXI століття ці 13 енергоблоків існуючих атомних електростанцій загальною потужністю 11 тис. МВт повинні будуть виведені з експлуатації. До цього нелегкого кроку необхідно ретельно підготуватися заздалегідь.

Згідно з чинною концепцією зняття блоків з експлуатації [214] загальна вартість виведення з експлуатації одного атомного блоку потужністю 1 000 МВт коштує приблизно 100 млн євро. Аналогічна процедура для блока потужністю 440 МВт коштує 75 млн євро [202, с. 23]. Нескладні розрахунки показують, що для виведення з експлуатації всіх 13 блоків необхідно накопичити $75 \times 2 + 100 \times 11 = 1\,250$ млн євро. Слід зауважити, що багато експертів вважають ці оцінки заниженими і отримана оцінка може бути збільшена вдвічі [202, с. 24].

Україна почала накопичувати гроші на виведення із експлуатації своїх атомних станцій. З 2004 року, виконуючи умови отримання кредиту СБРР на модернізацію двох блоків Хмельницької та Рівненської АЕС, був створений бюджетний Фонд накопичення фінансового резерву на зняття з експлуатації атомних реакторів. З 2005 року державний оператор атомних станцій НАЕК ДП «Енергоатом» щороку відраховує по 283,4 млн грн у цей фонд. З 2014 року почала працювати наглядова рада, покликана контролювати використання та інвестування цих коштів. Однак, фонд зняття з експлуатації з 2005 року накопичив лише 2,7 млрд грн або близько 90 млн євро за нинішнім курсом. Проблема полягає у тому, що накопичені у фонді гроші нічим не захищені і їх поступово «з'їдає» інфляція. Очевидно, що необхідно розробити фінансові механізми, які б захистили накопичені кошти від знецінення та подбати про більш інтенсивне наповнення Фонду. Зокрема, спрямувати туди ту частину доходів, які атомна енергетика передає іншим, менш рентабельним, галузям електроенергетики України для підтримки їх нерентабельного існування.

Після виведення з експлуатації згаданих вище блоків атомних електростанцій, яке неминуче відбудеться у 30-х роках XXI століття, виникне необхідність у заміні цих потужностей іншими. Найкращим варіантом є створення нових відновлюваних джерел енергії – вітрових та сонячних електростанцій. Орієнтовні витрати на будівництво та

введення в експлуатацію сонячної електростанції потужністю 1 МВт становлять 1 мільйон доларів [204].

Період окупності СЕС складає 5,5 років. Потенціал сонячної енергетики України оцінюється цифрою 2-3 тис МВт. Найбільш ефективною зоною розміщення СЕС є південні області України завдяки найвищій сонячній радіації. Однак, можуть бути використані і інші регіони України, які володіють розвинутою енергетичною інфраструктурою, зокрема, регіон Чорнобильської АЕС.

Витрати на спорудження та введення в експлуатацію вітрової електростанції потужністю 3 МВт становлять 4,5 мільйонів доларів [204]. Період окупності ВЕС складає 8 років. Потенціал вітрової енергетики України за оцінками експертів становить від 10 тис МВт до 15 тис МВт. Найвищим вітровим потенціалом володіють південні приморські регіони України та зона Карпат.

Таким чином, цілком реальним виглядає план спорудження в Україні до 2030 року нових потужностей СЕС в обсязі 2 тис МВт та потужностей ВЕС в обсязі 9 тис МВт. Ці потужності здатні замінити виведені з експлуатації блоки атомних електростанцій. Інвестиційні кошти, необхідні для реалізації цього плану становлять \$16 млрд. Кошти, звичайно, дуже великі, але слід врахувати наростаючий інтерес інвесторів до альтернативної енергетики в Україні. Цей інтерес підігрівас надзвичайно вигідна тарифна сітка («зелені тарифи»).

Ще один чинник, який сприяє пришвидшеному розвитку відновлюваної енергетики в нашій державі – приєднання до Енергетичного Співтовариства [203], в процесі якого Україна зобов'язалася до 2020 року підвищити частку виробництва електроенергії з відновлюваних джерел до 11%, а до 2035 року – до 23% (нині цей показник не перевищує 2%). У зв'язку з цим держава буде всіляко стимулювати приплив інвестицій у галузь альтернативної енергетики. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики і комунальних послуг, пропонує після впровадження «зелених» аукціонів залишити діючі «зелені» тарифи для станцій приватних домогосподарств, які працюють на поновлюваних джерелах енергії (ВДЕ) [202]. Згідно основного законопроекту щодо впровадження «зелених» аукціонів для промислових станцій на ВДЕ, який пропонує повномасштабний

перехід на аукціони з 1 січня 2020 року, комісія пропонує продовжити дію «зелених» тарифів для домогосподарств до 2040 року.

Зазначені механізми є переважним чином методами впливу як державних, так й недержавних інституцій. У своїй єдності механізм державного регулювання розвитком «зеленої» енергетики складається із механізму державного регулювання, механізму муніципального (регіонального) управління й механізму громадського впливу. В основі механізму державного регулювання розвитком «зеленої» енергетики покладені такі методи як: системний, діалектичний, аналітичний, нормативний, балансовий, й відповідно, такі принципи (основоположні начала) як: законність, гласність, демократизм, ефективність, системність, оптимального поєднання адміністративно-правових, організаційних й економічних важелів, принципи дії ринкової економіки й сталого розвитку, поступовості й етапності.

Отже, пропонується у загальному вигляді до системи механізмів державного регулювання розвитком «зеленої» енергетики включати такі складові як: суб'єкт, об'єкт, мета, завдання, цілі, принципи, методи, інструменти (адміністративні, організаційні, економічні, нормативно-правові, соціально-психологічні) й технології управління, засоби впливу та контролю. У органічній єдності усіх вищеназаних елементів формуються ефективні механізми державного регулювання розвитку «зеленої» енергетики в Україні, що повністю відповідають концепції сталого розвитку. Пропонований механізм державного регулювання повинен стати упорядкованим та послідовним використанням органами державної влади комплексу способів, методів та важелів, інструментів впливу на основі запропонованого переліку принципів державного регулювання задля досягнення цілей сталого розвитку й енергоефективності держави, формування дієвої державної політики у сфері розвитку «зеленої» енергетики.

3.2. Формування інтелектуального капіталу у контексті посилення науково-технологічної безпеки України

У постіндустріальних умовах важливого значення набувають інформація, знання, наука, які стають головними рушійними силами розвитку. Кількість зайнятих працівників у сфері виробництва зменшується, а у сфері послуг – збільшується. Особливо важливим є інтелектуальний капітал [142].

Глобальний виклик нашого часу полягає в переході від індустріальної стадії до постіндустріальної, тобто інтелектуально-інформаційної. Перехід до інтелектуально-інформаційної стадії розвитку економіки передбачає прискорене зростання не тільки індустрії інтелектуально-комп'ютерних технологій і комунікацій, але й галузей, які забезпечують удосконалення і зростання людського капіталу. Процес переходу до інтелектуально-інформаційної стадії передбачає зміну в структурі інвестицій, адже збільшується питома вага капіталовкладень у галузі удосконалення і зростання людського капіталу, тобто освіти та охорони здоров'я за рахунок зменшення капіталовкладень у сферу традиційного матеріального виробництва [143, с. 340]. Такий перехід має безпосередній вплив і на рівень економічної безпеки держави. Він має позитивний вплив на ті країни, які володіють та адекватно використовують вказаний інтелектуальний потенціал і, відповідно, стають менш залежними від енергетичних та матеріальних ресурсів. Під негативний вплив такого процесу підпадають ті держави, в яких зберігається низький рівень життя, освіти, науки та спостерігається «відтік кадрів».

Основними ознаками інтелектуального капіталу є те, що :

- формування інтелектуального капіталу вимагає певних фінансових, трудових та матеріальних витрат в часі та просторі;
- створений та функціонуючий інтелектуальний капітал приносить до дану вартість;
- об'єктивними є якісні та кількісні відмінності між залученими та реалізованими інтелектуальним ресурсами у створенні інновацій та використанні інтелектуального потенціалу [155].

Результати наукової діяльності, практичний досвід і нереалізовані потреби можна назвати факторами інноваційних можливостей. Проявленням інноваційних можливостей, доступних для використання в бізнесі і практичній діяльності, є знання. Виходячи з моделі інноваційних можливостей, можна виділити три суттєвих компонента загального

знання, необхідного для активізації інноваційної діяльності: – маркетингові знання про потреби, ринки та їх еволюція; – наукові знання про устрій, закономірності природних, матеріально-технічних і соціально-економічних систем; – практичні знання, ґрунтовані на узагальненні попереднього технічного, економічного і соціального досвіду [156].

Світовий досвід показує, що життєвий рівень усіх верств населення, загальна соціально-економічна ситуація в країні визначаються мірою освіченості суспільства і його ставленням до інтелектуальних цінностей. Лише інтелектуально багате суспільство є гарантом високого рівня життя народу і процвітання держави навіть за відсутності енергоносіїв, корисних копалин та інших дарів природи. Ні багатства надр, ні родючі землі, ні ідеальний клімат, ні туристична принадність не в змозі зрівнятися за могутністю та суспільною значущістю з потенціалом людського розуму [157]. Це, у свою чергу, визначає актуальність аналітичних досліджень науково-технологічної безпеки в сучасних умовах.

У Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки наведено наступне визначення науково-технологічної безпеки: «це такий стан науково-технологічного та виробничого потенціалу держави, який дає змогу забезпечити належне функціонування національної економіки, достатнє для досягнення та підтримки конкурентоздатності вітчизняної продукції, а також гарантування державної незалежності за рахунок власних інтелектуальних і технологічних ресурсів» [123].

Технологічна безпека України полягає у впровадженні новітніх технологій, досягненні технічного прогресу, збереженні такого рівня вітчизняного науково-технічного й виробничого потенціалу, який у разі погіршення внутрішніх і зовнішніх умов забезпечив би виживання національної економіки за рахунок використання власних інтелектуальних і технологічних ресурсів, збереження державної незалежності [145, с. 53].

Досвід розвинутих країн показує, що для успішного реформування економіки необхідно здійснювати активну промислову політику, що є комплексом політичних, економічних, технологічних, організаційних факторів, спрямованих на зростання продуктивності вітчизняної промисловості [145, с. 53].

У «Глобальному звіті про конкурентоспроможність» (The Global Competitiveness Report 2018), що готується Світовим економічним форумом (World Economic Forum) [146] серед 12-ти складових конкурентоспроможності країн виділено таку складову, як інновації.

Під ними в даному випадку розуміється ефективне інвестування в

дослідження та розробки, особливо в приватному секторі; наявність установ із високим якісним рівнем наукових досліджень; тісна наукова співпраця між університетами та підприємствами; захист інтелектуальної власності. Умови кінця ХХ – початку ХХІ ст., пов’язані зі зростанням ролі інновацій у розвитку національної економіки, стимулюють формування саме конкурентно-ринкових відносин [147, с. 288].

За показником «Інновації» в рейтингу країн у 2018 р. Україна посідає 58 місце серед 140 країн, Республіка Польща – 38 місце.

На основі статистичної інформації щодо розвитку науки і техніки проаналізуємо динаміку основних показників, що мають вплив на рівень технологічної безпеки в Україні. Для порівняння розглянемо середньосвітові та середньоєвропейські показники, а також дані Республіки Польща – країни, яка з подібними до українських економічними умовами розвитку може стати вдалим прикладом реалізації національних програм (рис. 3.3-3.4).

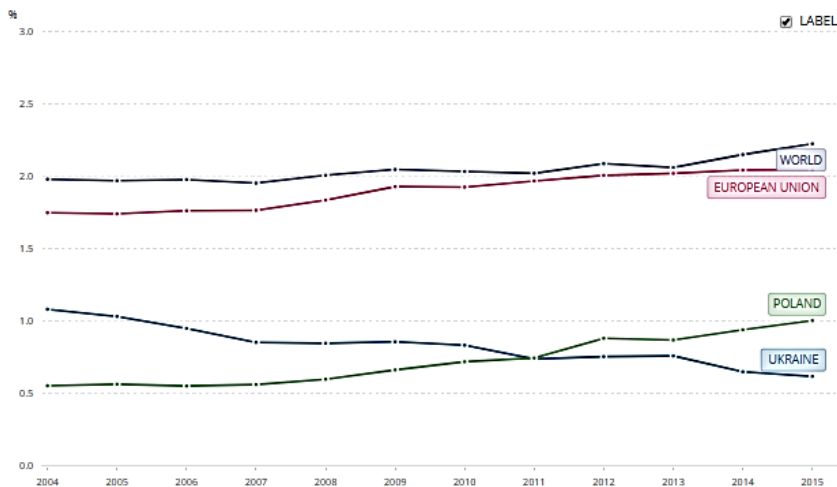

Рис. 3.3. Динаміка витрат на науковий розвиток (% ВВП)

Джерело: узагальнено за [123; 13140; 141; 145; 146; 147; 148; 156; 158; 159]

Як ми бачимо з рис. 1, порівняно зі світовими та європейськими показниками, відсоток витрат на наукові розробки в Польщі менший вдвічі і становить близько 1%. При цьому позитивною є тенденція до зростання даного показника. В Україні показник ще нижчий, становить

близько 0,6% і характеризується спадною динамікою в останні роки. Певною мірою це пов'язано із військово-політичною нестабільністю, починаючи з 2014 року.

Останнім часом у світі спостерігається стрімке підвищення темпів фінансування розвитку саме власної науки. Звичайно, найвищі обсяги фінансування науки у світі вже багато років мають такі країни, як США, Японія, Німеччина [158].

Збори за використання інтелектуальної власності у 2017 році в Україні становили 430 млн дол., що на 72 млн дол. більше аналогічного показника минулого року, та у 7 разів менше за аналогічний показник в Республіці Польща. Це свідчить про поки низький рівень як обсягу інтелектуальних розробок в цілому, так і про недоліки в законодавстві щодо захисту об'єктів інтелектуальної власності.

Інтелектуальна безпека є своєрідним гарантом переходу вітчизняної економіки на вищий технологічний щабель та утвердження підвалин економіки нового типу – економіки знань, що побудована на зростанні частки високотехнологічного сектору та доданої вартості за рахунок інтелектуального складника [159].

Інноваційна економіка може розвиватися лише за умов ефективного використання інтелектуального потенціалу. Переважно в Україні інтелектуальна власність практично не враховується ні в собівартості продукції, ні в балансі вартості підприємств – вона становить менше 1% вартості. А в країнах ЄС нематеріальні активи, тобто об'єкти права інтелектуальної власності, становлять 50-68% вартості майна підприємств [149].

Частка високотехнологічного експорту в загальному обсязі промислового експорту в Україні та Польщі (рис. 3) має загальну динаміку до зростання і в 2015 році складала відповідно 7,268% та 8,777%. Це значно менші показники порівняно зі світовими та європейськими (відповідно 18,5%, 17,2%), які пояснюються відносно слабким розвитком високотехнологічних галузей в наших країнах.

Серед пріоритетних секторів економіки, які спроможні розвивати високотехнологічний експорт, в Міністерстві економічного розвитку і торгівлі України, називають:

- сектор виробництва запчастин та комплектуючих виробів для аерокосмічної та авіаційної промисловості (українська аерокосмічна галузь є консолідованим сектором, який виробляє авіаційну та космічну техніку, а також частини та комплектуючі до них);

- сектор машинобудування (у секторі домінує легке машинобудування: турбогвинтові двигуни, газотурбінні двигуни, насоси, ізольовані проводи та кабелі для транспортних засобів. Важке машинобудування включає: транспортні засоби, залізничні і трамвайні локомотиви, частини та комплектуючі до них);

- сектор харчової промисловості та напоїв (сектор володіє значною ресурсною базою, людським капіталом, має налагоджене виробництво і досвід роботи у харчовій промисловості) [160].

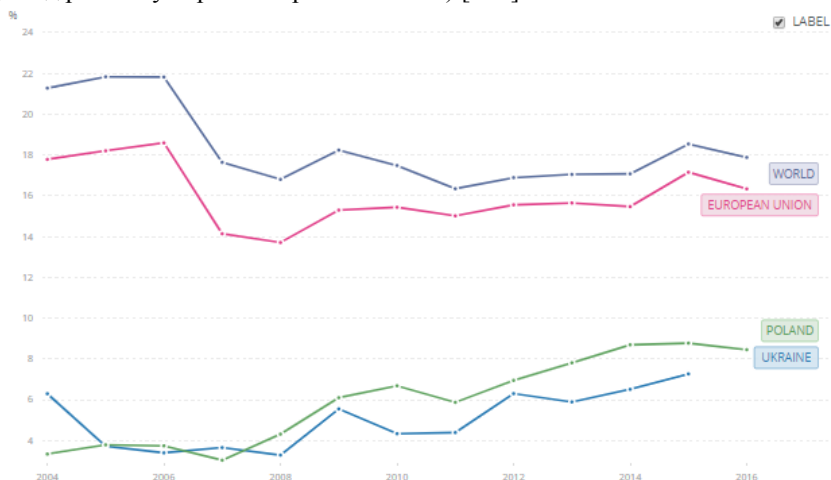

Рис. 3.4. Динаміка експорту високих технологій (% експортованої продукції)
Джерело: узагальнено за [148]

Основними чинниками негативного впливу на наукову та інноваційну діяльність в Україні є поступове зменшення питомої ваги видатків державного бюджету у ВВП та зменшення кількості спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи, у загальній чисельності зайнятих в економіці.

Досить низькою за досліджуваний період в Україні є частка підприємств, що впроваджують інновації. Тенденції до зниження рівня інноваційної активності є загрозами технологічній безпеці України, зважаючи на протилежні тенденції в зарубіжній практиці.

Виявлені тенденції в науково-технологічній сфері України дають підстави встановити загрози науково-технологічній безпеці:

1) недосконалість державних механізмів підтримки достатнього

рівня інноваційної активності;

2) зниження рівня інвестиційної привабливості та недостатнє інвестування інноваційних проектів та впровадження технологій в господарську діяльність;

3) низький обсяг видатків на науку, що негативно впливає на формування людського капіталу, стримує наукові розробки, у тому числі для галузей, що мають значні перспективи;

4) низький рівень інноваційної активності. Інноваційні розробки дали б можливість створення нової, конкурентоспроможної продукції на світовому ринку;

5) недосконалість нормативно-правового регулювання питань захисту інтелектуальної власності;

6) домінування в експорті продукції невисокого ступеня технологічної переробки;

7) недостатня кількість спеціалістів, що виконують науково-технічні роботи, що пояснюється відтоком кваліфікованих кадрів, недостатнім обсягом фінансування науково-дослідницької діяльності.

Структурна перебудова економік розвинених країн історично відбувалася впродовж одного-двох десятиліть. Причиною цього є значне прискорення темпів розвитку НТП, останніх форм і методів організації та управління новаторських процесів, збільшення можливостей адаптації інновації до різних сфер національних економік. Реструктуризація економіки та її ефективність в цих країнах супроводжуються стійким зростанням ролі і важливості нематеріальних виробничих ресурсів, наукових знань, інформації, кваліфікації, що активно доповнюють матеріальні елементи (сировинні, енергетичні, техніко-технологічні) [150].

Першочерговим завданням сталого економічного зростання України є впровадження активної структурної політики, вкладання інвестицій у високотехнологічні і наукомісткі галузі промисловості, здійснення переходу до ресурсозберігаючих, екологічно чистих технологій, запобігання втрати частки висококваліфікованого наукового, інженерно-конструкторського і робочого персоналу галузей, державна підтримка прогресивних галузей і їх збалансованості, подолання диспропорцій регіонального розвитку територій, державне сприяння економічному росту депресивних регіонів тощо [150].

Зокрема, найвищою енергоємністю характеризуються саме галузі промислового виробництва, що мають сировинний характер. Збільшення частки виробництва наукомісткої інноваційної продукції дозволить при збільшенні додаткової вартості скоротити енергоємність ВВП.

Основними шляхами посилення державної науково-технічної та інноваційної діяльності, на думку І. Ревак, повинні бути:

- підготовка наукових кадрів та їх соціально-економічного захисту;
- створення сприятливих організаційно-економічних та правових умов для ефективного використання науково-технічного потенціалу;
- розвиток пріоритетних напрямів науки і техніки, концентрації ресурсів для їх реалізації;
- формування та реалізації довготермінових науково-дослідних, науково-технічних програм;
- розроблення та впровадження дієвих механізмів інтеграції науки і виробництва, створення сучасної інфраструктури науки;
- встановлення ефективного міжнародного співробітництва у сфері науково-технічної діяльності [151, с. 4].

Підсумовуючи проведений аналіз стану науково-технологічної безпеки України порівняно із Республікою Польща та середньосвітовими і середньоєвропейськими показниками, слід визначити перелік заходів, що сприятимуть нейтралізації визначених загроз. Вважаємо, що в українських реаліях в умовах інтеграції до Європейського Союзу, такими заходами можуть бути:

1. підвищення конкурентоспроможності сектору наукових досліджень і розробок, забезпечення інтеграції вітчизняного сектору наукових досліджень у Європейський дослідницький простір;
2. підвищення ефективності бюджетного фінансування наукової сфери;
3. спрямування вітчизняного науково-технічного потенціалу на забезпечення реальних потреб інноваційного розвитку економіки України й організацію виробництва високотехнологічних товарів і послуг;
4. здійснення першочергових заходів з підвищення ефективності національної інноваційної системи.

3.3. Державна політика посилення військово-політичної безпеки України

Зростаючі загрози виникнення конфліктів та їх переростання у військові призводять до збільшення військових витрат у країнах світу. Так, у 2018 році військові витрати у світі зросли до \$ 1,82 трлн, що на 2,6% більше, ніж роком раніше. Водночас частка військових витрат у світовому ВВП знизилася порівняно з минулим роком. Так, в 2018 році військові витрати в світі становили 2,1% світового ВВП, а роком раніше – 2,2%. [161]. Україна після військової агресії Росії змушена була відновлювати військовий потенціал в екстремально швидкому режимі, також збільшуючи військові витрати, що ілюструє рис. 3.5.

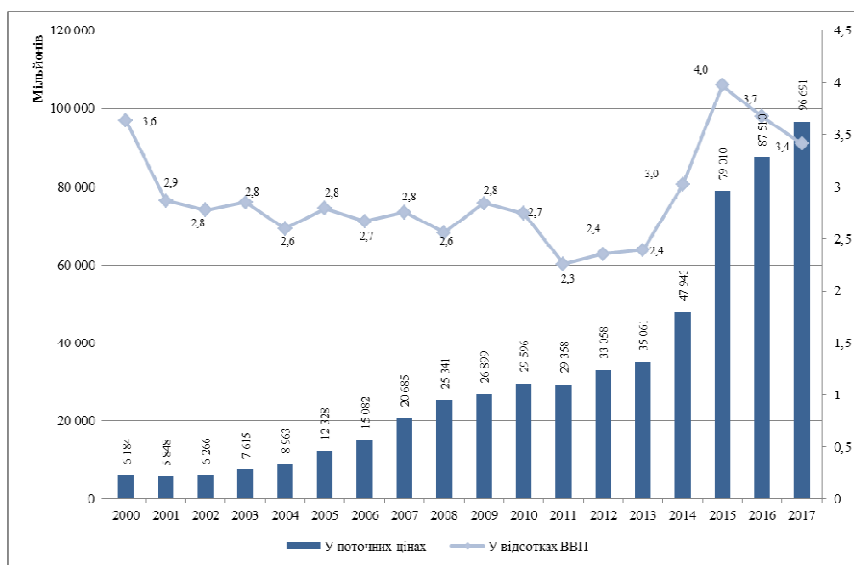

Рис. 3.5. Динаміка військових витрат України в поточних цінах та у % від ВВП*
Джерело: за даними Світового банку <https://data.worldbank.org>

Спостерігаємо щорічне зростання військових витрат у поточних цінах. Найвищі темпи такого зростання в 2014 році можна пов'язати із значним підвищенням рівня поточних цін. Як ілюструє рис. 3.4, військові витрати із 2,4% ВВП у 2013 році зросли до 4,0% ВВП у 2015 році, який був піковим за часткою військових витрат від ВВП. У наступних роках

відбулось певне скорочення досліджуваної частки і в 2017 році вона становила 3,4% ВВП.

Як зазначає Автушенко О.С., національну міць окремо взятої держави можна визначити тільки в контексті її відносин з іншими державами. Національна безпека у все більш зростаючій мірі виявляється в залежності від безлічі інших, ніж військових, факторів. Йдеться про економічну могутність, конкурентоспроможної економіки, якісної системи освіти, стан здоров'я суспільства, здібності і волі держави боротися проти сепаратизму, наркомафії, міжнародної злочинності та тероризму. У результаті нерідко створюється таке положення, при якому не обов'язково прагнути завоювати країну – її можна залякати, морально придушити, ввести економічні санкції, блокади тощо [162].

Відповідно до Закону України «Про національну безпеку України» сектор безпеки і оборони України складається з чотирьох взаємопов'язаних складових: сили безпеки; сили оборони; оборонно-промисловий комплекс; громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки [163].

Стратегія воєнної безпеки України визначає шляхи досягнення цілей і реалізації пріоритетів державної політики у воєнній сфері, сферах оборони і військового будівництва (рис. 3.6).

Основними напрямками діяльності державних суб'єктів у сфері забезпечення політичної безпеки є наступні: забезпечення реалізації конституційних прав і свобод громадян; забезпечення загальної стабільності та злагоди в державі, ненасильницького розв'язання внутрішніх суспільних конфліктів та запобігання локальних збройних конфліктів (війн) у безпосередній близькості від кордонів України; забезпечення захисту незалежності, територіальної цілісності держави на основі всебічного зміцнення вітчизняного оборонного потенціалу, захисту національних і політичних інтересів у геополітичному просторі; організація і проведення фундаментальних і прикладних наукових досліджень у галузі забезпечення політичної безпеки України; захист і сприяння у захисті державних ресурсів у державних і недержавних інституціях; розвиток вітчизняної інфраструктури забезпечення політичної безпеки, а також індустрії засобів, технологій та систем безпеки, підвищення їх конкурентоздатності на внутрішньому та зовнішньому ринках; удосконалення і розвиток єдиної системи підготовки кадрів, які використовуються в сфері управління політичною безпекою України [164].

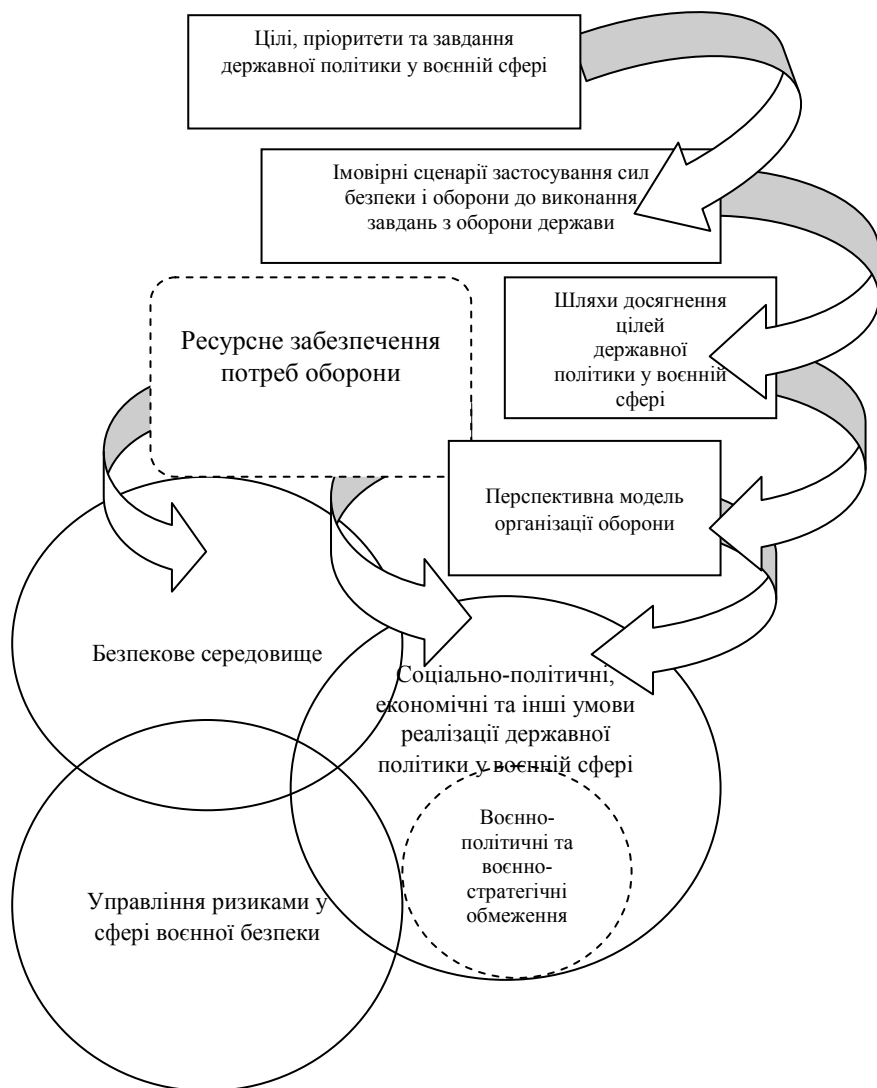

Рис. 3.6. Структура Стратегії воєнної безпеки України*
Джерело: узагальнено за [163]

Відповідно до Проекту Воєнної доктрини України основними цілями у сфері воєнної політики Україна вважає:

- відбиття збройної агресії РФ проти України;
- забезпечення обороноздатності України на рівні, достатньому для запобігання виникненню збройного конфлікту, а у разі збройного конфлікту – для його локалізації і нейтралізації;
- створення системи підтримання воєнної безпеки держави, яка б забезпечувала сприйняття України на міжнародному рівні як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин та відповідала критеріям членства України в ЄС і в НАТО;
- зменшення корупційної складової в системі державної політики у сфері забезпечення воєнної безпеки держави, яка компрометує здатність України підтримувати свою обороноздатність [165].

У стратегічних рішеннях щодо розвитку військово-цивільних відносин застосовується поняття «кризові ситуації, що загрожують національній безпеці» – з метою окреслення структури (напрямів) державної політики національної безпеки України, зокрема, підвищення обороноздатності країни та/або залучення підрозділів Національної гвардії України до підтримки операцій Збройних сил України, а також щодо питань поглиблення співробітництва з НАТО, поняття «кризові ситуації» – як відповідник поняття «конфлікт», із підкресленням можливості нарощування необхідних для його вирішення сил, завчасного планування необхідних витрат, формування єдиного механізму реагування [166].

Під механізмами реагування на кризові ситуації, що загрожують національній безпеці, доцільно розуміти сукупність спеціальних практичних заходів, засобів, важелів, стимулів, за допомогою яких військові формування та правоохоронні органи впливають на систему забезпечення національної безпеки з метою зменшення рівня загроз. Практика свідчить, що вплив держави є найбільш необхідним під час виникнення екстремальних кризових ситуацій (з'являється необхідність переходу до централізованого управління аж до часу врегулювання надзвичайної ситуації). Під час кризових ситуацій виникають суттєві загрози національній безпеці. Забезпечення внутрішньої безпеки як складової національної безпеки є найбільш значущою функцією держави та виражається у забезпеченні стабільності державних і недержавних інститутів, соціально-правових норм у державі, життєдіяльності громадян.

З метою врегулювання кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці, переважно застосовують наступні механізми державного управління: організаційні (організаційно-структурні,

організаційно-економічні, організаційно-адміністративні тощо); правові (на основі яких здійснюється організаційно-розпорядча та адміністративно-виконавча діяльність); фінансово-економічні; мотиваційні; комплексні та ін. [167].

У проекті Воєнної доктрини України зазначено, що виклики та загрози воєнній безпеці України можуть бути реалізовані за такими сценаріями:

- повномасштабна збройна агресія РФ проти України з проведенням сухопутних, повітряно-космічних, морських операцій з рішучими воєннополітичними цілями;

- окрема спеціальна операція РФ проти України із застосуванням окремих військових підрозділів та/або частин, вогневих ударів, інформаційних, інформаційно-психологічних операцій (дій) в сукупності із застосуванням невоєнних засобів, у тому числі під виглядом миротворчих сил для нібито примушення конфліктуючих сторін до миру та їх розмежування за відсутністю відповідного рішення Ради Безпеки (РБ) ООН;

- блокада із застосуванням воєнної сили морських портів, узбережжя або повітряного простору України, порушення її комунікацій з боку РФ;

- збройний конфлікт всередині держави, інспірований РФ з намаганням відокремити від України адміністративно-територіальні одиниці на сході, південному сході та півдні держави, за участю незаконних збройних формувань, терористичних угруповань у взаємодії з політичними, неурядовими, етнічними, релігійними або іншими організаціями;

- збройний конфлікт на державному кордоні України, зокрема прикордонні збройні інциденти (провокації, сутички) з регулярними або нерегулярними силами РФ, незаконними збройними формуваннями тощо; терористичні акти на території України або проти громадян України, посягання на життя державних чи громадських діячів, представників іноземних держав (вчинені з метою провокації війни або міжнародних ускладнень), диверсії (у тому числі на об'єктах критичної інфраструктури), а також вибухи, підпали у приміщеннях органів державної влади та їх захоплення, викрадення громадян або захоплення заручників [165].

Актуальним питанням залишається роль громадянського суспільства у формуванні державної політики підтримки військово-політичної безпеки. Метою взаємодії збройних сил та громадянського суспільства є створення умов для їх належного функціонування та розвитку: 1) з боку Збройних Сил України – забезпечення захисту держави, громадянського суспільства

в цілому від загроз ззовні, а за необхідності – відсіч збройної агресії; 2) з боку громадянського суспільства – забезпечення безпечного розвитку та задоволення власних потреб в умовах вільного розвитку особистості та впливу на напрями розвитку держави у відповідності до викликів сучасності [168].

Поглиблення взаємовідносин з міжнародними організаціями у сфері забезпечення міжнародної безпеки, поєднання інформаційних технологій та транснаціональних процесів, створення державних та міждержавних баз даних та поліпшення обміну інформацією між різними міжнародними організаціями повинні протистояти різного роду проявам підриву безпеці України. А спроможність щодо використання різного роду сучасних систем у сфері забезпечення національної безпеки України повинні зумовити результати, і в як наслідок – сприяти досягненню відповідного рівня національної безпеки України [169].

Як зазначає Сергієнко Т.І., системна динаміка взаємообумовленості елементів структури державної безпеки зумовлює її цілісність. Вхідними параметрами системи економічної безпеки є невизначеність, ризики й загрози. Вихідні параметри визначають властивості системи безпеки: стійкість, адаптивність (приспосовуваність), інерційність, кумулятивність. З позицій методології теорії системної динаміки політично безпечною доцільно вважати систему, засновану на безконфліктному механізмі узгодження інтересів господарюючих суб'єктів, які забезпечують стійкість, адаптивність, самоорганізацію та розвиток національної економіки. Структурна побудова моделі складу системи державної безпеки представляє собою цілеорієнтовану, холістичну, взаємодіючу сукупність підсистем, які охоплюють соціальні, духовні, економічні основи функціонування, а також відношення між ними [170].

Використання всіх можливостей державної політики, взаємодії державних органів із структурами громадянського суспільства, міжнародними організаціями, застосування міжнародного виходу з аналогічних кризових ситуацій надасть можливість досягнути безпечного рівня за даним напрямком та створити передумови стійкового соціально-економічного розвитку.

3.4. Соціальна робота щодо соціальної адаптації та соціалізації внутрішньо переміщених осіб в Україні

Українське суспільство сьогодні переживає черговий кризовий період, пов'язаний із багатьма чинниками. Найбільш руйнуючою обставиною уже декілька років є збройний конфлікт на сході держави. Конфлікт, який розділив не тільки політиків та суспільство, а й сім'ї, зокрема. Певну кризу переживає і професійне середовище фахівців (педагогів, психологів, соціальних працівників та ін.). Суть цієї кризи полягає у відсутності або недосконалості наявних методик роботи з сім'ями та дітьми, які постраждали від збройного конфлікту, у тому числі внутрішньо переміщеними особами (ВПО) [171].

Станом на 22 лютого 2019 року в Україні на обліку знаходилося 1355375 переселенців. Це відносна статистика, яка не відображає кількості всіх вимушених переселенців, а лише тільки тих, що стали на облік. З лютого 2014 року по травень-серпень 2016 року спостерігається різке зростання кількості офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб (найбільша кількість зареєстрованих ВПО – 1780946 осіб – у травні 2016 року). З листопада 2016 року спостерігається зменшення офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб [171].

Якщо аналізувати міграцію з окупованих територій України, то розподіл кількості ВПО з окупованого Донбасу та Криму представлений наступним чином: найбільша кількість переселенців у Донецькій, Харківській, Київській, Дніпропетровській та Одеській областях, а найменша – у західних областях України [171].

На даний час ситуація в Україні характеризується складним політичним, економічним, соціальним станом, що потребує підтримки ВПО з різних питань і вимагає комплексного міждисциплінарного підходу.

Внутрішньо переміщені особи мають потребу в матеріальній, фінансовій, соціально-педагогічній, юридичній і психологічній допомозі та підтримці. На особистість негативно впливає стрес, пов'язаний із позбавленням домівки, відсутністю стабільності, втратою годувальників, друзів, батьків, позбавлення турботи. Тому дана проблема є комплексною і включає не лише політичну, а й соціальну, психологічну та комплексну соціальну роботу та потребує особливих ресурсів для її вирішення.

Теоретичну та практичну значущість окресленої тематики в своїх працях розкрили Балакірева О. В., Григоренко І. О., Гусак Н. С., Залеська О. В., Капська А. Й., Лактіонова Г. М., Савельєва Н. М., Трухан С. О. та ін.

Необхідно зважати також на те, що ця проблема має історичні корені, пов'язані із військовим станом на різних етапах розвитку суспільства (наприклад, Друга світова війна, XX століття; аварія ЧАЕС, 1986 рік). Корисним також є досвід інших країн, які зіткнулись з такою ж проблемою (Азербайджан, Грузія, Молдова). Тому єдиним шляхом вирішення проблем ВПО є припинення конфліктів і повернення людей до своїх домівок [175].

Отже, враховуючи вищесказане, зрозуміло, що проблема ВПО є актуальною на сьогоднішній день у нашій державі і потребує розробки теоретичних засад та їх практичного втілення щодо соціалізації їх у нових умовах проживання.

Метою дослідження є аналіз всіх сторін інтеграції внутрішньо переміщених осіб у суспільство, зокрема їх адаптації та соціалізації.

Необхідно зважати на те, що в Україні не ототожнюють поняття «внутрішньо переміщені особи» та «біженці», оскільки щодо останніх існує певний момент примусу. Також у нашій державі до внутрішньо переміщених осіб відносять внутрішніх мігрантів, які внаслідок військових подій та природних катаклізмів змушені ними стати.

Як свідчить закордонний досвід, для розв'язання проблем внутрішньо переміщених осіб існує ретельно розроблена нормативно-законодавча база щодо їх захисту, ефективна діяльність органів адміністрації, координація зусиль різних відомств та фінансування з державного бюджету, допомога громадських та благодійних організацій.

Одним із основних законів, який регулює захист ВПО, є Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», прийнятий і підписаний Президентом України 20.10.2014 року № 1706 – VII, який зазнав певних змін з того часу [181].

Згідно цього закону, внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

Даний закон є гарантією дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, які передбачені Конституцією України та іншими законами, а також заперечує примусове внутрішнє переміщення.

При реєстрації обов'язково надається відповідна довідка як дорослим,

так і дітям.

Порядок збирання та оброблення даних, оформлення і видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи та форма її зразка затверджуються Кабінетом Міністрів України. В Україні створюється єдина інформаційна база даних про внутрішньо переміщених осіб створюється з метою обліку таких осіб.

Відповідно до Статті 5 даного закону, адресою фактичного місця проживання внутрішньо переміщеної особи може бути адреса відповідного місця компактного поселення внутрішньо переміщених осіб (адреса містечка із збірних модулів, гуртожитку, оздоровчого табору, будинку відпочинку, санаторію, пансіонату, готелю тощо). Так, наприклад, у Житомирській області у першу чергу ВПО були розміщені у готелі «Житомир» та в санаторії «Тетерів».

Забезпечення реалізації державної політики має здійснюватися у сфері зайнятості, трудової міграції, трудових відносин, соціального захисту, соціального обслуговування населення, волонтерської діяльності, оздоровлення та відпочинку. Зокрема – це частково підтверджується Ст. 7 «Забезпечення реалізації прав зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб на зайнятість, пенсійне забезпечення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування, соціальні послуги, освіту» [182].

Актуальною на сьогоднішній день є Ст. 8. щодо забезпечення виборчих прав внутрішньо переміщених осіб, які мають право голосу на виборах Президента України, народних депутатів України, місцевих виборах та референдумах шляхом зміни місця голосування без зміни виборчої адреси.

Внутрішньо переміщені особи мають як свої права (Ст. 9, пункт 1), так і обов'язки (Ст. 9, пункт 2). Повноваження з питань забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб покладається на Кабінет Міністрів України (Ст. 10). Центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування мають забезпечувати права і свободи внутрішньо переміщених осіб (Ст. 11).

Закон «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», який повинен був стати визначальним при формуванні політики держави щодо ВПО, був прийнятий тільки 22 листопада 2014 року – фактично, через вісім місяців після початку антитерористичної операції. Проте, прийнятому Закону передував цілий блок Постанов Кабінету Міністрів України (Постанови КМУ № 505, № 509, № 531 від 01.10.2014, № 595 від 07.11.2014, № 79 від 04.03.2015 тощо), метою яких є регламентування питань реєстрації ВПО, надання їм фінансової допомоги, поновлення соціальних виплат, пенсій тощо. На жаль, норми Закону та Постанов КМУ

в значній мірі відрізняються одна від одної і саме ці розбіжності призводять до суттєвих обмежень прав ВПО [172].

Ще до прийняття Закону, 1 жовтня 2014 року, було прийнято три постанови КМУ:

- № 505 «Про надання щомісячної адресної допомоги особам, які переміщуються з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції, для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг»;

- № 509 «Про облік осіб, які переміщуються з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції»;

- № 531 «Про особливості реалізації прав деяких категорій осіб на загальнообов'язкове державне соціальне страхування».

Таким чином, проаналізувавши українське законодавство щодо захисту і підтримки внутрішньо переміщених осіб, а також враховуючи те, що Україна за роки незалежності вперше зіткнулась із даною проблемою, варто зауважити, що все нормативно-правове забезпечення потребує вдосконалення. Поряд із побутовими, матеріальними та іншими проблемами необхідно враховувати проблеми з соціальною адаптацією, соціалізацією внутрішньо переміщених осіб, оскільки бойові події, зміна місця проживання, якість побутових умов, матеріальне забезпечення, зміна оточення тощо впливають на соціальну адаптацію та адаптацію людини. Ця проблема є мультидисциплінарною і потребує залучення різних фахівців.

Адаптація – це пристосування до певних умов середовища. Соціальна ж адаптація – це процес активного пристосування індивіда до зміненого середовища за допомогою різних заходів. Адаптація підрозділяється на біологічну і соціально-психологічну:

1. Біологічна включає в себе адаптацію організму до стійких і мінливих умов середовища.

2. Соціально-психологічна адаптація – це пристосування людини як соціальної істоти до норм, умов, принципів, етикету певного суспільства.

Також соціальна адаптація визначається як інтегрований показник стану людини, що відображає його можливості виконувати певні біосоціальні функції, а саме:

- адекватне сприйняття навколишньої дійсності і власного організму;
- адекватна система відносин і спілкування з оточуючими, здатність до праці, навчання, до організації дозвілля та відпочинку;
- мінливість (адаптивність) поведінки відповідно до ролевих

очікувань інших [180].

У контексті проблеми соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб слід чітко виокремити тих осіб, які належать до даної категорії. Згідно сучасного трактування, внутрішньо переміщеними особами вважаються особи, які змушені раптово залишити місця звичного проживання у великих кількостях у результаті збройного конфлікту, внутрішньої ворожнечі, систематичних порушень прав людини чи стихійних лих, але, тим не менш, не залишили територію власної країни, тобто не перетинали міжнародно визнаний державний кордон.

Існують як об'єктивні так і суб'єктивні причини успішної чи неуспішної адаптації ВПО. До об'єктивних можна віднести загальну соціально-економічну ситуацію в країні, до суб'єктивних – особливості особистості (страх, тривога, агресія), наявність конфліктних ситуацій з громадою, яка приймає таких осіб, тощо. Особливо гостро перед ВПО постають проблеми соціокультурної адаптації, тобто процеси, завдяки яким переміщена особа та нове культурне середовище набувають певної відповідності. В дослідженні Т. Стефаненко виокремлено внутрішню сторону адаптації (відчуття задоволеності життям) та зовнішню (участь індивіда в соціальному та культурному житті нової групи). Внутрішнім джерелом соціокультурної адаптації є невідповідність звичної культурної діяльності внутрішньо переміщеної особи зміненому соціокультурному середовищу [180].

Також, згідно досліджень Г. Солдатової, у ВПО часто спостерігається трансформація етнічної самосвідомості по типу гіперідентичності при одночасному підсиленні етнотіпічних тенденцій. У них завищений рівень самооцінки, який є елементом компенсуючої психологічної системи та результатом функціонального врівноваження відчуття неповноцінності й значно ослабленого відчуття власної значущості. Також елементом компенсуючої системи є позитивність образів власної етнічної групи «для інших». Автостереотипи для цих осіб значно вищі за значенням, ніж образи «інших для себе».

Аналіз дослідження поведінкових стратегій показав, що вимушено переміщена особа інтегрується в нове соціокультурне середовище зі складним образом соціальної реальності та себе в ній. Те, наскільки успішним буде соціально-психологічна адаптація залежить і від особливостей цих осіб, і від того наскільки нове соціальне оточення має готовність прийняти таку особу [180].

Соціально-психологічна адаптація осіб, що переміщені на певний, чітко визначений період часу, згідно досліджень А. Furnham та S. Bochner,

має свої особливості. Вченими доведено, що такі особи не так гостро переживають через наявність відмінностей, а навички поведінки, які вони набувають у іншому соціокультурному середовищі, мають зворотній характер. Науковці розробили теорію соціально-психологічної підтримки, яка запобігає виникненню різного роду психічних порушень та, як наслідок, забезпечує досить високий рівень суб'єктивного благополуччя. Доведено, що для внутрішньо переміщених осіб на початку входження їх в іншу культуру найбільш цінною може бути інформаційна підтримка, згодом – інструментальна, і лише з плином часу – емоційна підтримка [180].

При аналізі проблеми соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб у нашій країні слід відзначити дослідження А. Налчаджяна щодо переадаптації, яка розглядається як процес перебудови особистості при кардинально змінених умовах життєдіяльності внаслідок надзвичайних ситуацій. Екстремальні ситуації призводять до значних об'єктивних та психологічних труднощів, вимагають повного напруження сил та оптимальної реалізації особистих можливостей з метою досягнення успіху та забезпечення безпеки. Такі умови активізують комплекс адаптивної поведінки. Наслідком може бути тип реакції, який науковці називають вимушеним номадизмом, тобто вимушеною міграцією у безпечні райони. Суб'єктом соціально-психологічної адаптації є особа, що знаходиться у взаємодії з новим соціокультурним середовищем.

Таким чином, внутрішньо переміщена особа виступає як суб'єкт міграції, яка залишила постійне місце проживання та шукає притулку на території власної держави. Успішність входження до нової спільноти залежить від обраних адаптаційних стратегій, які призводять до різних типів адаптації, а також, відповідно, до різних її наслідків. В якості передумови успішної адаптації дослідниками визначається необхідність усвідомити авторство власного життя, можливості змінити його та взяти повну відповідальність за своє життя.

У той же час рівень адаптованості обумовлено не лише рівнем активності суб'єкту та його здатністю до реалізації оптимальних стратегій виходу із кризових ситуацій, а й можливими наслідками психологічної травми, оскільки факт вимушеного переміщення внаслідок воєнного конфлікту може розглядатися як кризова ситуація чи екстремальна, адже несе загрозу життю та здоров'ю людини. Основними позитивними стратегіями подолання кризових життєвих ситуацій вітчизняними дослідниками (Т. Титаренко, Б. Лазоренко) визначено:

- когнітивні (розуміння, оцінка і осмислення ситуації, що склалася);
- емоційні (опанування своїми емоціями, налаштування на позитив);
- поведінкові (включеність у діяльність, спілкування з друзями).

Науковцями складено перелік сучасних стратегій, які розглядаються як свідомо поведінка особистості, що спрямована на адаптацію до них адекватними способами:

- 1) блок активних дій, що призводять до усунення джерела стресу – планування, пошук активної соціальної підтримки, позитивне тлумачення та зростання, прийняття відповідальності;
- 2) блок стратегій, які передбачають пошук емоційної та соціальної підтримки, пригнічення конкуруючої діяльності);
- 3) блок адаптаційних стратегій, що не є ефективними, проте іноді допомагають особистості в умовах кризової ситуації дистанціюватись від неї і знайти оптимальний варіант вирішення проблеми (заперечення стресової події, мисленнєве та поведінкове відсторонення від неї; іноді навіть емоційний напад, агресивна поведінка) [180].

Також, окремо розглядається як засіб оптимізації адаптації до кризових ситуацій використання методик психоемоційної саморегуляції, серед яких продуктивні (пошук соціально-психологічної підтримки, гнучкість, оптимізм, включеність у вирішення проблеми) та непродуктивні (занурення у негативні переживання, самозвинувачення чи звинувачення інших), а також пасивні та активні стратегії. До перших відносяться ухиляння, відмова від вирішення труднощів, втеча від проблем.

Активні стратегії включають наступні складові:

1. Оволодіння ситуацією шляхом її перетворення.
2. Подолання емоційного дистресу зміною власного ставлення до ситуації.

У внутрішньо переміщених осіб визначають ряд проблем, а саме:

1. Психологічні: загальні, притаманні всім членам родини: відчуття невизначеності (майбутнього й теперішнього стану); психологічні травми внаслідок того, що люди стали свідками руйнувань і насильства, війни; почуття провини (вони були за Україну, проти ДНР, ЛНР, а їм довелося покинути домівки та просити допомоги); наявність страху втрати своєї ідентичності; почуття жертвовності та віктимності внаслідок компактного проживання; відчуття себе біженцями, від яких нічого не залежить; низька самооцінка або агресія; тривога за майбутнє; невиплакані горе й біль; очікування поганого; страх перед змінами; відчуття безпорадності й незахищеності або гнів, агресія: «ми все втратили, нам потрібно

допомогати»; психологічні труднощі проживання в місцях компактного перебування переселенців; розлучення з домашніми тваринами при поселенні; новий досвід проживання в місцях компактного перебування внутрішньо переміщених осіб; втрата батьками гарантій безпеки для своєї дитини внаслідок безпорадності в екстремальній ситуації; зміна життєвих цінностей у родини, відсутність критичного мислення.

2. Педагогічні проблеми: теорія, історія, інноваційні технології керування своїм психологічним станом, проявом емоцій, емоційним насильством. Є особисті життєві кризи та кризи родин, які накладаються одна на одну, погіршуючи життєдіяльність сім'ї.

3. Чоловічі проблеми: почуття провини за нездатність захистити й забезпечити родину, рідний край, за вимушене безробіття, складнощі з виявом емоційного тепла до близьких і рідних.

4. Жіночі проблеми: страхи, переживання за те, що трапилось, і за майбутнє, повсякчасна турбота за дітей і членів родини в нових умовах, відчуття тривожності й підвищеної відповідальності за родину, почуття самотності.

5. Дитячі проблеми: порушений емоційний розвиток унаслідок того, що діти стали безпосередніми свідками воєнних подій, учасниками вимушеної міграції (страхи, підвищений рівень стресу, злість, агресія, сум, невилпаканий біль, почуття незахищеності й безпорадності, тривога за майбутнє, очікування «поганого», страх перед змінами, низька самооцінка, почуття провини). Дітям важко висловити власну думку. У них спостерігається гнів, конфлікти з місцевими дітьми, відчуженість та ізолюваність – переселені діти граються окремо від місцевих. Можливе перерване навчання, втрата дошкільної та позашкільної освіти внаслідок переселення, новий дитячий колектив і нові умови проживання, нові соціальні зв'язки, які всі разом складають важке навантаження на дитину. Наслідком є травматичні дитячі ігри, депривація, дії, які повторюються у поведінці, деформація картини світу, проблеми уваги, пам'яті, навчання, різні страхи, травматичні сновидіння та порушення сну, психосоматичні порушення, які з часом можуть перейти в стійкі порушення здоров'я за умови відсутності медичної та психологічної допомоги дітям.

6. Економічні проблеми: часто відсутність роботи за фахом у новому місці проживання, складнощі з працевлаштуванням на новому місці, проблеми нестачі часу й грошей на перекваліфікацію для нового місця роботи (виплати здійснюються впродовж 4-х місяців для працездатних осіб, що часто замало для оволодіння новою професією та знаходження роботи), відсутність умінь сімейної економіки в екстремальних умовах.

7. Матеріальні проблеми: відсутність власного житла; проблеми придбання житла або пошуку вже оплачуваного житла через 6 місяців проживання в наданих владою безкоштовних приміщеннях; проблеми проживання в нових будівлях меншої площі, або компактно, на базах відпочинку, у дитячих таборах відпочинку, які непристосовані для щоденного побуту сімей, у модульних містечках; досить мала сума виплат на 1 члена родини-переселенця (842 гривні на житло для пенсіонерів впродовж перших двох місяців, що замало для міста для наймання квартири, 442 грн. на місяць на 1 безробітного працездатного члена родини впродовж перших двох місяців, половина суми впродовж наступних 2-х місяців), проблеми оформлення виплат на дітей за відсутності батьків, які можуть законно представляти їх інтереси.

8. Соціальні проблеми: відсутність житла, яке цілком було б таким, яке покинули, скупченість сімей, інколи агресія в місцях компактного проживання і наявність неформального лідерства, проблеми влаштування дітей у дитячий садочок унаслідок дефіциту місць у садках, переведення студентів ВНЗ на бюджетні місця в інші ВНЗ, організація дитячого оздоровлення й відпочинку влітку, зміна міського оточення на сільське, або стрес від великого міста, відсутність побутових умінь проживання в сільській місцевості, проблеми інтеграції в нову громаду. Окремо стоїть питання про розміщення переселених державних установ, які втратили свої окремі корпуси, лабораторії, кабінети тощо та які мають незручності на новому місці внаслідок обмеженості умов для роботи. Факторами ризику для сім'ї є як проживання з родичами в їх будинках, що несе психологічне, матеріальне навантаження на всіх дітей і дорослих, так і повна відірваність від кровних зв'язків, відсутність підтримки й допомоги. У новій громаді може спостерігатись різне ставлення її мешканців до переселенців. Це залежить як від ресурсів громади, так і від громадянської свідомості її мешканців, поведінки переселенців.

9. Соціально-педагогічні проблеми: формування нового способу життя сім'ї в нових умовах проживання, невміння визначати пріоритети розвитку для власної родини, ключові проблеми, які потребують першочергового розв'язання, відсутність у членів сім'ї життєвих умінь в екстремальних умовах, соціальна адаптація до життя в нових умовах, проблеми соціалізації сім'ї та кожного окремого члена родини в нових умовах, примирення в суспільстві, в новій громаді.

10. Соціально-медичні проблеми – спостерігаються в основному в осіб, які мають хронічні хвороби (видача ліків для хворих на цукровий діабет, муковісцидоз, проведення гемодіалізу тощо). Проблем масового

зараження, інфекцій не спостерігалось внаслідок свідомості громадян і своєчасної допомоги на місцях.

11. Юридичні проблеми – відсутність статусу переселенців із зони АТО; прагнення його мати для відновлення всього втраченого майна; відсутність можливості компенсувати втрати державою-агресором (відповідно до Закону «Про боротьбу з тероризмом»); невизнання документів про освіту, які видані в ЛНР та ДНР, в Україні; реєстрація дітей на новому місці проживання; виїзд дітей з дідусями, бабусями у зв'язку із тим, що батьки залишилися охороняти від мародерства домівки. Існує чисельна кількість проблем щодо адаптації внутрішньо переміщених осіб на прилеглих до ДНР і ЛНР територіях. Переважно у переселенців спостерігається низька мотивація до освоєння на новому місці проживання через бажання повернутися до своїх рідних домівок. Відмічено також у них низьку мотивацію до праці внаслідок неможливості компенсувати заробітки шахтарів, висококваліфікованих робітників на інших територіях, де менші зарплати й немає таких розвинених галузей. До того ж виникає проблема роз'єднання сімей, коли частина родини залишилася на окупованих територіях, а частина перебуває на тій, яка підконтрольна Україні. Ситуація переселення вже сама по собі спричинює стан дезадаптації. Люди розривають налагоджені стосунки з друзями й лишаються самі в нових умовах проживання. Вимушене переселення супроводжуються значними психологічними й матеріальними проблемами. Саме ці проблеми визначають вразливість внутрішньо переміщених осіб, сімей і дітей. Але ступінь їх вразливості різна й залежить від адаптаційного потенціалу сімей, їх ресурсів. Ці сім'ї потребують надання соціальних послуг разом із адміністративними, які допомагають долати кризу сім'ї, є тривалими й стосуються всіх функцій родини. Отже, зусилля сім'ї спочатку спрямовані на переїзд і забезпечення базових потреб членів родини, а потім на задоволення духовних і соціальних потреб [180].

На базові потреби й спрямовані адміністративні послуги, які надає держава. Але тривалі проблеми щодо забезпечення інших потреб людини, у т.ч. соціальних і духовних, не так швидко можна розв'язати, оскільки для цього потрібно надання соціальних послуг.

Відзначимо, що подолання цих проблем призводить до суттєвих змін у структурі сім'ї, стосунках її членів між собою та стосунках сім'ї із середовищем, що викликає проблеми соціалізації сім'ї, її адаптації та набуття автономності в нових умовах життя. Наслідки нерозв'язання цих проблем є багатоаспектними й тяжкими як для окремої особистості, так і для нашого суспільства в цілому – від втрати почуття патріотизму та

зневіри в собі в переселенців, тривалого стресу, страхів, тривоги, до втрати та значних розладів здоров'я, життєвих перспектив, невиконання своїх громадянських обов'язків окремими особами, зневіри їх у владі та ідеалах суспільства; від конфліктів на побутовому ґрунті в родині, громаді до конфліктів у суспільстві, розуміння агресії та насильства, зброї, сили як дієвого методу подолання будь-яких проблем у суспільстві. Допомога сім'ям здійснюється соціальним працівником у вигляді створення соціальних умов для реалізації прав внутрішньо переміщених осіб.

Отже, як соціальне явище адаптація визначається як процес входження особистості в певну групу, засвоєння нею норм, відносин та певного місця в структурі відносин між членами групи, усвідомлення проблем, що можуть виникнути під час входження до нового середовища. Найважливішою умовою успішної адаптації є свідома діяльність, що включає в себе безперервний обмін з іншим соціальним середовищем. Це можливо лише за умови усвідомлення себе як суб'єкта цього процесу та відповідності прагнень особистості, що має цей статус, цілям та завданням оточуючого середовища. На даний процес впливають соціальні, ціннісно-мотиваційні установки стратегії поведінки внутрішньо переміщених осіб, сприйняття громади чи громадою, відповідність самооцінки цих осіб їхнім реальним можливостям та умовам нового соціального середовища тощо. Розглядаючи можливі проблеми, що можуть виникнути у ВПО у процесі соціальної адаптації, не можна не зважати на чинники, що впливають на її успішність, а саме:

- об'єктивні, суб'єктивні;
- зовнішні, внутрішні;
- індивідуальні, групові;
- глобальні, регіональні.

Також впливає на успішність соціальної адаптації попередній досвід переміщеної особи та характер можливої отриманої психологічної травми. Необхідно врахувати, що одним із найважливіших показників успішної адаптації внутрішньо переміщеної особи до умов зміненого соціального оточення є ступінь задоволеності особою чи групою різними сторонами своєї життєдіяльності та соціальна підтримка приймаючої громади. Щодо приймаючої громади та її ролі в процесі соціальної адаптації вимушено переміщених осіб, слід виокремити наступні напрямки її діяльності. Перший напрямок включає в себе сприймання вимушених переселенців як загрозу для членів громади в професійному та економічному аспекті, її відповідна діяльність щодо блокування включення ВПО у повноцінне життя нового соціального оточення. Цей напрямок значно перешкоджає,

іноді навіть унеможливорює успішне проходження адаптації ВПО [180].

Наступний напрямок характеризується демонстративною байдужістю до ВПО та їх ігнорування, ігнорування можливих проблем вимушених переселенців. Третій напрямок можливої діяльності громади, що приймає внутрішньо переміщених осіб, включає в себе активні дії щодо включення ВПО до нового соціального середовища та максимально можлива допомога в подоланні проблем і труднощів, які можуть виникнути під час соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб.

Отже, теоретичний аналіз проблеми соціальної адаптації внутрішньо переміщених осіб дозволив визначити її як процес інтеграції в систему соціальних зв'язків та стосунків, що виникають в новому соціальному середовищі їхньої життєдіяльності. Як соціально-психологічне явище адаптація таких осіб розглядається як процес входження особи в певну групу, засвоєння нею норм, відносин та визначення певного місця у структурі відносин між членами групи. Значний вплив на успішність цього процесу здійснюють особливості обраної стратегії та її відповідність конкретній ситуації.

Особливості соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб зумовлені переживанням психологічної травми вигнання, сформованими на цьому підґрунті соціальними установками та регламентованими ціннісно-нормативними позиціями групи, що транслиуються через міжособистісну та масову комунікацію. Процес інтеграції внутрішньо переміщених осіб здійснюється через набуття певного соціального статусу, коригування соціальних уявлень, переживань та поведінки, що призводить до відповідності очікувань особистості та групи. Визначення психологічних проблем, що виникають в осіб із таким особливим статусом в процесі їхньої адаптації, а також вивчення соціально-психологічних чинників суб'єктивного благополуччя внутрішньо переміщених осіб, розкриття їх комунікативно-інтерактивної природи, є необхідною передумовою для вдосконалення соціально-психологічної роботи з особами цієї групи із підвищення рівня їхнього суб'єктивного благополуччя та якості життя.

Особливо стресовою і травматичною ситуацією ці події стали для дітей, які змушені були змінити місце проживання і отримали статус «діти-переселенці», тому що діти взагалі є більш вразливими та чутливими до впливу несприятливих чинників оточуючого середовища, аніж дорослі. Діти-переселенці змушені долати травматичні й стресові чинники значно частіше. Ці чинники впливають на дитину в період її розвитку, тим самим порушуючи нормальні процеси формування і

становлення особистості. Пережитий травматичний досвід впливає на когнітивні процеси, особливості поведінки, міжособистісні відносини, самооцінку і в цілому на світогляд.

Травмуючі обставини залишають дитину без стабільного, безпечного та підтримуючого оточення, яке є необхідним для нормального розвитку. Навіть якщо сім'я переїхала на нове місце в повному складі, дорослі не можуть приділяти вихованню, проблемам дітей стільки ж уваги, скільки раніше. Батьки, самі переживаючи важкий стрес, не завжди здатні виконувати звичні сімейні ролі. Вони часто не мають сил, щоб допомогти своїм дітям. При втраті найближчого оточення (близьких, родичів, сусідів), сім'я втрачає значну частину соціальної підтримки.

Дослідження взаємовідносин між ВПО та місцевим населенням виявили ще ряд аспектів, що впливають на проблему адаптації. Серед ліній аналізу, за твердженням, Г.А. Габрахмановой, найбільш актуальні наступні: рольова і статусна структури в контексті сценарію «господарі і гості», націленість на постійну або, навпаки, тимчасову взаємодію; дифузне або компактне розселення мігрантів; ступінь включеності в суспільство (учасник або спостерігач) та наявність соціальної ніші для мігрантів; ступінь поширеності мігрантофобії [180].

Опинившись у новому соціокультурному середовищі, у процесі взаємодії з населенням, що приймає ВПО, вони завжди відчувають труднощі, зумовлені відмінностями в традиціях, звичаях, установках, поведінці, ціннісних орієнтаціях, що сформувалися в різних умовах. У місцевого населення несхожість внутрішньо переміщених осіб викликає нерозуміння і роздратування, приводячи до виникнення взаємної нетерпимості і конфліктів. Об'єднання ВПО в групи часто прискорює і підсилює процес їх перетворення на стійкий об'єкт негативних соціальних установок.

Дослідження показали, що проблеми, зумовлені депривацією та ізоляцією, більшою мірою характерні для ВПО, які проживають у компактних поселеннях. Задля того, аби людина вижила як особистість, необхідні спеціальні дії, які б сприяли організації, стимулюванню власного «Я» людини: заохоченню активності ВПО, їх участі в прийнятті рішень, можливості впливати на життєві події.

Успішність адаптації багато в чому визначається психологічним станом і настроєм людини. Серед основних критеріїв психічного здоров'я Ф.Б. Березін розглядає: стан душевного благополуччя, відсутність хворобливих психічних проявів, адекватність відображення та реагування, відповідний віку рівень зрілості емоційно-вольової та пізнавальної сфер

особистості, адаптивність в мікросоціальних відносинах, здатність керувати поведінкою і ставити життєві цілі, а також підтримувати належний рівень активності щодо їх досягнення. У той же час не можна забувати, що оцінка людини як здорової, нормальної і раціональної більшою мірою залежить від обставин, соціального, культурного та історичного контексту [180].

Аналіз психологічних проблем і психічних розладів ВПО вказує на те, що вони носять комплексний характер, охоплюючи всі основні сфери особистості: емоційну, когнітивну, поведінкову, мотиваційно-потребову та комунікативну. Порушення в різних сферах психічного здоров'я ВПО, можуть призвести до глобальних проблем особистості. Найважливіша з них – криза ідентичності. Також слід виділити психосоматичні симптоми її розладів. Г.У. Солдатова стверджує, що порушення в емоційній сфері ВПО різноманітні - від байдужості, пригніченості, втрати інтересу до життя, загальмованості, що переходить в апатію й депресію, до дратівливості, агресивності, неконтрольованості гніву. Посилюється тривожність, підвищується збудливість, виникають різкі зміни настрою. У переважної кількості ВПО виникають розлади сну, а саме: безсоння, труднощі щодо засинання. Внутрішньо переміщені особи стають пацієнтами психіатричних клінік. Депресія, у свою чергу, призводить до того, що ця категорія людей опиняється в зоні підвищеного суїцидального ризику. У мотиваційній сфері зміна потреб ціннісних орієнтацій призводить до зниження самооцінки, переживання неможливості задоволення потреб.

Афективні і мотиваційні проблеми ВПО супроводжують порушення в когнітивній сфері, а саме: випадки розладів усіх основних пізнавальних процесів – порушення пам'яті, неуважність, відволікання, порушення сприйняття, розлади мислення.

Серйозні проблеми виявляються і в сфері міжособистісного спілкування: як у подружніх стосунках і відносинах з дітьми, так і в сфері взаємодії з представниками власної та іншої культури.

Слід підкреслити, що труднощі, викликані ситуацією вимушеної міграції, мають не тільки негативні наслідки для психічного здоров'я. Вони можуть сприяти її позитивним змінам, наприклад особистісному зростанню, набуття нового досвіду, нових навичок. Деякі з них порівняно легко справляються з кризовими ситуаціями. Тому важливої ролі набувають ті психологічні якості, які дозволяють подолати травмуючі ситуації, зберегти цілісність особистості, уникнути психічних розладів.

Вимушене переселення осіб входить до числа важковирішуваних

життєвих ситуацій. Ситуація вимушеного переселення вимагає від людини зусиль можливостей щодо її адаптації

Правильно організована соціально-психологічна допомога ВПО може узгодити складнощі соціокультурної адаптації та інтеграції їх у суспільстві. Для цього соціально-психологічна допомога повинна бути спрямована на активізацію внутрішніх ресурсів ВПО, оволодіння ефективними способами самодопомоги, подолання кризової життєвої ситуації, симптомів посттравматичного стресу.

Найважливішою умовою успішної адаптації є свідома діяльність, що включає в себе безперервний обмін із іншим соціальним середовищем та громадою, яка її приймає. Це можливо лише за умови усвідомлення себе як суб'єкта цього процесу [180].

Для внутрішньо переміщених осіб на початку їх адаптації в іншу культуру найбільш цінною може бути інформаційна та емоційна підтримка. Однією з головних проблем, яка заважає адаптації переселенців, є відсутність єдиної національної програми щодо внутрішньо переміщених осіб і органу, який би безпосередньо займався переселенцями.

На думку правозахисників, поліпшити ситуацію допомогло б, зокрема, створення єдиного центрального органу, відповідального за всі питання, пов'язані з переселенцями, створення єдиної електронної бази даних, у якій можна було б отримати інформацію про людину, незалежно від того, де вона перебуває, без безпосереднього звернення до органів влади, поліпшення технічного стану існуючої електронної системи [180].

Допомога внутрішньо переміщеним для адаптації до нової життєдіяльності має бути багатофункціональною. Форми такої роботи мають сприяти нейтралізації несприятливих чинників, що знижують рівень низької соціальної адаптації ВПО. Вона повинна бути орієнтована на своєчасну і як найшвидшу соціально-психологічну адаптацію.

Таким чином, соціально-психологічна адаптація осіб, що переміщені на певний, чітко визначений період часу, має свої особливості. На успішність соціально-психологічної адаптації впливає попередній досвід переміщеної особи та характер можливої отриманої психологічної травми. Одним із найважливіших показників успішної адаптації внутрішньо переміщеної особи до умов зміненого соціального оточення є ступінь задоволеності особою чи групою різними сторонами своєї життєдіяльності та соціальна підтримка громади, яка їх приймає [180].

Соціальна робота як суспільне явище є своєрідною моделлю діяльності, спрямованої на здійснення компетентної соціальної допомоги,

підвищення ефективності процесу соціалізації, виховання і розвитку різних категорій населення та здійснення соціального захисту [178]. Соціальна робота з внутрішньо переміщеними особами та їх сім'ями спрямована на забезпечення адекватної соціальної підтримки та здійснення соціального захисту внутрішньо переміщених осіб та їх сімей, зміцнення та активізацію їх адаптаційного потенціалу, створення сприятливих умов для їх життєдіяльності, забезпечення тривалої соціальної взаємодії, налагодження механізмів самоорганізації і саморозвитку, допомоги членам сімей внутрішньо переміщених осіб щодо їх соціалізації.

Оскільки проблема внутрішньо переміщених осіб зі сходу України має комплексний характер, що пов'язано з наявністю в ній як об'єктивного, так суб'єктивного чинника, то соціальна робота з цією категорією населення має носити інтегративний характер, включати всю сукупність необхідних заходів, забезпечувати ефективне виконання основних функцій у їх гармонійному поєднанні [181].

Тому визначальна роль у цій справі, на нашу думку, належить соціальному працівнику, який виступає зв'язною ланкою між адміністративно-правовою системою соціального захисту з тими, для кого вона призначена, ВПО та їхніми сім'ями. Фахівець має забезпечити доступність комплексу послуг для даної категорії клієнтів [177].

Соціальні працівники виступають суб'єктами соціальної роботи. Метою роботи з сім'ями внутрішньо переміщених осіб є: забезпечення доступності комплексу послуг для внутрішньо переміщених осіб та їх сімей; надання допомоги у набутті навичок адекватного поведіння в новому соціальному середовищі, частиною якого є найближче оточення; мінімізація негативних наслідків або навіть повне розв'язання проблем сім'ї або особи; усунення труднощів, пов'язаних з адаптацією до нових умов навколишнього середовища; надання ефективних гуманітарних послуг з метою поліпшення якості життя сімей [177].

До основних завдань соціальної роботи з сім'ями внутрішньо переміщених осіб відносяться: надання соціальної допомоги вимушеним переселенцям; сприяння інтегруванню внутрішньо переміщених осіб в соціальне середовище, в яке вони потрапляють; створення спрощених процедур реєстрації, отримання житла, працевлаштування, відновлення бізнесу тощо [173].

Особливими принципами соціальної роботи з внутрішньо переміщеними особами є: добровільність, своєчасність, повага, комплексність, персоналізація, активізація клієнта.

На кафедрі соціальних технологій було проведено дослідження щодо ефективності соціальної підтримки та допомоги внутрішньо переміщеним особам.

Нами було визначено форми та методи роботи, які використовують соціальні працівники в роботі з ВПО, проаналізовано, наскільки дані методи ефективні, а також перевірено, чи враховують соціальні працівники соціально-психологічний фактор особистості: адаптаційний потенціал особистості та ступінь стійкості людини до впливу психоемоційних стресів, який, на нашу думку, є одним з головних чинників в успішній соціалізації ВПО.

Також було проаналізовано, які саме заходи, їх обсяг та напрями роботи використовуються соціальними працівниками в роботі з ВПО [180]. Для перевірки цього нами було застосовано контент-аналіз річних планів соціальних працівників у роботі з ВПО. Даний аналіз показав, що соціальні працівники в роботі з ВПО використовують методи, які є загальноприйнятими в роботі соціального працівника з сім'ями та особами, що опинилися в складних життєвих обставинах. Це є супровід таких клієнтів, під час якого використовуються наступні методи:

- соціально-економічні методи, які включають у себе: натуральну та грошову допомогу, моральне заохочення, встановлення пільг, здійснення патронажу, допомога в побутовому обслуговуванні. За допомогою соціально-економічних методів соціальні працівники, інші спеціалісти здійснюють вплив на матеріальні, моральні, сімейні та інші потреби ВПО;

- організаційні (адміністративні) методи, які передбачають: консультації та поінформованість клієнтів з приводу нормативних прав та допомог, на які ВПО можуть розраховувати зі сторони держави, крім цього до даного методу входить сприяння працевлаштуванню, представлення інтересів клієнта на міжвідомчому рівні, контроль та інспектування. За допомогою даного методу ВПО можуть більше дізнатися, на які види допомоги вони можуть розраховувати зі сторони держави, будуть поінформовані, як відстояти та захистити свої інтереси, а також зможуть за допомогою соціального працівника облаштуватися на новому місці проживання;

- педагогічні методи, які включають в себе: формування свідомості, формування позитивного досвіду поведінки, дій та вчинків, стимулювання діяльності, самовиховання. Даний метод націлений на стимулювання особистості до покращення чи зміни своєї поведінки, розвиток мотивації на соціально схвальну діяльність, а це дуже необхідно ВПО, адже так багато з них через стрес та вимушене переміщення з рідного дому на

чужину, втрачають надію та прагнення покращити свою долю, і в деякій мірі стають апатичними до всього, навіть до власного життя та благоустрою;

– психологічні методи, які включають в себе різного роду психологічні методики роботи з клієнтами, які опинилися в складних життєвих обставинах. Даний метод направлений на встановлення та відновлення позитивного сімейного мікроклімату, на адаптацію та виведення клієнтів з кризи та стресової ситуації. Психологічні методи у роботі з ВПО соціальні працівники впроваджують разом із психологами.

– соціологічні методи, які передбачають спостереження, опитування (традиційним методом є дистанційне (по телефону) чи очне інтерв'ю, анкетування, фокус-група), аналіз документів (різновидом цього методу є біографічний метод, що полягає у вивченні особистих документів людини – характеристик, щоденників, листів). Даний метод допомагає соціальному працівнику більше зрозуміти і вивчити особистість ВПО, щоб зрозуміти, з якою людиною йому доведеться працювати, в якій ситуації перебував клієнт та його родина, яке соціальне оточення було навколо них. Вибір перерахованих методів необхідний для того, щоб побудувати і підібрати саме той напрям в роботі з ВПО, який найбільше їм особисто підійде [180].

Отже, провівши контент-аналіз документів соціального працівника у роботі з ВПО, можемо зазначити наступне: соціальні працівники в роботі з ВПО використовують різноманітні методи, і проводять великий обсяг роботи з даною категорією клієнтів, яка направлена на покращення їхнього становища.

Наскільки такі методи і підходи соціальних працівників до роботи з ВПО є ефективними та результативними було перевірено завдяки глибинному інтерв'ю з фахівцями ЦСССДМ. Робота з ВПО проводиться регулярно. Опитувані фахівці соціальної сфери, які працюють з ВПО, не мають достатньої теоретичної та практичної бази для роботи з такими людьми, а іноді навіть самі спеціалісти морально та психологічно не готові працювати з ВПО, і це зрозуміло, оскільки дана категорія осіб для України є новим явищем, тому напрацьованих підходів до роботи з ними ще немає, і робота з ними знаходиться на етапі становлення та розробки.

Проте, не дивлячись на деякі недоліки в роботі соціального працівника з ВПО, опитувані спеціалісти зазначили, що тільки за останній рік всі ВПО, які стали на облік, отримали всі виплати і допомоги, які їм були представлені державою, крім того, оформили всі документи та пільги, на які відповідно до законодавства України вони мають право. Також

більшість з них, завдяки супроводу та підтримці служб та громадських організацій, які намагаються тісно співпрацювати з ЦСССДМ та соціальними службами, сім'ї ВПО було влаштовано на роботу, а дітей до садочків, шкіл та ПТНЗ і ВНЗ. За допомогою налагодження спільної співпраці між соціальними працівниками і членами громадських організацій, а також активної молоді, волонтерів, було проведено акції щодо збору різної натуральної допомоги ВПО [180]. Отже, враховуючи результати проведеного дослідження, підтверджено, що робота з ВПО проводиться, але потребує вдосконалення та корегування,

Також при проведенні глибинного інтерв'ю була перевірена ефективність роботи соціальних працівників з ВПО. При аналізі, як часто ВПО звертаються і чи взагалі звертаються за допомогою в соціальні служби, було встановлено, що всі опитувані нами особи зверталися і звертаються в соціальні служби за допомогою. Вони зазначили, що після переїзду, внутрішньо переміщені особи отримували підтримку і допомогу від таких служб, як: благодійна організація «Твоя опора», служба молоді та спорту, служба у справах дітей та сім'ї, центри зайнятості, ЦСССДМ, Житомирський місцевий центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги [180].

Найчастіше ВПО звертаються з таких питань: отримання гуманітарної допомоги, сприяння в працевлаштуванні та лікуванні. Жоден з опитуваних не звертався до служби за соціально-психологічною допомогою, оскільки вважають, що основною їх потребою є матеріальна та соціальна допомога. Проте, як показує практика і стан самих ВПО, психологічна допомога є однією з основних, які мають надаватися даним особам. Самі ВПО оцінюють роботу соціальних працівників за десятибальною шкалою приблизно на шість балів. Щодо працевлаштування ВПО проводять профорієнтаційні лекції, допомагають стати на біржу праці, при потребі направляють також через біржу праці на перекваліфікацію.

За допомогою багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність» (автори методики: А.Г. Маклаков, С.В. Чермянін), ми визначили поведінкові регуляції та комунікативний потенціал ВПО, що дало змогу диференціювати респондентів по ступені витривалості до взаємодії психоемоційних стресів. Також ця методика дає можливість перевірити, наскільки особистість є стресостійкою, і який у неї адаптаційний потенціал, що робить можливим проаналізувати, як швидко людина адаптується й успішно інтегрується в нові умови.

Дослідження проводили і обробляли по двом шкалам: «Нервово-психічна стійкість» (НПС) та «Особистісний адаптаційний потенціал»

(ОАП). Результати показали наступне: 15% опитуваних мають високий рівень адаптаційного потенціалу, це говорить про те, що така особистість стійка до психоемоційних стресів, і легко адаптується й інтегрується в нове оточення. Такі люди легко йдуть на контакт з оточуючими, одразу ж знаходять та займають в новому середовищі ту позицію, яка їх задовольняє, легко самореалізуються [180].

25% опитаних мають середній рівень адаптаційного потенціалу, що свідчить про те, що внутрішньо переміщені особи мають стійку психіку та на достатньому рівні адаптуються до нових умов, проте така адаптація в нових умовах проходить не швидко, на початкових етапах особистості з середнім адаптаційним рівнем перебувають в кризовому стані, в стані шоку, тому спочатку вони можуть здаватися замкненими, займати небажану позицію в новому оточенні, проте це триває недовго, через невеликий проміжок часу люди починають відкриватися, діяти, і в результаті, якщо умови будуть сприятливі, вони пройдуть адаптацію успішно, а якщо несприятливі, то період адаптації затягнеться, або взагалі можливе викривлення і підмінення очікуваних результатів [180].

Сім'ї внутрішньо переміщених осіб, як правило, потребують комплексної допомоги команди професіоналів. Мультидисциплінарна команда – це група фахівців (психологи, соціальні працівники та педагоги, медики, шкільні вчителі, юристи тощо), об'єднаних спільними цілями. У такій команді чітко визначаються функції кожного фахівця, розподіляються ролі та сфери відповідальності. Координація роботи членів команди і представлення нових випадків здійснюється координатором – як правило, соціальним працівником [184].

Склад команди може відрізнятися залежно від потреб людини, яка отримує допомогу, та плану її супроводу. Головним завданням цієї команди є виявлення та надання допомоги сім'ям, які опинилися в складних життєвих обставинах. Члени мультидисциплінарної команди повинні мати досвід і навички, необхідні для надання кваліфікованої допомоги клієнтам, бути добре поінформованими про принципи роботи й ресурси державної системи надання допомоги, про взаємодію її складових підрозділів, а також про ресурси недержавних організацій, що працюють у регіоні.

Діяльність міждисциплінарної команди є ефективною, коли всі її учасники (включно з особою, яка потребує допомоги) відповідально підходять до організації роботи, розділяють обов'язки та відповідальність щодо своїх повноважень. Важливо, щоб у команді був єдиний керівник процесу, який відповідає за загальний результат.

Внутрішньо переміщені особи є новою групою, з якою працюють соціальні служби, фахівці та волонтери. Пережитий травматичний досвід, факт переміщення для таких людей є кризовою життєвою ситуацією, яку посилює стресовий стан. Для розуміння їх специфічних станів та потреб, планування і надання адресної допомоги, спеціалісту важливо пройти навчання з організації допомоги внутрішньо переміщеним особам, враховуючи також закордонний досвід [184].

Виділяють два основних види соціальної роботи з внутрішньо переміщеними особами:

1. Практична соціальна робота (робота з конкретною особою чи групою осіб, що потребують соціальної допомоги).

2. Організаційна робота (організація роботи соціальної служби, розробка конкретних програм діяльності і т.ін.) [173].

До найважливіших видів соціальної роботи з внутрішньо переміщеними особами відносяться: соціальна діагностика, соціальна профілактика, соціальна реабілітація, соціальна корекція, соціальна терапія. Вони орієнтують на цілісний підхід до людини, врахування її інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, на створення громадських умов, що сприяють мобілізації потенціалу внутрішніх сил особистості для вирішення проблем і труднощів, які виникли. Внутрішньо переміщеним особам на сьогодні надаються медичні, юридичні, адміністративні, соціально-психологічні послуги, що мають на меті адаптацію внутрішньо переміщених осіб та забезпечення їхньої оптимальної життєдіяльності. Разом із тим, приймаються нові нормативно-правові документи, утворюються нові організації щодо надання допомоги та підтримки внутрішньо переміщеним особам, створюються нові робочі місця, відбувається перекваліфікація кадрів, розвивається волонтерський рух та благодійна допомога тощо, тобто здійснюється інституалізація внутрішньо переміщених осіб в Україні.

Таким чином, соціальна робота з внутрішньо переміщеними особами та їх сім'ями спрямована на забезпечення їх соціальної підтримки та здійснення соціального захисту, зміцнення та активізацію їх адаптаційного потенціалу, створення сприятливих умов для їх життєдіяльності, забезпечення тривалих 0020 соціальних взаємовідносин, налагодження механізмів самоорганізації і саморозвитку, допомогу членам сімей внутрішньо переміщених осіб у їх вдалій адаптації та соціалізації.

ПІСЛЯМОВА

Багатоаспектне дослідження військово-політичної стабільності держави в аспекті інтелектуалізації економіки дає змогу зробити наступні висновки.

1. Політична стабільність – одна із найважливіших категорій у політиці. Особливо ця проблема гостра і важлива для країн перехідного періоду, українського суспільства зокрема. На даному етапі розвитку українського суспільства політична стабільність набуває особливого значення і статусу у прийнятті політичних рішень, оскільки стабільність виступає ключовою цінністю у демократичних суспільствах. Політичні реалії сучасної України та сучасні українські лідери такі, що змушують констатувати, що модернізація – не оптимальний в даний момент метод оновлення суспільства, оскільки вимагає існування дієвого суб'єкту модернізації. На цю роль не може претендувати в Україні ні політик, ні політичний інститут, ні соціальний прошарок.

2. В управлінні забезпеченням економічної безпеки країни провідну роль відіграє держава та її інститути економічного управління, особливо такий координаційний орган з питань національної безпеки і оборони при Президентові України, як Рада національної безпеки і оборони України. Із формуванням громадянського суспільства в Україні все більшу роль у забезпеченні економічної безпеки відіграватимуть неформальні організації, підприємці та бізнесмени, працівники приватних і державних підприємств. Належний рівень економічної безпеки досягається здійсненням єдиної державної політики (у тому числі економічної), підкріпленої системою скоординованих заходів, адекватних внутрішнім і зовнішнім загрозам. Без такої політики неможливо домогтися виходу з кризи, примусити працювати механізм управління економічною ситуацією в Україні, створити ефективні механізми соціального захисту населення.

3. Роль інформації для прийняття управлінських рішень у сфері економічної безпеки держави є основоположною. У зв'язку з тим, що макроекономічні показники, які є основою для розрахунку рівня економічної безпеки, формуються на підставі даних щодо діяльності кожної окремої господарської одиниці, проблеми формування звітності та ведення бухгалтерського обліку мають також макроекономічний характер. Наявність даних про рух інформації від первинних документів суб'єктів державного та недержавного секторів економіки до індикаторів економічної безпеки держави дозволить впорядкувати канали інформаційних ресурсів з метою отримання на загальнодержавному рівні

достовірної, актуальної, адекватної, об'єктивної та релевантної інформації.

4. Державна інформаційна політика в Україні потребує системного і якісного вдосконалення, особливо за умов воєнної агресії з боку Росії. Зокрема, Верховна Рада України впродовж 2016-2017 років схвалювала законопроекти, зміст яких вказує на недостатнє розуміння законодавцями цифрових прав та сучасних стандартів в сфері регулювання Інтернету. В результаті – законодавчі кроки держави наражаються на критику як з боку громадянського суспільства, так і міжнародних організацій. Політика уряду в сфері Інтернет-врядування засвідчила про порушення міжнародних стандартів щодо регулювання Інтернету. Урядові інституції потенційно можуть застосувати владні повноваження в сфері регулювання Інтернету не тільки з метою забезпечення національної безпеки, але й для обмеження свободи вираження опонентів.

5. Україна потребує модернізації законодавства в сфері цифрових прав та свободи Інтернету, враховуючи обставини військової агресії РФ на території України. Задля покращання стану у сфері інформатизації пропонуються такі заходи: з метою підготовки змін в законодавстві у Інтернет-врядування, громадянське суспільство повинне запропонувати органам влади «дорожню карту» дій, першим кроком чого може стати створення робочої групи з числа представників органів державної влади, експертів неурядових та міжнародних організацій, професійних юристів; громадянське суспільство повинно здійснювати всеохопний контроль за діяльністю органів влади з метою недопущення впровадження заборон і порушень міжнародних стандартів у сфері Інтернет-врядування. Механізмом такого контролю є постійний моніторинг законодавчих ініціатив і діяльності органів влади.

6. Аналіз основних показників еколого-економічної безпеки України свідчить про виникнення значних загроз у 2014 році, пов'язаних із початком військово-політичної нестабільності. Комплекс антикризових заходів, вжитих урядом та Національним банком України, дозволив стабілізувати ситуацію в окремих сферах. Проте значна кількість важливих загроз, особливо в енергетичній сфері, потребують поиленої уваги і здійснення подальшої економічної політики, спрямованої на їх нейтралізацію.

7. В умовах військово-політичної нестабільності, яка склалася у нашій країні, агресивних дій РФ, поширенням інформатизації у всі сфери існування суспільства у тому числі і еколого-економічну кібербезпека та протидія інформаційно-психологічному впливу стали надзвичайно

важливими складовими національної безпеки України та регіонів. Приведені рекомендації з кібернетичної безпеки, здійснення інформаційно-психологічної протидії, мовної політики можуть бути використані для сприяння, оптимізації та удосконалення системи управління безпекою, кібербезпекою та еколого-економічною безпекою держави.

8. Задля посилення енергетичної безпеки пропонується у загальному вигляді до системи механізмів державного регулювання розвитком «зеленої» енергетики включати такі складові як: суб'єкт, об'єкт, мета, завдання, цілі, принципи, методи, інструменти (адміністративні, організаційні, економічні, нормативно-правові, соціально-психологічні) й технології управління, засоби впливу та контролю. У органічній єдності усіх вищеназваних елементів формуються ефективні механізми державного регулювання розвитку «зеленої» енергетики в Україні, що повністю відповідають концепції сталого розвитку. Пропонований механізм державного регулювання повинен стати упорядкованим та послідовним використанням органами державної влади комплексу способів, методів та важелів, інструментів впливу на основі запропонованого переліку принципів державного регулювання задля досягнення цілей сталого розвитку й енергоефективності держави, формування дієвої державної політики у сфері розвитку «зеленої» енергетики.

9. Використання всіх можливостей державної політики, взаємодії державних органів із структурами громадянського суспільства, міжнародними організаціями, застосування міжнародного виходу з аналогічних кризових ситуацій надасть можливість досягнути безпечного рівня за даним напрямком та створити передумови стійкого соціально-економічного розвитку.

10. У контексті підвищення рівня соціальної безпеки соціальна робота з внутрішньо переміщеними особами та їх сім'ями спрямована на забезпечення їх соціальної підтримки та здійснення соціального захисту, зміцнення та активізацію їх адаптаційного потенціалу, створення сприятливих умов для їх життєдіяльності, забезпечення тривалих соціальних взаємовідносин, налагодження механізмів самоорганізації і саморозвитку, допомогу членам сімей внутрішньо переміщених осіб у їх вдалій адаптації та соціалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Політична стабільність: як важливе коло питань для політологів. URL: <http://grushevskogo5.com> (дата звернення: 15.07.2019).
2. Кіндратець О. Політичні зміни і політична стабільність. *Політичний менеджмент*. 2015. № 2. С. 55–67.
3. Кукшерець В. Політичне просвітництво як основа стабільності Урядовий кур'єр. 2017. 6 грудня. С. 18.
4. Поменцева О. П. Толерантність як умова стабільності політичної системи. *Віче*. 2017. № 18. С. 11–13.
5. Військово-політична стабільність держави. URL: <http://referat-ok.com.ua> (дата звернення: 15.07.2019).
6. Політична стабільність. URL: <http://studies.in.ua> (дата звернення: 15.07.2019).
7. Задорожний Д. В. «Поняття»: відповідник чи невдала калька? *Вікіпедія*. 2012. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Поняття>. (дата звернення: 15.07.2019).
8. Туровська Л. В. Терміни та номени в науково-технічній сфері. *Українська термінологія і сучасність* : зб. наук. праць / відп. ред. проф. Л. О. Симоненко. К. : КНЕУ, 2005. Вип. VI. С. 225–229.
9. Penty, A. J. Post-industrialism. London : Allen and Unwin, 1922, 157 p.
10. Riesman D. Leisure and work in postindustrial society. *Abundance for What? and Other Essays*. N.Y., 1964. P. 162–183.
11. Иноземцев В. Д. Постиндустриального общества теории. *Новая философская энциклопедия*. 2003. URL: <http://terme.ru/dictionary/879/word/postindustrialnogo-obschestva-teori> (дата звернення: 15.07.2019).
12. Белл Д. Культурные противоречия капитализма. Фрагмент книги. *Этическая мысль* : научно-публицистические чтения. М. : Политиздат, 1990. С. 243–258.
13. Економіко-правові проблеми в сфері інтелектуальної власності : монографія / О. П. Орлюк, О. Б. Бутнік-Сіверський, С. Ф. Ревуцький, В. І. Нежиборець, Л. Ю. Федченко та ін. ; кер. авт. кол., наук. ред. д.е.н., проф. Бутнік-Сіверський О. Б. К. : НДІ інтелектуальної власності АПРН України, 2006. 364 с.
14. Бутнік-Сіверський О. Б. Інноватика та інтелектуальна економіка (теоретико-методологічний аспект). *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2008. № 1. С. 63–77.
15. Краснокутська Н. В. Інноваційний менеджмент : навч. посібник.

Київ : КНЕУ, 2003. 504 с.

16. Левашов В. К. Интеллектуальный потенциал общества: социологическое измерение и прогнозирование. *Мониторинг общественного мнения* : июль-сентябрь, 2008. № 3 (87). С. 17–30.

17. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. М. : Academia, 1999. 956 с.

18. Бендииков М. А., Джамай Е. В. Интеллектуальный капитал развивающейся фирмы: проблемы идентификации и измерения. *Менеджмент в России и за рубежом*. 2001. № 4. URL: <http://www.cfin.ru/press/management> (дата звернення: 15.07.2019).

19. Лукичева Л. И. Управление интеллектуальным капиталом : учебное пособие. М. : Омега-Л, 2007. 552 с

20. Schulze W. S. «The two schools of thought in resource-based theory: definitions and implications for research». *Advances in Strategic Management*. JAI Press, Greenwich. 1994. Vol. 10A.

21. Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике. М. : ил., 1963. 830 с.

22. Беляцкий Н. П. Интеллектуальная техника менеджмента : учеб. пособие. Минск : Новое знание, 2001. 320 с.

23. Инфосфера: информационные структуры, системы и процессы в науке и обществе / Ю. М. Арский, Р. С. Гиляревский, И. С. Туров, А. И. Черный. М. : ВИНТИ, 1996. 471 с.

24. Павловський М. А. Макроекономіка перехідного періоду : український контекст. К. : Техніка, 1999. 336 с.

25. Экономика знаний / В. В. Глухов, С. Б. Коробко, Т. В. Маринина. СПб. : Питер, 2003. 528 с.

26. Bontis N. Assessing knowledge assets: a review of the models used to measure intellectual capital. *International Journal of Management Reviews*. 2001. 3(1). P. 41–60.

27. Brooking A. Corporate Memory: Strategies for Knowledge Management. *International Thomson Business*. 1998. P. 231–264.

28. Нонака И., Такеучи Х. Компания – создатель знания. Зарождение и развитие инноваций в японских фирмах / пер. с англ. М. : ЗАО «Олимп-Бизнес», 2003. 384 с.

29. Polanyi M. Tacit Knowing: Its Bearing on Some Problems of Philosophy. *Reviews of Modern Physics*. 1962. 34(4). P. 601–616.

30. Skyrme D. Capitalizing on Knowledge. From e-business to k-business. Oxford. 2001. P. 455.

31. Managing M. Codified knowledge. *Sloan Management Review*,

Summer. 1999. P. 75–93.

32. Алдошин В. М. Вхождение в наукоемкий бизнес высокотехнологических компаний (схемы, модели и принципы построения). М. : ИНИЦ Роспатента, 2004. 250 с.

33. Андреев Г. И., Витчинка В. В., Смирнов С. А. Практикум по оценке интеллектуальной собственности : учеб. пособие. М. : Финансы и статистика, 2002. 176 с.

34. Патент: от идеи до прибыли / Блинников В.М. и др. М. : Мир, 2002. 173 с.

35. Бовин А. А., Чередникова А. Е. Интеллектуальная собственность: экономический аспект : учеб. пособие. М. : ИНФРА-М; Новосибирск : НГАЭиУ, 2001. 216 с.

36. Богданов Н. Включение вопросов интеллектуальной собственности в сферу регулирования Всемирной торговой организации. Соглашение ТРИПС. *Интеллектуальная собственность*. 2004. № 9-10.

37. Борохович В., Монастырская А., Трохова М. Ваша интеллектуальная собственность. СПб. : Питер, 2001. 416 с.

38. Бромберг Г. В. Интеллектуальная собственность: от создания до использования. М. : ИНИЦ Роспатента, 2002. 207 с.

39. Бромберг Т. В., Хин В. Ю., Лынник Н. В. Рекомендации по определению стоимости объектов промышленной собственности. М. : НПО Поиск, 1993. 128 с.

40. Бовин А. А., Чередникова А. Е. Интеллектуальная собственность: экономический аспект : учеб. пособие. М. : ИНФРА-М; Новосибирск : НГАЭиУ, 2001. 216 с.

41. Богданов Н. Включение вопросов интеллектуальной собственности в сферу регулирования Всемирной торговой организации. Соглашение ТРИПС. *Интеллектуальная собственность*. 2004. № 9-10.

42. Борохович В., Монастырская А., Трохова М. Ваша интеллектуальная собственность. СПб. : Питер, 2001. 416 с.

43. Бромберг Г. В. Интеллектуальная собственность: от создания до использования. М. : ИНИЦ Роспатента, 2002. 207 с.

44. Бромберг Т. В., Хин В. Ю., Лынник Н. В. Рекомендации по определению стоимости объектов промышленной собственности. М. : НПО Поиск, 1993. 128 с.

45. Волынец-Руссет Э. Я. Коммерческая реализация изобретений и ноу-хау (на внешних и внутренних рынках) : учебник. М. : Юрист, 1999. 391 с.

46. Громов Ю. А. Защита и коммерциализация интеллектуальной

собственности. *Энциклопедический справочник*. М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2003. 575 с.

47. Гурвич В. Интеллектуальная собственность – незадействованный ресурс экономического роста России. *Политический журнал*. 2005. № 24. Online-версия.

48. Дмитриев О. Методы оценки стоимости объектов ИС. *Интеллектуальная собственность*. 1999. № 1. С. 15–20.

49. Жуков В. Н. Учет интеллектуальной собственности. *Бухгалтерский учет*. 1999. № 4. С. 8–14.

50. Зинов В. Г. Управление интеллектуальной собственностью : учебное пособие. М. : Дело, 2003. 512 с.

51. Илышев А., Кузубов С. Проблемы перемещения объектов ИС за границу. *Интеллектуальная собственность*. 2000. № 2. С. 23–29.

52. Использование интеллектуальной собственности в инновационном предпринимательстве / автор и сост. аналит. обзора А. Г. Кравец. М. : ИНИЦ Роспатента, 2004. 90 с.

53. Кириченко В. Защита и передача прав на объекты интеллектуальной собственности при их коммерциализации. *Интеллектуальная собственность*. 2004. № 12. С. 3–7.

54. Козырев А.Н. и др. Проблемы методологии оценки ИС. *Интеллектуальная собственность*. 2000. № 8. С. 38–47.

55. Корчагин А. Вовлечение в гражданский оборот результатов интеллектуальной деятельности как основа новой экономической стратегии России. *Интеллектуальная собственность*. 2005. № 7. С. 2–14.

56. Кравец Л., Обрезанов С. Фактор ИС в обеспечении конкурентоспособности предприятия. *Интеллектуальная собственность*. 2004. № 7. С. 32–41.

57. Мокрышев В. В., Алдошин В. М. Управление исключительными правами (интеллектуальной собственностью, нематериальными активами) в конкурентной борьбе. М. : ИНИЦ, 2002. 212 с.

58. Новосельцев О. В. Юридическое оформление, оценка и учет права на результаты интеллектуальной деятельности (интеллектуальной собственности) в качестве имущества предприятия. М. : ИНИЦ, 2002. 28 с.

59. Олехнович Г. И. Интеллектуальная собственность и проблемы ее коммерциализации. Минск : Амалфея, 2003. 128 с.

60. Фомичев Ю., Наумов А. Вовлечение в хозяйственный оборот объектов интеллектуальной собственности: проблемы и пути их решения. *Интеллектуальная собственность*. 2004. № 2. С. 43–47.

61. Хан В. Формирование и развитие рынка научной

интеллектуальной собственности. *Интеллектуальная собственность*. 2004. № 6. С. 24–31.

62. Цыганов С. Начальные этапы коммерциализации результатов фундаментальных исследований. Опыт РФФИ. *Интеллектуальная собственность*. 2005. № 4. С. 2–14.

63. Бромберг Г. В., Ковчуго Е. А. Экономика и интеллектуальная собственность : словарь-справочник. М. : ИНИЦ Роспатента, 2001. 121 с.

64. Валдайцев С. В., Завлин П. Н., Миндели Л. Э. Нематериальные активы в науке: оценка и использование. *Бюллетень ВАК России*. 1997. № 2. С. 24.

65. Карзаева Н. Н., Колтакова М. И. Нематериальные активы: бухгалтерский и налоговый учет. М. : Бухгалтерский учет, 2002. 208 с.

66. Костюк Г. И. Аудиторская проверка нематериальных активов. *Бухгалтерский учет*. 2000. № 16. С. 29–36.

67. Лукичёва Л. И. Резервы повышения эффективности управления нематериальными активами предприятий наукоемкой сферы. *Организационно-экономические проблемы управления : сборник научных трудов / под ред. Ю. П. Анискина*. М. : МИЭТ, 2002. С. 57–64.

68. Николаева С. А. Учет нематериальных активов. Комментарий к ПБУ 14/2000. *Бухгалтерское приложение*. 2001. № 7. С. 7–20.

69. Пантюхина А. М. ИС в нематериальных активах предприятия: проблемы бухгалтерского учета и налогообложения. *Интеллектуальная собственность*. 2000. № 8. С. 56–61.

70. Лукичёва Л. И., Егорычев Д. Н. Внутрифирменное управление интеллектуальными активами. М. : Омега-Л, 2004. 124 с.

71. Лукичёва Л. И., Егорычев Д. Н., Егорычева Е. В. Управление интеллектуальными активами науч.-практ. аспект. *Интеллектуальная собственность*. 2004. № 6. С. 2–15.

72. Санников А. Интеллектуальные активы: идентификация, оценка, управление. *Интеллектуальная собственность*. 2000. № 5. С. 40–44.

73. Хорошавина Н. В. Как сосчитать интеллектуальный капитал. *Эксперт*. 1998. № 7. С. 12–16.

74. Sveiby K. E. Intellectual capital and knowledge management. URL: <http://www.sveiby.com.au/IntellectualCapital.html> (дата звернення: 15.07.2019).

75. Teece D. J. Managing Intellectual Capital: Organizational, Strategic and Policy Dimensions. Oxford University Press, 2000. 300 p.

76. Брукинг Э. Интеллектуальный капитал: ключ к успеху в новом тысячелетии. СПб. : Питер, 2001. 288 с.

77. Perspectives on Global Development 2013. Industrial Policies in a Changing World. *OECD Development Centre*. 2013. URL: <http://www.oecd.org/development/pgd/pgd2013.htm> (дата звернення: 15.07.2019).

78. Стюарт Т. Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организации. *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология* / под ред. В. А. Иноземцева. М. : Academia, 1999. 497 с.

79. Sullivan Patrick H. Profiting from Intellectual Capital: Extracting Value from Innovation. John Willey&Sons, Inc, 1998. 366 с.

80. Sullivan Patrick H. Value-driven Intellectual Capital. How to convert intangible corporate assets into market value. John Willey&Sons, Inc, 2000. 562 p.

81. Старкова Н. О., Костецкий А. Н. Интеллектуальные активы фирмы: идентификация и управление. URL: <http://intel-assets.h1.ru/articles/article09.htm> (дата звернення: 15.07.2019).

82. Климов С. М. Значение интеллектуальных ресурсов в постиндустриальной экономике. URL: <http://www.elitarium.ru/> (дата звернення: 15.07.2019).

83. Климов С. М. Интеллектуальные ресурсы общества. СПб. : ИВЭСЭП: Знание, 2002. 199 с.

84. Климов С. М. Интеллектуальные ресурсы организации. СПб. : ИВЭСЭП: Знание, 2000. 168 с.

85. Климов С. М. Стратегическое управление интеллектуальными ресурсами организации. СПб. : Общество «Знание» Санкт-Петербурга и Ленинградской обл., 2001. 157 с.

86. Мельников О. Н. Управление интеллектуально-креативными ресурсами наукоемких производств. М. : Машиностроение, 2004. 324 с.

87. Мельников О. Н. Экономика и управление предпринимательской деятельностью как функции затрат творческой энергии субъектов рынка. 2-е изд., перераб. и дополн. М. : ИД «МЕЛАН», 2004. 216 с.

88. Bontis N., Dragonetti N., Jacobsen C, Roos G. The Knowledge Toolbox: A Review of the Tools Available to Measure and Manage Intangible Resources. *European Management Journal*. 1999. 17(4). P. 2–21.

89. Roos G., Pike S., Fernstrom L.: Valuation and reporting of intangibles – state of the art in 2004. *Learning and Intellectual Capital*. 2005. 2(1). P. 21–48.

90. Беляцкий Н. П. Интеллектуальная техника менеджмента : учеб. пособие. Минск : Новое знание, 2001. 320 с.

91. Firer S., Williams S. M. Intellectual capital and traditional measures of

corporate performance. *Journal of Intellectual Capital*. 2003. Vol. 4. P. 348–360.

92. Hunter L., Webster E., Wyatt A.: Measuring Intangible Capital: A Review of Current Practice. *Intellectual Property Research Institute of Australia Working Paper* No., March, 2005. P. 1–46.

93. Van den Berg H.A.: Model of Intellectual Capital Valuation: A Comparative Evaluation. *Business Performance Measurement : Intellectual Capital Valuation Models*. Hyerbydad, India : Le Magnus University Press, 2005. P. 121–158.

94. Wiig K. Assessment of the State of Intellectual Capital in XY Corp. *Working Paper, Knowledge Research Institute, Inc.* 1999. № 4. P. 17–23.

95. Bontis N. Assessing knowledge assets: a review of the models used to measure intellectual capital. *International Journal of Management Reviews*. 2001; 3(1). P. 41–60.

96. Саградов А. Человеческий капитал: источник развития. *Экономика и жизнь*. 1998. № 1-2. С. 10–18.

97. Дятлов С. А. Теория человеческого капитала : учеб. пособие. СПб. : Издательство СПбГУЭФ, 1996. 172 с.

98. Вовканич С. Й., Семів Л. К. Людський та інтелектуальний капітал в економіці знань. *Вісн. НАН України*. 2008. № 3. С. 13–22.

99. Брукинг Э. Интеллектуальный капитал: ключ к успеху в новом тысячелетии. СПб. : Питер, 2001. 288 с.

100. Лукичёва Л. И., Егорычев Д. Н., Егорычева Е. В. Развитие интеллектуального потенциала персонала как инструмент эффективного управления интеллектуальным капиталом наукоемких предприятий. *Менеджмент в России и за рубежом*. 2006. № 1. С. 93–104.

101. Perspectives on Global Development 2013. Industrial Policies in a Changing World. *OECD Development Centre*. 2013. URL: <http://www.oecd.org/development/pgd/pgd2013.htm> (дата звернення: 15.07.2019).

102. Стюарт Т. Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организации. *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология* / под ред. В. А. Иноземцева. М. : Academia, 1999. 497 с.

103. Edvinsson L., Malone M.: Intellectual Capital: Realizing Your Company's True Value by Finding Its Hidden Roots. New York: Harper Collins Publishers, 1997.

104. Эдвинссон Л. Корпоративная долгота. Навигация в экономике, основанной на знаниях. М. : ИНФРА-М, 2005. 248 с.

105. Sullivan Patrick H. Profiting from Intellectual Capital: Extracting

Value from Innovation. John Wiley&Sons, Inc, 1998. 366 с.

106. Sullivan Patrick H. Value-driven Intellectual Capital. How to convert intangible corporate assets into market value. John Wiley&Sons, Inc, 2000. 562 p.

107. Конвенція про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності. Підписана у Стокгольмі 14.07.1967 р. із змінами від 02.10.1979 р. URL: http://www.medialaw.ru/laws/other_laws/european/conv-uch.htm/ (дата звернення: 15.07.2019).

108. Старкова Н. О., Костецкий А. Н. Интеллектуальные активы фирмы: идентификация и управление. URL: <http://intel-assets.h1.ru/articles/article09.htm> (дата звернення: 15.07.2019).

109. Брукинг Э. Интеллектуальный капитал: ключ к успеху в новом тысячелетии. СПб. : Питер, 2001. 288 с.

110. Мильнер Б. З., Румянцева З. П., Смирнова В. Г., Блинникова А. В. Управление знаниями в корпорациях : учебное пособие / под ред. д-ра экон. наук, проф. Б. З. Мильнера. М. : Дело, 2006. 304 с.

111. Эдвинссон Л. Корпоративная долгота. Навигация в экономике, основанной на знаниях. М. : ИНФРА-М, 2005. 248 с.

112. Edvinsson L., Malone M.: Intellectual Capital: Realizing Your Company's True Value by Finding Its Hidden Roots. New York : Harper Collins Publishers, 1997.

113. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества. М. : «Academia» - «Наука», 1998. 640 с.

114. Леонтьев Б. Б. Цена интеллекта. Интеллектуальный капитал в российском бизнесе. М. : Изд. центр «Акционер», 2002. 200 с.

115. Machlup F. Semantic Quirks in Studies of Information. In The Study of Information / Eds. Machlup F., Mansfield U. New York : John Wiley & Sons, 1983. P. 641–671.

116. Dretske F. Knowledge and the Flow of Information. Cambridge, MA: MIT Press, 1981.

117. Иванюк И. А. Воспроизводство интеллектуального капитала в современных маркетинг-системах. URL: <http://creativeconomy.ru/library/> (дата звернення: 15.07.2019).

118. Воронин В. Б. Развитие институциональных условий стратегического управления предприятием в информационной экономике : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05. Москва, 2006. 179 с. РГБ ОД, 61:07-8/361.

119. Касаткина В. В. Интеллектуализация экономики: теоретический анализ : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.01. ФГБОУВПО «Финансовый

университет при Правительстве Российской Федерации». Москва, 2011, 175 с.

120. Киршин И. А. Качество современного экономического роста в условиях интеллектуализации экономики : дис ... д-ра экон. наук : 08.00.01. Казанский государственный финансово-экономический институт. Казань, 2010. 348 с.: ил.

121. Бочко В. С. Теоретико-методологические основы интегративного стратегического развития территорий : дис ... д-ра экон. наук : 08.00.01. ГУ «Институт экономики Уральского отделения РАН». Екатеринбург, 2010. 327 с.: ил.

122. Гриценко В. І., Бажан Л. І. Інтелектуалізація управління сталим розвитком соціально-економічної системи в умовах глобалізації та процесів, що динамічно відбуваються. *Економіко-математичне моделювання соціально-економічних систем*. 2014. Вип. 19. С. 5–38. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/emmses_2014_19_3.pdf (дата звернення: 15.07.2019).

123. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України № 1277 від 29.10.2013. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/ME131588> (дата звернення: 15.07.2019).

124. Зуева О. А. Гипотеза конвергенции реального и финансового секторов экономики. *Научный журнал НИУ ИТМО. Сер. Экономика и экологический менеджмент*. 2014. № 3. С. 192–204.

125. Москаль І. І. Ризики і загрози фінансовій безпеці держави в інвестиційній сфері. URL: <http://ecj.oa.edu.ua/articles/2013/n23/15.pdf>. (дата звернення: 15.07.2019).

126. International Index of Energy Security Risk: 2018 Edition <https://www.globalenergyinstitute.org/international-index-energy-security-risk-2018-edition>

127. Данилишин Б. Шанс для енергоефективності. *Економічна правда*. 14.02.19. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2019/02/14/645268/> (дата звернення: 15.07.2019).

128. Global Energy Architecture Performance Index Report 2017 URL: <https://www.weforum.org/reports/global-energy-architecture-performance-index-report-2017> (дата звернення: 15.07.2019).

129. Cassel D. Funktionen der Schattenwirtschaft im Koordinationsmechanismus von Markt- und Plan-wirtschaften. *ORDO. Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft*. Bd. 37. 1986. S.

73–103.

130. Сірко А. В. Економічна теорія. Політекономія : навч. посіб. К. : «Центр учбової літератури», 2014. 416 с. ISBN 978-617-673-308-9.

131. Про основи національної безпеки України : Закон України від 07.11.2017 р. *Верховна Рада України*. Київ : Парлам. вид-во, 2017. 16 с.

132. Про інформацію : Закон України від 06.12.2016 р. *Верховна Рада України*. Київ : Парлам. вид-во, 2016. 10 с.

133. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 10.05.2018 р. *Верховна Рада України*. Київ : Парлам. вид-во, 2018. 8 с.

134. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України : Закон України від 05.10.2017 р. *Верховна Рада України*. Київ : Парлам. вид-во, 2017. 18 с.

135. Про державну таємницю : Закон України від 12.07.2018 р. *Верховна Рада України*. Київ : Парлам. вид-во, 2018. 12 с.

136. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах : Закон України від 27.03.2014 р. *Верховна Рада України*. Київ : Парлам. вид-во, 2014. 3 с.

137. Литвин А. Що дасть Україні новий закон про кібербезпеку. 2018. URL : <https://biz.censor.net.ua/m3069149> (дата звернення: 26.01.2019).

138. Олійник О. В. Політико-правові аспекти формування інформаційного суспільства суверенної і незалежної держави. *Держава і право*. 2001. Вип. 13. С. 534–541.

139. Почепцов Г. Г., Чукут С. А. Інформаційна політика : навч. посіб. К. : Знання, 2006. 663 с.

140. Руководящие принципы политики совершенствования государственной информации, являющейся общественным достоянием / подготовл. Полом Ф. Улиром. Париж : ЮНЕСКО, 2004. VIII. 39 с.

141. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України : Указ Президента України від 28 квітня 2014 року. Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України : Указ Президента України від 01.05.2014. № 449/2014.

142. Михасюк І. Р., Залога З. М., Сухай О. Є. Державне регулювання економіки в умовах глобалізації : монографія. / за ред. І. Р. Михасюка. Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів : НВФ «Українські технології», 2010. 320 с.

143. Лихолат С. М., Нестерович І. І. Структурна перебудова економіки України в умовах глобалізації та інформатизації. *Науковий вісник*

Національного лісотехнічного університету України : зб. наук.-тех. праць. Національний лісотехнічний університет України. Львів, 2005. Вип. 15.5. С. 338–340.

144. Антоненко Л. А., Дера К. А. Технологічна безпека України у глобальному інноваційному просторі XXI сторіччя. *Проблеми економіки та управління*. Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львів. Політехніка», 2008. С. 18–23.

145. Шлемко В. Т., Бінько І. Ф. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення : монографія. К. : НІСД, 1997. 144 с.

146. The Global Competitiveness Report 2010-2011. *World Economic Forum*. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2010-11.pdf. (дата звернення: 15.07.2019).

147. Панчишин С. М. Макроекономічний аналіз товарної форми виробництва : монографія. Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. 452 с.

148. World Bank data. URL: <https://data.worldbank.org/> (дата звернення: 15.07.2019).

149. ДП «Український інститут промислової власності». Режим URL: http://www.uipv.org/ua/mosov_180313?s=print. (дата звернення: 15.07.2019).

150. Стенічева І. Б. Деякі аспекти структурної перебудови національної економіки України. *Україна наукова* : матеріали інтернет-конференції (20-22 грудня 2010 року). URL: <http://intkonf.org/stenicheva-ib-deyaki-aspekti-strukturnoyi-perebudovi-natsionalnoyi-ekonomiki-ukrayini> (дата звернення: 15.07.2019).

151. Ревак І. О. Структура науково-технологічної безпеки України: теоретичні основи дослідження. *Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 2. С. 3–13.

152. Буравльов Є., Стогній В. Науково-технологічна безпека України у контексті глобалізації. *Вісник НАН України*. 2005. № 3. С. 32–40.

153. Дацків Р. М. Економічна безпека держави в умовах глобальної конкуренції. Львів : Центр Європи, 2006. 160 с.

154. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. *АН СССР* / ред. колл. А. Л. Яншин, С. Р. Микулинский, И. И. Мочалов ; сост. М. С. Бахракова и др. М. : Наука, 1988. 520 с.

155. Никифоров А. Є. Інтелектуальний потенціал та інтелектуальний капітал: критерії розмежування. *Проблеми науки*. 2011. № 6. С. 2–6.

156. Рибіна Л. О. Інтелектуальний капітал як чинник розвитку економічних процесів. *Економіка і суспільство*. 2016. № 2. С. 341–345.

157. Житченко Г. О. Сутність та визначення поняття «інтелектуальний капітал». *Економіка та суспільство* : електронне наукове фахове видання. 2017. № 12. С. 255–259. URL: <http://economyandsociety.in.ua>. (дата звернення: 15.07.2019).

158. Белов О. В. Порівняльний аналіз фінансування науки у світі: тенденції та рейтинги. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2014. № 5 (67).

159. Лозова Г. М., Шорубалко Б. В. Інтелектуальна безпека держави в системі конкурентоспроможності національної економіки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2018. Вип. 20(2). С. 102–106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2018_20%282%29_23 (дата звернення: 15.07.2019).

160. Тенденції розвитку зовнішньої торгівлі України. Аналітичний звіт міністерства економічного розвитку та торгівлі України. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=200fad70-119d-4769-b8b2-287e6a94f8d2&title=TendentsiiRozvitkuZovnishnoiTorgivliUkraini> (дата звернення: 15.07.2019).

161. Україна і Польща наростили військові витрати в 2018 році на 21% і на 8,9% відповідно, Росія знизилася на 3,5%, – доповідь SIPRI. URL: https://censor.net.ua/ua/news/3124846/ukrayina_i_polscha_narostyly_viyiskovi_vytraty_v_2018_rotsi_na_21_i_na_89_vidpovidno_rosiya_znyzyla (дата звернення: 15.07.2019).

162. Автушенко О. С. Основні напрямки забезпечення національної безпеки держави. *Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (24 листопада 2017 року): у 2 т. К. : Національна академія прокуратури України, 2017. Т. 1. С. 25–27.

163. Про національну безпеку України : Закон України від 21.07.18 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19?lang=en> (дата звернення: 15.07.2019).

164. Косілова О. І., Федірко І. П. Основні напрямки діяльності державних та недержавних суб'єктів у сфері забезпечення політичної безпеки держави. *Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (24 листопада 2017 року): у 2 т. К. : Національна академія прокуратури України, 2017. Т. 1. С. 59–61.

165. Воєнна доктрина України (Стратегія воєнної безпеки України). Проект. URL: http://www.mil.gov.ua/content/public_discussion/proj_vdu.pdf

(дата звернення: 15.07.2019).

166. Комісаров О. Г., Корнієнко Д. М. Роль категорії «кризові ситуації, що загрожують національній безпеці» у розробці теоретичної моделі реформування сектора безпеки і оборони. *Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (24 листопада 2017 року): у 2 т. К. : Національна академія прокуратури України, 2017. Т. 1. С. 209–211.

167. Белай С. В. До питання розвитку механізмів реагування на кризові ситуації, що загрожують національній безпеці України. *Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (24 листопада 2017 року): у 2 т. К. : Національна академія прокуратури України, 2017. Т. 1. С. 59–61.

168. Коротатнік І. М. Взаємодія громадянського суспільства і збройних сил України як напрям забезпечення національної безпеки. *Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (24 листопада 2017 року): у 2 т. К. : Національна академія прокуратури України, 2017. Т. 1. С. 209–211.

169. Кущенко В. О. Національна безпека України в сучасних умовах євроінтеграції. *Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (24 листопада 2017 року): у 2 т. К. : Національна академія прокуратури України, 2017. Т. 1. С. 209–211.

170. Сергієнко Т. І. Особливості сучасних конфліктів в контексті ноосферної концепції В. Вернадського. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2017. № 68. С. 111–119.

171. Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами. Квітень 2017 р. С. 11. Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України. URL: http://mtot.gov.ua/wp-content/uploads/nms_report_march_2017_ukr_new.pdf. (дата звернення: 15.07.2019).

172. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1207-18> (дата звернення: 15.07.2019).

173. Кашуба Я. М. Роль державної служби зайнятості у поверненні внутрішньо переміщених осіб до продуктивної зайнятості. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2015. № 1. С. 4–6.

174. Конвенція про статус біженців. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/>

laws/show/995_011 (дата звернення: 15.07.2019).

175. Макарова О. В. Соціальна політика в Україні : монографія. К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2015. 244 с.

176. Методика визначення труднощів у встановленні контактів В. Бойка. *Ваш психолог*. URL: <http://www.psy.rv.ua>. (дата звернення: 15.07.2019).

177. Морозов І. А. Про вимушених переселенців і цивільних правах. *Громадянин і право*. 1999. 125 с.

178. Про правовий статус осіб, які вимушені залишити місця проживання внаслідок тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя та обставин, пов'язаних з проведенням антитерористичної операції на території України : проект Закону України від 19.06.2014 р. № 4998-І. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=51397&pf35401=304893>. (дата звернення: 15.07.2019).

179. Прояв особистісних особливостей дітей-біженців і вимушених переселенців щодо подолання акультураційного стресу. *Психологія*. – URL: <http://bukvar.ua>. (дата звернення: 15.07.2019).

180. Соколюк А. Л. Методика роботи соціального працівника з внутрішньо переміщеними особами. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/26341/1/%D0%A1%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D0%BA>. (дата звернення: 15.07.2019).

181. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закону України. Стаття 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>. (дата звернення: 15.07.2019).

182. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закону України. Стаття 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>. (дата звернення: 15.07.2019).

183. Соціальна робота в Україні : навч. посібник / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін. ; за заг. ред. І. Д. Зверевої, Г. М. Лактіонової. К. : Центр навчальної літератури, 2004. 256 с.

184. Павленок П. Д., Руднева М. Я. Технології соціальної роботи з різними групами населення : навч. посібник / під ред. П. Павленка. М. : ИНФРА М, 2009. 272 с.

185. Брижко В. До питання сучасної інформаційної політики. *Вісн. Академії управління МВС*. 2009. № 2. С. 32–36.

186. Role of science and technology in the context of international security and disarmament. Report of the First Committee General Assembly. 1998.

№ 53/579. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N98/360/57/PDF/N9836057.pdf?OpenElement>; (дата звернення: 15.07.2019).

187. National Security Strategy of the United States of America. Washington. 2010, may. 52 p. White House. URL: <http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/r>. (дата звернення: 15.07.2019).

188. Шамрай В. О. Інформаційна безпека як складова національної безпеки України. URL: <http://www.crime-research.ru/library/Shamray.htm>. (дата звернення: 15.07.2019).

189. Баранов А. Информационный суверенитет или информационная безопасность. *Нац. безпека і оборона*. 2001. № 1. С. 70–76.

190. The Cybersecurity Act of 2009. URL: http://whitehouse.gov/the_press_office. (дата звернення: 15.07.2019).

191. Remarks by the President on securing our nation's cyber infrastructure. White House. URL: whitehouse.gov/the_press_office/Remarks-by-the-President-on-Security-Nations-Cyber-Infrastructure. (дата звернення: 15.07.2019).

192. Statement by the President on the White House Organization for Homeland Security.

193. Statement by the President on the White House Organization for Homeland Security; 2) National Strategy to Secure Cyberspace. February 2003. URL: https://www.us-cert.gov/sites/default/files/publications/cyberspace_strategy.pdf; (дата звернення: 15.07.2019).

194. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України. *Урядовий кур'єр*. 1997. 6 лют.

195. Про службу безпеки України : Закон України. *Нормативні акти України щодо охорони правопорядку*. К., 1996. С. 115.

196. Zákon ze dne 7. července 1994 o zpravodajských službách České republiky. *Sbírka zákonů č. 153/1994*. S. 1602–1604.

197. Zákon ze dne 7. července 1994 o Bezpečnostní informační službě. *Sbírka zákonů č. 154/1994*. S. 1605–1629.

198. Zpráva o činnosti Bezpečnostní informační služby za období od 1. ledna 1996 do 31. prosince 1997. Praha, 1998. S. 4.

199. Zpráva vlády o stavu České společnosti. 02.03.99. Praha, 1999. S. 19–20.

200. Цілі Сталого Розвитку : Україна : 2017 : національна доповідь. URL: <http://www.un.org.ua/ua/publikatsii-ta-zvity/un-in-ukraine-publications/4203-2017-natsionalna-dopovid-tsili-staloho-rozvytku-ukraina-iaka-vyznachaie-bazovi-pokaznyky-dlia-dosiahnennia-tsilei-staloho-rozvytku>

tsr (дата звернення: 30.07.2019).

201. Скільки Україна імпортувала та спожила газу в 2014-2018 роках. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/08/30/infografika/ekonomika/skilky-ukrayina-importuvala-ta-spozhyla-hazu-2014-2018-rokax> (дата звернення: 18.07.2019).

202. Прокіп А. В. Роль відновлюваної енергетики у досягненні сталості енергетичної безпеки. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Сер. Економічні науки*. 2016. Вип. 1(73). С. 79–93.

203. IEA. (2017). World Energy Outlook 2017. International Energy Agency. URL: [https://doi.org/10.1016/0301-4215\(73\)90024-4](https://doi.org/10.1016/0301-4215(73)90024-4) (дата звернення: 19.07.2019).

204. Alternative energy sources and eco-technologies. «Alteko» URL: <https://alteko.in.ua/en/> (дата звернення: 20.01.2019).

205. Альтернативні енергоресурси. Українська аграрна конфедерація. *Пропозиція*. 2006. № 6. С. 20–25.

206. Біла С. О. Інституційна підтримка міжнародного економічного співробітництва у сфері відновлюваної енергетики. *Економічний вісник університету*. 2018. Вип. 37 (1). С. 267–275.

207. Міщенко В. ЄС нав'язує Україні чистіше повітря та воду, або Екологічна складова Угоди про асоціацію з ЄС. 4 квітня 2014 року. URL: www.gazeta.dt.ua (дата звернення: 19.07.2019).

208. Проект «Енергетична стратегія України на період до 2035 року. Біла книга енергетичної політики України «Безпека та конкурентоспроможність». Київ 2015. URL: www.niss.gov.ua/public/File/2015_table/Energy%20Strategy.pdf (дата звернення: 20.07.2019).

209. Kennet M., Heinemann V., Gale De Oliviera M., Green Economics in II Libro del Anno, Italy : Treccani Italian Government, 2010. URL: <https://www.amazon.com/Green-Economics-Reader-Supporting-Economic/dp/1907543023> (дата звернення: 05.07.2019).

210. Про інноваційну діяльність : Закон України від .04.07.2002 № 40-IV. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2002, № 36, ст. 266. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15> (дата звернення 21.01.2018).

211. Скільки Україна імпортувала та спожила газу в 2014-2018 роках. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/08/30/infografika/ekonomika/skilky-ukrayina-importuvala-ta-spozhyla-hazu-2014-2018-rokax> (дата звернення: 18.07.2019).

212. Холмс-Нільсен Є. Біомаса для енергетики. *Зелена енергетика*.

2005. № 3. С. 21–23.

213. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Україна, Європейський Союз, Євратом; Угода, Список, Міжнародний документ від 27.06.2014. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 15.07.2019).

214. Концепція зняття з експлуатації діючих атомних електростанцій України : наказ Міністерства енергетики та вугільної промисловості України від 10.12.15 № 798 URL: http://www.energoatom.kiev.ua/files/file/kse_2015.pdf (дата звернення: 15.07.2019).

215. Developments in the field of information and telecommunications in the context of international security. Resolution adopted by the General Assembly. 1999. № 54/49. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N99/777/13/PDF/N9977713.pdf?OpenElement>;

216. Developments in the field of information and telecommunications in the context of international security. Resolution adopted by the General Assembly. 2000. № 55/28. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/561/07/PDF/N0056107.pdf?OpenElement>;

217. Developments in the field of information and telecommunications in the context of international security. Resolution adopted by the General Assembly on 8 December 2005. № 60/45. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/490/30/PDF/N0549030.pdf?OpenElement>.

218. Updating U.S. Federal Cybersecurity Policy and Guidance. October 2012. URL: http://csis.org/files/publication/121019_Reeder_A130_Web.pdf;

219. Assuring a Trusted and Resilient Information and Communications Infrastructure. White House. URL: https://www.whitehouse.gov/assets/documents/Cyberspace_Policy_Review_final.pdf;

220. The Administration's Priorities on Cybersecurity. White House. URL: <https://www.whitehouse.gov/issues/foreign-policy/cybersecurity#section-protect-critical-infrastructure>; Cyber Security Strategy Documents. URL: <https://ccdcoc.org/strategies-policies.html>;

221. The Department of Defense Cyber Strategy. URL: strategy/Final_2015_DoD_CYBER_STRATEGY_for_web.pdf; International Strategy for Cyberspace. White House. URL: http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/international_strategy_for_cyberspace.pdf;

222. Carter W. A., Carter W. A., Zheng D. E. The Evolution of Cybersecurity Requirements for the U.S. *Financial Industry*. 2015. July. URL:

http://csis.org/files/publication/150717_Carter_CybersecurityRequirements_Web.pdf;

223. US Enacts Cybersecurity Information Legislature. URL: http://www.isaca.org/cyber/Documents/CSX-Special-Report_misc_Eng_0116.pdf

224. US cybersecurity: Progress stalled Key findings from the 2015 US State of Cybercrime Survey. URL: <https://www.pwc.com/us/en/increasing-it-effectiveness/publications/assets/2015-us-cybercrime-survey.pdf>;

225. US-CERT: Understanding Hidden Threats: Rootkits and Botnets. URL: <https://www.us-cert.gov/ncas/tips>.

ДОДАТКИ

Додаток А. Регламентация об'єктів обліку, що лежать в основі обчислення індикаторів фінансової безпеки

№ з/п	Найменування індикатора	Об'єкти обліку	Стандарти, що регламентують облік об'єктів в Україні
1	2	3	4
1	Частка простроченої заборгованості за кредитами в загальному обсязі кредитів, наданих банками резидентам України, відсотків	Прострочена заборгованість за кредитами Кредити	МСБО 32 «Фінансові інструменти: подання»; МСБО 37 «Забезпечення, непередбачені зобов'язання та непередбачені активи»; МСФЗ 9 «Фінансові інструменти».
2	Співвідношення банківських кредитів та депозитів в іноземній валюті, відсотків	Кредити в іноземній валюті Депозити в іноземній валюті	МСБО 32 «Фінансові інструменти: подання»; МСБО 37 «Забезпечення, непередбачені зобов'язання та непередбачені активи»; МСФЗ 9 «Фінансові інструменти».
3	Частка іноземного капіталу у статутному капіталі банків, відсотків	Статутний капітал	МСБО 1 «Подання фінансових звітів»; МСБО 32 «Фінансові інструменти: подання»; МСБО 10 «Події після дати балансу»; МСБО 33 «Прибуток на акцію»
4	Співвідношення довгострокових (понад 1 рік) кредитів та депозитів, разів	Довгострокові кредити Довгострокові депозити	МСБО 32 «Фінансові інструменти: подання»; МСБО 37 «Забезпечення, непередбачені зобов'язання та непередбачені активи»; МСФЗ 9 «Фінансові інструменти».
5	Рентабельність активів, відсотків	Прибуток Активи	МСБО 1 «Подання фінансових звітів»; МСБО 18 «Дохід»
6	Співвідношення ліквідних активів до короткострокових зобов'язань, відсотків	Активи (за ступенем ліквідності)	МСБО 1 «Подання фінансових звітів»;
7	Частка активів п'яти найбільших банків у сукупних активах банківської системи, відсотків	Активи	МСБО 1 «Подання фінансових звітів»

продовження додатка А

1	2	3	4
8	Рівень проникнення страхування (страхові премії до ВВП), відсотків	Страхові премії	МСФЗ 4 «Страхові контракти»
9	Частка надходжень страхових премій трьох найбільших страхових компаній у загальному обсязі надходжень страхових премій (крім страхування життя), відсотків	Страхові премії	МСФЗ 4 «Страхові контракти»
10	Відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП, відсотків	Державний борг Гарантований державою борг	Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 128 «Зобов'язання»
11	Відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП, відсотків	Валовий зовнішній борг	Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 128 «Зобов'язання»
12	Відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до обсягу валового зовнішнього боргу, відсотків	Офіційні міжнародні резерви Валовий зовнішній борг	Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 128 «Зобов'язання»
13	Відношення дефіциту/профіциту державного бюджету до ВВП, відсотків	Дефіцит/профіцит державного бюджету	Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 124 «Доходи»; Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 135 «Витрати»
14	Дефіцит/профіцит бюджетних та позабюджетних фондів сектору загальнодержавного управління, відсотків до ВВП	Дефіцит/профіцит бюджетних та позабюджетних фондів сектору загальнодержавного управління	Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 124 «Доходи»; Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 135 «Витрати»

продовження додатка А

1	2	3	4
15	Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет, відсотків	Зведений бюджет	Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 124 «Доходи»; Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 135 «Витрати»
16	Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування та погашення державного боргу до доходів державного бюджету, відсотків	Платежі з обслуговування державного боргу Платежі з погашення державного боргу Доходи бюджету	Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 124 «Доходи»; Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 128 «Зобов'язання»
17	Частка кредитів в іноземній валюті в загальному обсязі наданих кредитів, відсотків	Кредити в іноземній валюті Кредити	МСБО 32 «Фінансові інструменти: подання»; МСБО 37 «Забезпечення, непередбачені зобов'язання та непередбачені активи»; МСФЗ 9 «Фінансові інструменти».
18	Питома вага готівки поза банками в загальному обсязі грошової маси (M0/M3), відсотків	Готівка Грошова маса	МСБО 7 «Звіт про рух грошових коштів» МСФЗ 9 «Фінансові інструменти»
19	Частка споживчих кредитів, наданих домогосподарствам, у загальній структурі кредитів, наданих резидентам	Споживчі кредити Кредити	МСБО 32 «Фінансові інструменти: подання»; МСБО 37 «Забезпечення, непередбачені зобов'язання та непередбачені активи»; МСФЗ 9 «Фінансові інструменти».
20	Питома вага довгострокових кредитів у загальному обсязі наданих кредитів (скорегований на курсову різницю), відсотків	Довгострокові кредити Кредити	МСБО 32 «Фінансові інструменти: подання»; МСБО 37 «Забезпечення, непередбачені зобов'язання та непередбачені активи»; МСФЗ 9 «Фінансові інструменти».

Джерело: згруповано авторами.

Наукове видання

Військово-політична стабільність держави в аспекті інтелектуалізації економіки

Монографія

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Якимчук Аліна Юріївна
Валюх Андрій Миколайович
Вашай Юлія Володимирівна
Дорошенко Олена Олександрівна

Пахаренко Ольга Володимирівна
Ситняківська Світлана Михайлівна
Хливиюк Микола Григорович

Літяга Інна Володимирівна
Якимчук Олег Феодосійович
Ярошук Вікторія Вячеславівна

Друкується в авторській редакції

Технічний редактор

Г. Ф. Сімчук

Підписано до друку 14.06.2019 р. Формат 60×84 ¹/₁₆.
Ум.-друк. арк. 12,1. Обл.-вид. арк. 12,6.
Тираж 300 прим. Зам. № 5448.

*Видавець і виготовлювач
Національний університет
водного господарства та природокористування
вул. Соборна, 11, м. Рівне, 33028.*

*Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
РВ № 31 від 26.04.2005 р.*